

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки з українського мовознавства

ВИПУСК 14

**Українська мова
в синхронії і діяхронії**

Збірник наукових праць

Opera
in linguistica ukrainiana

FASCICULLUM 14

Одеса
«Астропринт»
2004

ББК 81.411.4я5
З-324
УДК 81.161.2(051)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **О. І. Бондар** (відп. редактор),
д-р філол. наук **Т. Ю. Ковалевська** (заст. редактора),
викл. **А. П. Романченко** (відп. секретар),

д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**,
д-р філол. наук **Т. О. Бровченко**,
канд. філол. наук **М. І. Зубов**,
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**,
д-р філол. наук **Ю. О. Карпенко**,
д-р філол. наук **І. М. Колегаєва**,
д-р філол. наук **А. К. Смольська**,
канд. філол. наук **Н. М. Хрустик**,
д-р філол. наук **Н. М. Шляхова**

Рекомендовано до друку Вченою радою філологічного факультету
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 9 грудня 2003 року.

“Записки з українського мовознавства” внесено до переліку № 4 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Постанова Президії ВАК України № 2-02/2 від 9.02.2000 // Бюлетень ВАК України. — 2000. — № 2. — С. 74.

3 $\frac{4602000000-040}{318-2004}$ Без оголош.

ISBN 966-318-099-4

© Одеський національний
університет, 2004

“ЄВРОПЕЙСЬКИЙ” ТА “РОМАНТИЧНИЙ” НАПРЯМИ В РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У пропонованій статті розглянено основні чинники мовної свідомості — свідомого ставлення як до мови взагалі, так і до конкретної мови, її місця і ролі в суспільстві. Зроблене припущення, що тип мовної свідомості визначається належністю мовця до певного лінгвосоціуму, до конкретного місця, що його займає мовець у структурі цього лінгвосоціуму, а також ступенем прояву релевантних ознак лінгвосоціуму.

Ключові слова: мовна свідомість, лінгвосоціум, термінотворення.

This article deals with the main factors of language consciousness as the conscious attitude to language in general as well as to the concrete language, to its place and role in society. The supposition the kind of the language consciousness is defined by speaker's linguasocium membership, by his status in the structure of this linguasocium, and also by linguasocium relevant features manifestation degree has been made.

Key-words: language consciousness, linguasocium, term-formation.

Наслідки сумнозвісної комуно-радянської теорії “злиття всіх націй та їх мов”, що призвели до ряду серйозних деформацій у самій системі української мови, безумовно, вимагають від лінгвістів кваліфікованого втручання з метою забезпечення процесів її реабілітації, насамперед, очищення словникового складу української мови, як найпроникненішого для зовнішніх впливів.

В сучасній лінгвістиці, нарешті, стала зрозуміла очевидна річ: вибір мовної одиниці (якщо він є) серед кількох варіантів для кодифікування її в ранзі літературної норми, здійснюється зовсім не з формально аксіологічної точки зору, як видається на перший погляд. Адже неможливо довести, що слова, наприклад, *багор*, *безіменний (палець)*, *безплатний*, *безчестити*, *бідняга*, *бугор* чимось кращі від (відповідно) *гак*, *підмізинний (палець)*, *безкоштовний*, *ганьбити*, *неборака*, *пагорб* і т. д. Особливо складним є ситуація з сучасним термінотворенням, де далеко не завжди можна спертися на власне українські мовні підвалини, на україномовні ресурси, хоч, по суті, характер вибору нормативного варіанта залишається таким же. Чим термін *асортимент* кращий від *добір*, термін *асо-*

ціяція від *спілка*, *буфер* від *відпружник*, *геральдика* від *гербівництво*, *грижа* від *гила*, *дефект* від *гандж*, *екіпіровка* від *оснащення*, *заклепка* від *нюта*, *заложник* від *заручник*, *ідентифікувати* від *ототожнювати*, *квартира* від *помешкання*, *коловорот* від *корба*, *насос* від *смок*, *оповзень* від *зсув*, *слот* від *щільник* і т. д.? Тим не менше, за часів радянського тоталітаризму з переважної більшості вказаних пар, які на той час існували, заохочувалися саме перші компоненти наведених варіантів, другі ж не рекомендувалися вживати, а часто навіть оголошувалися політично шкідливими і вилучалися зі словників. Зовсім не легкість, мелодійність вимови відігравали і відіграють тут вирішальну роль. Адже, наприклад, вимовити слово *добір* українцеві набагато легше, ніж *асортимент*, *гурт*, ніж *опт*, *правництво*, ніж *юриспруденція*, *визиск*, ніж *експлуатація*, *штукар*, ніж *фокусник* і, тим більше *престижжитатор*. Спроби наївних обивателів, а нерідко навіть фахівців-мовознавців довести якісь конкретні переваги для вжитку одного слова перед іншим викликають лише іронічну посмішку.

А поза тим це питання має вельми важливе значення, адже через значення і форму термінів, які становлять собою сполучення емпіричного і раціонального досвіду попередніх поколінь із закономірностями даної знакової системи, мова впливає на формування нових думок, робить їх більш визначеними і стійкими.

На яких же засадах здійснюється вибір між кількома мовними варіантами? Вияви ставлення до літературної норми відбивають різні типи мовної свідомості — свідомого ставлення як до мови взагалі, так і до конкретної мови, її місця і ролі в суспільстві. На жаль, це питання залишається практично недослідженим у сучасному мовознавстві і вимагає детального дослідження прихованої мовної діяльності, що як “мовні окуляри” (за термінологією Сепіра — Уорфа) чи символічна, знакова “плівка” зумовлює сприйняття нашої позиції у світі як позиції фундаментально опосередкованої. А проте така “плівка” має тенденцію ніби не помічатися і несвідомо ототожнюватися зі Світом, що являє собою первинну міфогенну ситуацію [1].

Мовна свідомість людини формується як свідомими, так і несвідомими чинниками. Наявність і взаємодія у людині фундаментальної свідомості і фундаментального несвідомого, як слушно

зауважує той же М. Аркадьєв, робить позицію людини радикально парадоксальною і конфліктною [1]. Звідси постає питання, чи можливі в засаді мовні конвенції, в тому числі і в термінознавчій царині? Щодо загальномовного аспекту, то це надто проблематично, можна лише вважати, що за існування такої мовної конвенції, вона не може мати експліцитної форми [4]. Що ж до сфери термінотворення, то вона виступає, насамперед, своєю виразною конвенційною стороною, коли із кількох варіантів термінологічних одиниць, і ширше, із кількох можливих підходів до формування термінологічної системи конкретної мови треба зробити вибір на користь одного.

Г. М. Яворська попередньо виділяє такі два типи мовної свідомості на українському ґрунті: “романтичний” — прагнення повернутися до 20-х рр. минулого століття і переглянути тодішні здобутки українського термінотворення з орієнтацією на живе розмовне мовлення (по суті етнографічний підхід), творчо перенісши їх на сучасний ґрунт, та “європейський” — орієнтація на загальноєвропейську інтернаціональну лексику [5: 162].

В розвитку української літературної мови можна виділити п’ять основних прескриптивних напрямів, тобто напрямів свідомого впливу на мовну систему на всіх її рівнях, але насамперед, звичайно, на лексичний рівень, як найбільш проникний для зовнішнього втручання.

Етнографічний напрям, що полягає в орієнтації при створенні норм літературної мови на мову простого народу, передусім, мову селянських мас. Такий напрям дістав великого поширення на Східній Україні в другій половині XIX — поч. XX ст., найпомітнішими представниками якого були О. Партицький, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський та ін. Наразі етнографічний напрям залишився лише історичною віхою в розвитку української літературної мови.

Етнографічна засада переносилася й на термінотворчий процес, де він стикався, взаємодіяв з іншим напрямом — *пуристичним*, що не просто створював терміни на народній основі, а прагнув позбутися будь-яких запозичених слів, замінивши їх рідномовними, часто-густо штучно сконструйованими. Такими є переважна більшість термінологічних словників 20-30-х рр. XX ст., наприк-

лад, “Російсько-український медичний словник” за редакцією М. Галина, Київ, 1920 рік; “Російсько-український словник ділової мови” М. Дорошенка, М. Станиславського та В. Страшкевича. Київ — Харків, 1930 рік. Серед сучасних фахівців з мовознавства пуризм практично не дістає підтримки. Лише деякі словники повоєнного періоду, як, наприклад, “Словник чужослів: Знадібки” П. Штепи, виданий 1977 року в Торонто, побудовані на суто пуристичних підвалинах.

Пуристичний напрям був силоміць припинений більшовицькою партійною владою і замінений на цілком протилежний, який можна назвати *русифікаторський*. Сучасні “ліберально-імперські” російські та проросійські пропагандисти назвали б його “євразійським”. При створенні не тільки термінологічних, а й загальномовних словників вимагали орієнтуватися винятково на російську мову, часто на шкоду своїй національній та мовній ідентичності. Варто лише переглянути деякі з таких словників, наприклад, “Російсько-український словник”, виданий у Києві 1937 року, чи ряд термінологічних словників для школярів, як, наприклад, “Російсько-український словник зоологічної термінології для середньої школи” 1934 року, “Російсько-український словник фізичної термінології для середньої школи” 1935 року, “Російсько-український словник біологічної термінології для середньої школи” 1935 року. Цей напрям то дещо послаблювався, то посилювався аж до доби незалежності України, відбиваючи загалом досить послідовно вже згадувану політичну теорію “злиття всіх націй і мов в одну”.

За сучасних умов, за умов незалежної України знову виникло питання важкого русифікаторського спадку в літературній українській мові, насамперед, на лексико-семантичному рівні, в тому числі і в термінології. Частина вчених та їх прихильників, розуміючи неможливість механічного повернення до термінології 20-х рр. ХХ ст., розробляють проекти доцільної реабілітації історичної української термінологічної спадщини. Такий напрям у сучасному термінознавстві як відгомін загальнокультурного напрямку к. ХVІІІ — поч. ХІХ ст. вслід за деякими українськими діячами другої пол. ХІХ — поч. ХХ ст. Г. М. Яворська влучно називає *романтичним*, як прояв романтичного типу вияву мовної свідомості [5: 163].

Вона ж виділяє і особливий тип мовної свідомості, який нази-

ває *елітарним* [5: 172], що формує відповідний елітарний напрям у підході до регулювання процесів термінотворення. Елітарний напрям не спирається на народно-розмовну мову, не вельми прагне й бодай частково повернути термінологію 20-х рр. Його представники самі конструюють відповідні терміни “згідно з духом української мови”.

І останній тип мовної свідомості — *європейський*, що формує і європейський напрям у термінотворчих процесах. Це — орієнтація на інтернаціоналізми європейського походження, на які треба замінити якщо не всі то більшість неінтернаціональних слів-термінів в українській мові, в тому числі й російськомовного походження.

Звичайно, є лексикографічні праці з термінології, які не можна беззастережно віднести до якогось одного напрямку, бо вони являють собою взаємодію, часто розумну, кількох напрямів, насамперед, європейського та елітарного (наприклад, засади конструювання термінів у [3:184-187]).

Всі п'ять типів виділених вище прескриптивних напрямів можна звести до ендопрескриптивних, або інтраконститутивних, які в розвитковій термінології ґрунтуються на внутрішньомовних ресурсах, тобто в даному разі на власне українській лексичній системі (етнографічний, пуристичний, частково елітарний) і до екзопрескриптивних, або екстраконститутивних, субститутивних, що орієнтуються на чужомовні зразки (європейський, русифікаторський).

У вказаній вище праці Г. М. Яворська методологічно правильно визначає джерела існування вказаних прескриптивних підходів: наявність різних типів мовної свідомості. А проте постає наступне питання: чим зумовлена наявність різних (причому саме таких) типів мовної свідомості? Той чи інший вибір прескриптивного напрямку залежить не від поверхової аксіологічної точки зору, а від деонтичних модальностей, зумовлених глибинними причинами. Відповідь, вочевидь, слід шукати в суспільстві мовців, у лінгвосоціумі (про це поняття див. [2]).

Наразі ми ще не маємо цілком вірогідних соціолінгвістичних даних, проведених у відповідному обсязі, тому подальший виклад слід сприймати радше як робоче припущення, що далі повинно підтвердитися достатньо вірогідними даними. Але як показу-

ють і ці попередні розвідки, первинною, найголовнішою причиною є реальна належність носія мовної свідомості до певного лінгвосоціуму, адже саме така належність і формує якщо не повністю відповідний тип мовної свідомості, то, безумовно, його осердя. Так, в Україні, де триває формування єдиного громадянського суспільства, існують два лінгвосоціуми — український і російський. Як свідчать дані соціолінгвістичних анкетувань, представники російського лінгвосоціуму у переважній своїй більшості схильні до екзопрескриптивних напрямів, в тому числі й до русифікаторського, тоді як представники українського лінгвосоціуму, виявляють більшу схильність до ендопрескриптивних напрямів.

Зважаючи на те, що лінгвосоціум має різні складники, а також складне структурування, подальший розподіл мовців за прескриптивними напрямками залежить від сили прояву того чи іншого складника лінгвосоціуму та від місця мовця в структурі лінгвосоціуму. Ядро лінгвосоціуму визначається найтипівішими мовцями з наймаксимальнішим функціональним навантаженням даної мови, яка для мовців є рідною; напівмаргінальна зона характеризується менш типовими мовцями з середнім функціональним навантаженням даної мови, яка для мовців є рідною, але поруч із нею вони досить активно послуговуються другою мовою; для маргінальної зони лінгвосоціуму властиве невелике функціональне навантаження даної мови, яка може бути як рідною, так і чужою для мовця [2:39]. За попередніми даними соціолінгвістичного опитування мовці, що становлять ядро українського лінгвосоціуму, більше схильні до ендопрескриптивних напрямів; мовці напівмаргінальної зони лінгвосоціуму не мають чітко виражених пріоритетів; мовці-маргінали частіше віддають перевагу екзопрескриптивним напрямкам.

На остаточному етапі визначення типу мовної свідомості релевантним виявляється ступінь розвитку тих чи інших ознак лінгвосоціуму в кожного окремого мовця. Складовими ознаками лінгвосоціуму є: 1) мовна самосвідомість — усвідомлення іманентності, окремішності своєї мови, мовний патріотизм; 2) національна самосвідомість — усвідомлення іманентності, окремішності, самоцінності нації; 3) ментальність — особливий спосіб мислення, світобачення, властивий даній нації, як своєрідний вияв національної

психології; 4) національна гідність — власне патріотизм, шанування своєї нації, гордість за неї; 5) духовність — національні ідеї, цілі, ідеали, моральні цінності, віра, найвищим вираженням яких є Істина, Добро, Краса [1:37]. Найбільш релевантними ознаками, за якими диференціюються типи мовної свідомості є 1, 2 та 4 — мовна самосвідомість, національна самосвідомість та національна гідність. Високий ступінь їх вияву зумовлює, як правило, романтичний вияв мовної свідомості; недостатній ступінь вияву першої ознаки лінгвосоціуму (мовна самосвідомість), зумовлює європейський тип мовної свідомості. За попередніми даними, кількісно які, можливо, недостатні, важко диференціюються елітарний та європейський напрями, хоч попередньо можна припустити наявність у представників елітарного напрямку дещо послаблений вияв четвертої ознаки (національна гідність). За послабленого вияву всіх трьох зазначених ознак найчастіше виступає русифікаторська мовна свідомість.

Таку відповідність між належністю мовців до ядра, напівмаргінальної та маргінальної зони, а також від ступеня вияву релевантних ознак лінгвосоціуму можна зобразити у вигляді таблиці:

Релевантні ознаки Типи мовної свідомості	Український лінгвосоціум									Російський лінгвосоціум
	ядро			напівмаргінальна зона			маргінальна зона			
	1	2	4	1	2	4	1	2	4	
Романтичний	+	+	+	+	+	+				
Елітарний	+	+		+	+		+	+		
Європейський					+	+		+	+	
Русифікаторський										+

Цифрами в таблиці позначено: Мовна самосвідомість — 1, національна самосвідомість — 2, національна гідність — 4.

Знаком + (плюс) в таблиці позначено понад 50% респондентів даної категорії.

Російський лінгвосоціум теж, вочевидь, має складний розподіл за типами мовної свідомості, в даному ж разі + у графі русифікаторського типу мовної свідомості означає лише, що за попередніми даними понад 50% представникам російського лінгвосоціуму притаманний саме такий тип мовної свідомості.

Отже, попередньо можна зробити висновок, що тип мовної свідомості визначається належністю мовця до певного лінгвосоціуму, до конкретного місця, що його займає мовець у структурі цього лінгвосоціуму, а також ступенем прояву релевантних ознак лінгвосоціуму.

1. *Аркадьев М. А.* Лингвистическая катастрофа. <http://philosophy.ru/library/lib2.html>

2. *Бондар О. І.* Лінгвосоціум: до розбудови термінологічного апарату лінгво-екології // Мова. — 2001. — №5-6. — С. 37-40.

3. *Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. — К.: Академія, 2000.

4. *Лебедев М. В.* Стабильность значения // Библиотека в кармане: Электронная библиотека. — Вып. 16.

5. *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова. Культура. Влада. — К., 2000.

УДК 811.161.2:81'373.611

Л. А. Семененко

СТИЛИСТИКА ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ТА ЗАГАЛЬНОФІЛОЛОГІЧНА ДИСЦИПЛІНА. АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЛІНГВОСТИЛИСТИКИ. ПРЕДМЕТ І ПРОБЛЕМАТИКА

У статті висвітлюються проблемні питання, пов'язані з визначенням статусу, предмета, об'єктів і одиниць дослідження такої мовознавчої дисципліни, як лінгвостилістика, її співвідношення з поетикою та літературознавчою стилістикою. аналізуються актуальні для сучасного рівня напрями всередині стилістики.

Ключові слова: лінгвостилістика, поетика, літературознавча стилістика.

The article deals with problems connected with the definition of the status, subject, objects and units of research of such a linguistic branch of science as linguostylistics, its correlations with the theory of poetry and with the literary stylistics. Modern tendencies existing within the stylistics are also analysed.

Key-words: linguostylistics, poetry, literary stylistics.

Однією з самостійних дисциплін загального мовознавства, що зазнала останнім часом бурхливого розвитку, слід визнати стилістику. Предмет, об'єкт, одиниці, проблематика цієї дисципліни ще не знайшли свого остаточного визначення. У науковому середо-

вищі активно продовжуються дискусії навколо статусу цієї науки, її локалізації у системі інших мовознавчих та / або літературознавчих дисциплін. Велика кількість літературознавців взагалі заперечує можливість включення стилістики та поетики до кола лінгвістичних дисциплін і навіть не визнає її суміжною ланкою, яка об'єднує інтереси як мовознавців, так і літературознавців.

Дослідники-лінгвостилісти уточнюють, що стилістика як окрема дисципліна виникла на межі граматики та вивчення мови художньої літератури [3: 12; 4: 187], а Г. О. Винокур підкреслює, що стилістика, яка спирається на лінгвістику, не співвідноситься з різними рівнями вивчення мови (фонетика, граматика, семасіологія), й вважає, що перехід до стилістики відбувається від цих трьох дисциплін, взятих у сукупності [11: 316-317]. На думку С. Сапорти, стилістика цілком залежить від лінгвістики, оскільки стиль не можна описати без опори на граматику, але якщо мета граматичного опису полягає переважно у передбаченні, то мета стилістики — класифікація [18: 113].

Знайомство з науковою літературою з проблем лінгвостилістики дозволяє окреслити “занадто широке” коло завдань цієї комплексної дисципліни, що свідчить про те, що в її межах визріли й виокремилися / виокремлюються різні самостійні напрями зі своїми об'єктами та одиницями, зі своєю термінологією (напр., стилістика декодування — код, канал, джерело, адресант, адресат (отримувач, реципієнт), компресія, надмірність, інтерпретація, крок квантування, перешкода, зчеплення, конвергенція, іррадіація, транспозиція, актуалізація / автоматизація, зражене очікування, імплікація і т. ін.) і методами дослідження, що не завжди усвідомлюється навіть тими, хто працює в цій галузі. Основними завданнями лінгвостилістики визнають вивчення закономірності вибору засобів, здатних адекватно відбити ту або іншу соціально-рольову чи емоційно забарвлену інтенцію мовця-індивіда саме як суб'єкта мовлення [22: 9-10]; принципи та ефект вибору й використання лексичних, граматичних та взагалі мовних засобів для передачі думок й емоцій в різних умовах спілкування [2: 7]; емоційну експресію елементів мовної системи, а також взаємодію мовленевих фактів [4: 225]; додаткову інформацію, що накладається на предметно-логічний зміст і т. ін.

І. Р. Гальперін так визначав об'єкти вивчення стилістики й структурував їх: перший — загальне поняття про стиль і предмет стилістики; другий — функціональні стилі мови як різновиди літературної мови; третій — засоби комбінаторики мовних засобів, що уможливають передачу додаткової суперлінійної інформації; четвертий — індивідуальний стиль автора як особлива комбінація мовних засобів і п'ятий об'єкт — особлива форма комунікації — поетичне мовлення в його формально-структурних і смислових різновидах [13: 16]. А беручи участь в обговоренні питань щодо предмету вивчення лінгвостилістики, він вирізняв такі два напрями: вивчення мовних засобів, здатних у взаємодії з нейтральними мовними засобами передавати додаткову естетичну інформацію, та типологічний опис текстів, стилістична диференціація яких викристалізувалася у сучасній літературній мові у зв'язку з їх специфічними функціями, зумовленими сферами спілкування [12: 5].

Дещо інші аспекти відбиті у визначенні стилістики, запропонованому І. К. Білодідом, де стилістика визначається як “наука про стилістичну систему національної мови, про її зміст, сутність, тобто про те, що є стилістичним у засобах усіх інших систем (рівнів) цієї мови; це наука про інтелектуальні (смислові) та експресивні відтінки співвідносних, паралельних чи синонімічних виразів мови; предметом стилістики є також вивчення різновидів (типів) літературної мови, засобів і шляхів організації і використання виразових, зображувальних засобів мови в різних стилях літературної мови й літературного мовлення” [7: 22].

На сучасному етапі розвитку мовознавства спостерігаємо різні спроби структурувати та відмежувати самостійні напрями всередині стилістики. Є спроби виокремити такі напрями у зв'язку із розумінням комплексу проблем, які вивчає кожен з них: функціональна стилістика, стилістика мовних одиниць, стилістика тексту, стилістика художнього мовлення, прикладна, практична стилістика [6: 334-336]; стилістика мови, або структурна стилістика, стилістика мовлення, стилістика художньої літератури (до її складу прилучається теорія та історія поетичної мови й поетика) [10: 5]; загальна, часткова та індивідуальна стилістика [4: 5-20], дескриптивна, текстова, функціональна, прагматична, історична стилісти-

ки, стилістика мови художньої літератури; практична та теоретична стилістика — (до складу останньої входять генетична стилістика “від автора”; іманентна стилістика — вивчає внутрішню будову самого тексту; інтерпретаційна стилістика — стилістика адресата). Виокремлюють також зіставну стилістику (порівняння виражальних засобів різних мов), яка згодом розділилася на практичну та теоретичну [20: 492-494]). Дослідник П. Гіро виділяє два напрями: стилістика мовлення й стилістика мови. Стилiстика мовлення — це стилістика тексту, це стилістичний аналіз та інтерпретація текстів, метою якої є виявлення, опис і тлумачення стилістичних ефектів в їх специфічних контекстах. Стилiстика мови має за мету класифікацію стилістичних ефектів по категоріях, які їх породжують. До складу стилістики мови входять три напрями: описова, функціональна та генетична стилістика. Завдання описової стилістики полягає в інвентаризації різновидів стилістичного забарвлення й тих засобів, якими може користуватися письменник для створення специфічних ефектів у тексті. Функціональна стилістика вивчає залежність вибору стилістичних засобів від умов комунікації, тобто від жанру у широкому розумінні цього слова. Генетична стилістика вивчає стилістичні засоби, які притаманні письменнику чи групі письменників, вибір яких залежить від культури, світосприйняття, темпераменту та інших особливостей письменника [14: 35-68]. Пропонується також виділити такий напрям стилістики, як графічна стилістика, завданням якої має бути вивчення впливу графо-стилістичних маркованих форм на зорове сприйняття людини, тобто впливу паралінгвістичних засобів письмових текстів [9: 29].

Стилiстика, витоки якої знаходимо у “Поетиці” Арістотеля, спершу мала на меті розроблення прескрипцій щодо функціонування мови у суспільстві. Кінцевою метою сучасної стилістики є спроби всебічного вивчення виражального потенціалу мови й мовлення та остаточного з’ясування аспектів вивчення обраного для дослідження субстрату.

Протягом 2-ї половини ХХ ст. все наполегливіше здійснювалися спроби роз’єднати, розділити традиційно єдину стилістику на лінгвостилістику та на незалежну від лінгвостилістики літературознавчу стилістику. Нами поділяється точка зору тих дослід-

ників, котрі вважають, що це два аспекти однієї дисципліни й що без лінгвостилістики немає повноцінної літературознавчої стилістики.

Обстоюючи специфіку та повновладдя літературознавчої стилістики, деякі прихильники займають полемічну й навіть іронічну позицію щодо лінгвостилістики, особливо коли йдеться про вивчення поетичної мови [19: 138-140; 5: 164; 17: 122 та ін.]. На це неодноразово вказував ще Р. Якобсон: “Лінгвісти, які зважаються взятися за вивчення поетичної мови, зустрічають різку відсіч з боку літературознавців, більшість з яких взагалі заперечує право лінгвістів досліджувати поезію. У крайньому випадку вони згодні визнати лінгвістику допоміжною дисципліною, що обслуговує поезію. Усі ці обмеження й заборони ґрунтуються на старезних забобонах, які або позбавляють лінгвістику її головного об’єкта — вивчення вербальної форми вкупі з її функціями, — або залишають за лінгвістикою право на вивчення лише однієї з численних функцій мови, а саме функції референції” [24: 80]. Відомо, що М. М. Бахтін не визнавав існування лінгвостилістики й взагалі скептично ставився до будь-яких спроб лінгвістичного вивчення художнього (поетичного) мовлення. Він помилково, на наш погляд, стверджував, що “мова у своїй лінгвістичній визначеності до естетичного об’єкта мистецтва не входить” [5: 164]. Розкриваючи зміст терміна філологія, С. С. Аверинцев вкрай полемічно визначив статус лінгвістики та літературознавства: “Внутрішня структура філології двополюсна: на одному полюсі — найскромніша служба “при тексті”, що не дозволяє відступу від його конкретності, на другому — універсальність, межі якої неможливо окреслити задалегідь” [1: 544].

Вагомим аргументом у суперечках з “радикальними” літературознавцями є твердження Л. В. Щерби, котрий визначав мету витлумачення художнього твору як показ тих лінгвістичних засобів, за допомогою яких передається ідейний та емоційний зміст твору. “Що лінгвіст має вміти доводити до свідомості всі ці засоби, у тому не може бути ніякого сумніву. Але це мають вміти робити й літературознавці, оскільки не можуть же вони задовольнятися інтуїцією й розмірковувати над ідеями, які вони, може бути, неправильно вчитали з тексту” [23: 7].

Саме теоретична стилістика з її тричасною будовою (генетична, іманентна, інтерпретаційна) утворює паралель з літературознавчою стилістикою, в якій так само вивчають “образ автора”, проблему структури тексту (структуральна поетика) і проблему адресата. Саме ці галузі стилістики слід визнати спільними для лінгвістичної та літературознавчої стилістики.

Ми вважаємо за потрібне визначити, що розв’язанню проблеми протистояння лінгвістів і літературознавців може сприяти відновлення втраченої спадкоємності та взаємозалежності лінгвістичних та літературознавчих стилістичних категорій, створення системи відповідних підходів і методик для спільного об’єкта вивчення.

Слушними слід визнати спроби деяких лінгвостилістів окреслити коло проблем, які є домінантними для кожного з двох відгалужень генетично єдиної науки стилістики.

Значаючи, що найбільший інтерес для літературознавця становить стилістика тексту (лінгвостилістика) й визначаючи її матеріальною базою для літературно-художньої критики, звертаємо увагу на те, що в мовознавстві й літературознавстві останніх десятиріч визначилися два дослідницькі напрями. Їх можна представити формулами “мова — текст” для першого й “текст — мова” для другого. У першому випадку основою вивчення є мова, й текст аналізується з лінгвістичних позицій, у другому — текст, а мова досліджується у художньо-естетичній проекції та є допоміжним матеріалом для літературознавства [19: 125].

Своєрідно розв’язує цю проблему І. В. Арнольд. З її точки зору, і лінгвістична і літературознавча стилістика вивчає мовні одиниці на фоні їх оточення, але лінгвістична вивчає парадигматичне оточення і роль даної одиниці у мовній системі, а літературознавча — синтагматичне оточення й роль одиниці у структурі даного тексту [2: 17]. Дане твердження небездоганне й спірне, бо лінгвостилістика, що вивчає мовні факти художніх творів, сама будується на синтагматичному аспекті вивчення функціонування мовних елементів у контексті, хоча може займатися й парадигматичним аспектом.

Термінологічно це інший напрям лінгвостилістики, що має назву описова стилістика [14: 41], стилістика засобів і ресурсів мови

[8: 59], квантитативно-конотативна стилістика [16: 31-32], онома-тологічна стилістика, або стилістика одиниць.

Таке розмежування аспектів у вивченні художнього тексту лінгвістами та літературознавцями, сформульоване І. В. Арнольд, можна прийняти тільки у широкому розумінні парадигматики й синтагматики. До цього визначення наближається твердження А. Хілла, котрий теж обмежує царину лінгвостилістики реченням, хоча насправді це вже давно не відповідає лінгвостилістичній практиці. Стилiстика визначається як те, що не може бути виявлене всередині одного речення чи групи речень, якщо не враховувати їх взаємозв'язок. Він стверджує, що існує галузь науки, яка досліджує деталі (елементи) усередині речень. Ця галузь зветься лінгвістика. Більш широка галузь, що не обмежується окремими реченнями, визначається як стилістика [21: 179].

Найбільш прийнятним і обґрунтованим, на наш погляд, є таке бачення проблеми: стилістика художнього мовлення як лінгвістична дисципліна і літературознавча стилістика (поетика, теорія літератури) мають спільний об'єкт вивчення — художній (прозовий/поетичний) текст як естетичний феномен словесного мистецтва. Але вивчення цього об'єкта відбувається під різними кутами зору, спирається на різні предметні і наукові настанови, з'ясовуються різні методика і наукові парадигми. І кожен з цих підходів має право на існування [Див.: 15: 10-37].

Розглянуті точки зору щодо архітектоніки, структури, завдань, проблематики, субстрату, предмета, об'єкта, одиниць стилістики ще остаточно не визначені. Багато питань є дискусійними, кількість напрямів чітко не визначена, точки зору дослідників є суперечливими. Різноманітність підходів зумовлена складністю об'єкта, який потребує подальшого дослідження. Розуміння стилістики як такої, що має будову бінарної опозиції: лінгвістичної стилістики і літературознавчої стилістики теж не є бездоганим.

Спірною є й роль, яку, на думку деяких літературознавців, має виконувати у цьому тандемі саме лінгвостилістика. Стилiстика як загально-філологічна дисципліна розвивається інтенсивно й екстенсивно. Ми визнаємо цю дисципліну зоною перетину інтересів лінгвістики й літературознавства, де плідна співпраця не тільки бажана, а й можлива.

1. *Аверинцев С. С.* Филология // ЛЭС. — М., 1990.
2. *Арнольд И. В.* Стилистика современного английского языка: Стилистика декодирования. — М., 1990.
3. *Ахманова О. С., Натан Л. Н., Полторацкий А. Н., Фатющенко В. И.* О принципах и методах лингвостилистического исследования. — М., 1966.
4. *Балли Ш.* Французская стилистика. — М., 1961.
5. *Бахтин М. М.* Вопросы литературы и эстетики. — М., 1965.
6. *Бельчиков Ю. А.* Стилистика // Русский язык. Энциклопедия. — М., 1979.
7. *Білодід І. К.* Вступ // Сучасна українська літературна мова. Стилiстика. — К., 1973.
8. *Бондалетов В. Д.* Стилистическая культура языка и структура современной стилистики // Основные понятия и категории лингвостилистики. — Пермь, 1982.
9. *Введенкина Л. Г.* Стилистические возможности видеографической системы французского языка // Проблемы лингвистической стилистики. — М., 1969.
10. *Виноградов В. В.* Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М., 1963.
11. *Винокур Г. О.* О задачах истории языка // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. — М., 1965. — Ч. 2.
12. *Гальперин И. Р.* Проблемы лингвостилистики // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвостилистика. — М., 1980. — Вып. 9.
13. *Гальперин И. Р.* О понятиях “стиль” и “стилистика” // Вопросы языкознания. — 1973. — №3.
14. *Гиро П.* Разделы и направления стилистики и их проблематика // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвостилистика. — М., 1980. — Вып. 9.
15. *Кожин А. И.* Язык художественной литературы как эстетически стимулируемая форма существования литературного языка // Структура и функционирование поэтического текста: Очерки лингвистической поэтики. — М., 1985.
16. *Кожина М. Н.* Стилистика русского языка. — М., 1983.
17. *Кожин В. В.* Три шедевра русской классики. — М., 1971.
18. *Сапорта С.* Применение лингвистики в изучении поэтического языка // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвостилистика. — М., 1980. — Вып. 9.
19. *Степанов Г. В.* Язык. Литература. Поэтика. — М., 1988.
20. *Степанов Ю. С.* Стилистика // ЛЭС. — М., 1990.
21. *Хилл А.* Программа определения понятия литература // Семиотика и искусствоведение. — М., 1972.
22. *Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности.* — М., 1991.
23. *Щерба Л. В.* Избранные работы по русскому языку. — М., 1957.
24. *Якобсон Р.* Работы по поэтике. — М., 1987.

Н. М. Хрустик, О. Г. Цехмейструк

ПРАГМАТИЧНЕ СПРЯМУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У пропонованій статті досліджуються тексти листів Богдана Хмельницького з погляду їхньої цілеспрямованості. Розглядаються лінгвістичні засоби, за допомогою яких досягається мета, поставлена адресантом. Згідно з положеннями теорії мовленнєвих актів, здійснюється спроба класифікації усталених сполучень — мовних формул — на основі їхньої ілюктивної складової.

Ключові слова: прагматичне спрямування, мовні формули, листування Богдана Хмельницького.

The article deals with the texts of the letters by Bohdan Khmelnyts'kyi from the point of view of their purpose. Linguistic devices, by means of which addresser's aim is reached, are investigated. According to the achievements of the speech act theory, an attempt to classify the established word-combinations — speech formulas — on the base of their illocutive components is carried out.

Key-words: pragmatic trend, language formulae, correspondence of Bohdan Khmelnyts'kyi.

Важливість дослідження текстів листування зумовлюється тим, що вони досить складні і неоднорідні за своїми стилістичними особливостями і використовуються у всіх основних галузях людської комунікації. Лист як тип тексту можна виявити у рамках усіх функціональних стилів, і в кожному з них він за формально-змістовою структурою відповідає основним стилістичним параметрам. Перш за все це пояснюється суспільною потребою передачі найрізноманітнішої інформації. Але основним завданням листа завжди був вплив на подальшу поведінку людини, яка має його отримати, тому проблема вибору відповідних мовних засобів не втрачає актуальності. Вирішити це питання допомагає лінгвістична прагматика, яка вивчає функціонування мовних знаків у мовленні, а також особливості взаємодії та взаємовпливу адресанта і адресата в процесі комунікації.

Вибір матеріалу статті — листи Богдана Хмельницького — зумовлений важливістю тогочасних подій, а також непересічністю постаті адресанта. Визвольна війна прискорила процес формуван-

ня української нації та національної мови, диференціації її стилів, а також допомогла українському народу заявити про себе на світовій арені.

За основу дослідження кореспонденції Б. Хмельницького нами взято досягнення однієї з галузей прагматики — теорії мовленнєвих актів, метою якої є, “по-перше, виявлення цікавих типів “продуктів” мовлення, по-друге, опис ознак і властивостей мовленнєвого контексту, що впливають на визначення того, яка саме пропозиція висловлюється у даному реченні”[14: 423]. Основна увага в даній теорії приділяється цілеспрямованості мовлення, і тому, хоча мовленнєвий акт складається з трьох рівнів (стосовно використання у його ході мовних засобів — локутивний, стосовно висловлюваної мети — ілокутивний, стосовно результатів — перлокутивний), найбільш значимою вважалася друга його складова. Нам видається закономірним те, що ці три рівні нероздільно пов’язані між собою, але об’єктом уваги даної роботи є лише два перших з них, оскільки листування цікавить нас саме з погляду його мети — налагодження контакту між комунікантами — та мовних засобів, за допомогою яких ця мета досягається.

Цілеспрямованість обміну листами підкреслюється багатьма дослідниками. Зокрема, М. М. Бахтін розцінює лист як завершену форму висловлювання, що характеризується “предметно-змістовою вичерпністю, мовленнєвим задумом або мовленнєвою волею мовця та типовими композиційно-жанровими формами завершення, передачі слова іншому”[2: 250]. До висновків, що обмін листами можна вважати діалогічною ситуацією з поступовою зміною ролей адресанта та адресата і що “лист з його заявленою комунікативною функцією являє собою “прозорий” текст, інтенція якого очевидна”[7: 7], приходять у своєму дисертаційному дослідженні Л. В. Нижникова. Тому, на її погляд, вирішальним фактором, під впливом якого різні типи епістолярних текстів розподіляються за стилями, є комунікативно-прагматична установка [7: 3].

Діана Вілкес-Гіббс у статті “Вивчення мови як співпраці” стверджує, що люди, спілкуючись за допомогою мови, намагаються додати щось нове до спільних фонових знань, переконань, припущень у взаємно зрозумілому вигляді. Але для того, щоб зробити

певний внесок до дискурсу, має бути наявним дещо більше, ніж використання “потрібних” речень” у “потрібний” час. Учасникам слід розвивати спільні переконання, що саме для них означатимуть ті або інші дії. Побудова спільного переконання з індивідуальних — основна проблема співпраці, і учасники поділяють відповідальність за спроби розв’язати цю проблему для їхнього обопільного задоволення [16].

Імпульсом до породження листа завжди виступає ситуація, у якій прямо або непрямо продовжують брати участь обидва комуніканти, тому у листах використовуються здебільшого мовленнєві форми, що усталилися як оптимальні засоби досягнення певних психолінгвістичних ефектів, і, на думку Н. В. Бардіної, “комунікативне конструювання максимально регламентується національно-культурними і соціальними вимогами” [1: 94]. Але навіть у цих межах є багато варіантних засобів вираження того самого мовленнєвого акту (“набір мовленнєвого акту” [15]), один з яких слід вибрати, щоб, відповідно до загального звучання листа, висловити власне ставлення до повідомлення і до адресата взагалі.

Головною рисою ефективного спілкування є імовірніше прогнозування, врахування припущень щодо різних варіантів осмислення тексту адресатом. Як пише Т. Ю. Ковалевська у монографії “Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування”, така необхідність зумовлена тим, що “образ світу, який кожному з нас допомагає орієнтуватися в реальності, є відмінним від образу світу іншої людини. Немає єдиної “правильної” карти — ми всі різні, по-різному членуємо і розуміємо світ, і треба поважати та намагатись толерантно ставитися до карти іншої людини” [5: 64].

За листами можна легко прослідкувати інтенцію дипломатичного мовлення — здійснення зносин та узгодження протиріч між різними державами світу. На такому високому рівні досягнення порозуміння є досить вагомим, тому характерною ознакою дипломатичних текстів є етикетність, зумовлена перш за все вимогами протоколу. Значною є і роль традиції у листуванні, своєрідність якого, як зазначає О. М. Мацько, “полягає у частотному і послідовному використанні традиційних мовних засобів, порівняно з іншими жанровими блоками дипломатичного підстилю” [6: 14]. З цієї причини і О. М. Пазинич розглядає дипломатичне листування як

“особливий тип дискурсу” [10: 2]. Значну роль у його функціонуванні відіграють мовні формули, які зазвичай вживаються у відповідній ситуації (прохання, подання поради, запрошення, підтримання контакту, згоди/відмови, передачі інформації, подяки, привітання, вибачення, співчуття, проблемних ситуацій, досягнення угоди, оголошення ультиматуму). Будь-який із зразків вживання мовних формул визначається як певний мовленнєвий акт, що може бути прямим чи непрямим, тобто містити або не містити перформатив (який дорівнює дії), але інтенція якого є очевидною для комунікантів.

Особливості мовленнєвих актів та вживання дієслів-перформативів у них описували А. Вежбицька [3], Дж. Л. Остін [9], Дж. Р. Сьорль [11], Дж. О. Урмсон [13]. Однак, досліджуючи листи Богдана Хмельницького, ми помітили, що жодна з класифікацій, взята окремо, не пояснює інтенцію усіх без винятку мовленнєвих актів, виражених мовними формулами, у даних текстах. Тому ми спробували, спираючись на результати робіт названих дослідників, більш точно з’ясувати мету вживання груп подібних мовленнєвих актів, приділяючи увагу і лінгвістичним засобам їхнього вираження. Отже, мета нашої статті — визначити основні види висловлення прагматичної спрямованості у листуванні Богдана Хмельницького. У результаті ми з’ясували, що мовленнєві акти за допомогою мовних формул можуть показувати:

1) **міру відповідальності, яку мовець бере на себе у зв’язку з висловлюванням** (формули *подання інформації* — а) просто як *факт* дійсності: “Повідомяю вашу князівську милість, що цей лист з посланцем вашої милості захоплено в трьох милях від Львова” [4: 122]; б) як *гіпотеза*: “Але ми віримо, що хан легко відступить від своєї постанови” [4: 593]; в) як *клятва* для підкреслення важливості цього повідомлення для адресанта і, відповідно, його вірогідності для адресата: “Що бажаний мир має серед нас прихильників, ніким іншим не клянемося, як богом” [4: 555];

2) **спробу спонукати адресата до певної дії** (формули *прохання*: “Просимо вашу величність ще раз повідомити нас про всю справу” [4: 543]; *запрошення*: “Ми просимо вашу милість до себе в одну компанію і в одне товариство” [4:70]);

3) підказку адресатові щодо найбільш оптимальної поведінки на майбутнє (формули *поради*: “Як люблячий син, раджу вашій милості, милостивому пану, звідти відійти — наші полки зараз повернуться... Раджу вашій милості, моєму панові, це зробити, а з цих місць наказати військам відійти, поки ми не наведемо у себе порядку” [4: 110]);

4) висловлення адресантом певного зобов’язання — або його відсутності — щодо адресата (формули *згоди*: “А щодо закінчення комісії, то докладаю всіх зусиль, щоб вона згідно з нашою умовою закінчилася” [4: 119]; *відмови*: “Якби Ви, милостивий пане, раніше повідомили мене, я з божою поміччю запобіг би цьому. Але що робити, коли так невчасно відкрилися таємні наміри” [4: 290]; *підтримання контакту (перспективи)*: “Запевняємо також у нашій безсумнівній відданості вашій величності та добровільно і з власного бажання обіцяємо не залишати вашої величності в ніяких потребах, а виявляти дружбу, щоб противники пізнали нашу зобов’язаність вашій величності” [4: 597]);

5) намагання досягти порозуміння з адресатом (формули *проблемних ситуацій*: “Хоч доходять до нас різні чутки, однак я повністю вірю святому слову і листові вашої королівської милості” [4: 149]);

6) реакцію адресанта на певні події (формули *подяки*: “За дружбу, прихильність і добрі послуги, які ваша милість, милостивий пан, зволить до нас виявляти, ми вашій милості, моєму милостивому панові, дякуємо і взаємно не занедбаємо прихильно ставитись до послуг” [4: 530]; *привітання*: “З успіхами, здобутими з божою допомогою, вітаємо вашу королівську величність” [4: 545]; *вибачення* (за засобами висловлення подібні до прохання, але мають своє конкретне значення — це прохання дарувати певну провину адресанта): “Ми просимо про поблажливість вашої королівської милості, пана нашого милостивого” [4: 284]; *співчуття*: “Дуже шкодуємо, що таке лихо сталося з народом християнським” [4: 53]);

7) фундаментальні зміни у подальших стосунках адресанта з адресатом (формули *укладення угоди*: “Маючи корогву і булаву від величності вашої королівської милості і Речі Посполитої, пан гетьман і все Військо Запорізьке залишаються їх вірнопідданими, про

що заявляють у своєму листі” [4: 104] та оголошення ультиматуму: “Ми залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені” [4: 107]);

8) здійснення фактичної функції тексту — “вітання” і “прощання” з адресатом (композиційні мовні формули — а) початкові:”Божиєю милостиною великому государю царю и великому князю Алексію Михайловичю, всея Руси самодержцу... Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское челом бьет [4: 215]; б) заключні:”Тепер же наполегливо віддаємо наші послуги та просимо від бога довгих і щасливих літ вашій високості” [4: 596]. Компоненти, що входять до їхнього складу, значною мірою десемантизувалися і вживаються для оформлення листа відповідно до вимог жанру та комунікативної ситуації, а також для створення вигляду безперервності і плідності стосунків);

9) умовну пошанну вказівку на становище адресанта щодо адресата (власне етикетні мовні формули:”Вашему царському величеству наинижайший слуга”[4:283]; “Вашої милості, мого милостивого пана і добродія, найнижчий підніжок”[4:53]. Ця група формул співвідноситься не з якимось мовленнєвим актом, а з категорією соціального дейксису, тобто з “тією частиною речення, що відображує, або встановлює, або визначається певними обставинами, у яких проходить мовленнєвий акт” [4: 89]. Дані вислови також втратили своє пряме значення і не розумілися буквально).

У процесі дослідження нами з’ясовано, що у листуванні Богдана Хмельницького існує тісний зв’язок між тим, що має на увазі адресант, і тим, що позначає речення. Здійснення мовленнєвого акту завжди розраховане на певний результат, тобто адресат має розпізнати закладений у ньому намір. Це стає можливим завдяки вживанню усталених слів та конструкцій (мовних формул) для досягнення тієї чи іншої мети. У цьому полягає прагматична спрямованість будь-якого тексту, але в разі дипломатичного мовлення вона проявляється ще яскравіше завдяки конвенційним (офіційно закріпленим та обов’язковим для виконання) правилам протоколу.

Найбільш виразно серед письмових текстів прагматична спрямованість виявляється у листі, оскільки характерною особливістю

листування є інтенсивне врахування фактору адресата. Щоб якнайкраще здійснити вплив, адресант намагається дібрати з мовних засобів, традиційно вживаних у конкретній ситуації, найбільш близькі до сприйняття адресата. Необхідність тактовності змусила дипломатів “ввести в обіг паперові гроші умовних фраз замість дзвінкої монети звичайної людської розмови. Ці фрази, якими б м’якими вони не здавалися, мають визначену валютну цінність”, — писав Г. Нікольсон [8: 52], і аналіз, проведений у нашій роботі, можна вважати спробою її теоретичного обґрунтування. Розгляд цих висловів дозволяє побачити основні особливості дипломатичного спілкування крізь призму традиції. У листуванні Богдана Хмельницького ми виявили таку стрункість і витонченість епістолярних форм, що подібне дослідження може бути корисним для оволодіння цим мистецтвом і на сучасному етапі.

Оскільки ілокутивна сила висловлювання знаходиться у тісній взаємодії з особливостями його побудови, проблема прагматичного спрямування може одержати подальший розвиток у працях, присвячених дослідженню синтаксичної структури речень, що передають певні мовленнєві акти.

-
1. *Бардина Н. В.* Языковая гармонизация сознания. — Одесса, 1997.
 2. *Бахтин М. М.* Проблема речевых жанров // М. М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
 3. *Везжицка А.* Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.
 4. *Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657)* / За ред. І. Крип’якевича та І. Бутича. — К., 1961.
 5. *Ковалевська Т. Ю.* Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. — Одеса, 2001.
 6. *Мацько О. М.* Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови: Функціонально-стилістичний аналіз: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — К., 2001.
 7. *Нижникова Л. В.* Письмо как тип текста: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Одесса, 1991.
 8. *Нікольсон Г.* Дипломатия /Пер. с англ. А. А. Трояновского. — М., 1941.
 9. *Остин Дж. Л.* Слово как действие /Пер. с англ. И. М. Кобозевой // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.
 10. *Пазинич О. М.* Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — К., 2001.
 11. *Серль Дж. Р.* Классификация иллокутивных актов / Пер. с англ. В. З. Демьянкова // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 17.

12. *Столнейкер Р. С. Прагматика / Пер. с англ. В. В. Туровского // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.*

13. *Урмсон Дж. О. Парентетические глаголы / Пер. с англ. А. С. Чехова // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.*

14. *Levinson S. C. Pragmatics. — Cambridge University Press, 1995.*

15. *Sociolinguistics and Language Teaching / Ed. by S. L/ Mc Kay and N. Hamberger. — Cambridge University Press, 1999.*

16. *Wilkes-Gibbs D/ Studying Language Use as Collaboration // Communicative Strategies: Psycholinguistic and Sociolinguistic Perspectives / Ed. by G. Kasper and E. Kellerman. — Lnd — NY, 1997.*

УДК 811.161.2

Л. Є. Азарова

ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИЯВІВ “ЗОЛОТОЇ” ПРОПОРЦІЇ В СКЛАДНИХ НОМІНАЦІЯХ

У статті провадиться фонетичний аналіз виявів “золотої” пропорції в композитах і юкстапозитах на акустичному рівні шляхом оцінювання співвідношень часових інтервалів, вимірювання яких здійснено за допомогою спеціальної апаратури цифрового опрацювання звукових сигналів.

Ключові слова: фонетика, акустичний, “золота” пропорція, компози-ти, юкстапозити.

In the article the phonetic analysis of “golden” proportion in composite and justaposite words at the acoustic level by the time interval correlation valuation has been done. The duration of the phonation have been measured with the special apparatus for digital signal processing.

Key-words: phonetics, acoustic, “golden” proportion, composite and justaposite words.

Проблемою дослідження усного мовлення є відсутність єдиного підходу для вивчення звуків людської мови. Інтереси фонетиста стосуються насамперед фізичного (акустичного), анатоμο-фізіологічного та лінгвістичного рівнів. Слід відзначити, що результати досліджень усного мовлення мають інтерес не тільки для лінгвістів (фонетистів), а й для психологів, інженерів зв’язку (звукової апаратури) та інших фахівців. Метою даної статті є визначення специфіки та принципів гармонійності побудови складних слів на фонетичному рівні.

Фонетичний аналіз виявів “золотої” пропорції в композитах і

юкстапозитах уперше пропонуємо проводити на акустичному рівні шляхом оцінювання співвідношень часових інтервалів, а вимірювання цих часових інтервалів здійснювати за допомогою спеціальної апаратури цифрового оброблення звукових сигналів. Довжини складних двокомпонентних слів та їх компонентів розглядаємо як відрізки часу в процесі звучання. Суть вимірювання такого підходу полягає в оцінюванні тривалості часових інтервалів, які припадають на ці відрізки. Оскільки вказана процедура здійснюється в реальному масштабі часу, то за одиницю виміру доцільно обрати мілісекунду (мс).

Вимірювання тривалості звучання двокомпонентного композита, юкстапозита та їх компонентів, а також визначення центру поділу досліджуваної складної одиниці на компоненти проводимо за допомогою спеціальної апаратури, до складу якої можуть входити, зокрема, пристрої запису й відтворення звукових сигналів, принципи дії яких ґрунтуються на теорії цифрового оброблення аналогових сигналів.

Цифрове оброблення аналогових (звукових) сигналів почало широко використовуватися в останні десятиліття у зв'язку з появою цифрових обчислювальних машин, зокрема високопродуктивних персональних комп'ютерів. Крім персонального комп'ютера, до каналу цифрового оброблення звукових сигналів здебільшого входять: мікрофон (мікрофони), підсилювачі, фільтри, аналого-цифрові та цифро-аналогові перетворювачі, цифровий сигнальний процесор тощо. Певні досягнення в галузі цифрового оброблення звукових сигналів відділу аналого-цифрових систем має Вінницький державний технічний університет. Згадана апаратура дає змогу досить точно (похибка не перевищує 1. 0%) дослідити форму звукового сигналу (інтонограму), який виникає під час вимовлення того чи іншого складного двокомпонентного слова, визначити центр поділу номінативної одиниці на компоненти, виміряти тривалість самого слова і його компонентів, зафіксувати дані в пам'яті комп'ютера.

Для обчислення пропорцій побудови досліджуваних складних одиниць на фонетичному (акустичному) рівні треба передусім чітко визначити центр їх поділу на компоненти у вигляді часової позначки. Далі за цією позначкою вимірюємо довжину (три-

валість) великого компонента. Виміряні значення тривалості звучання цілого слова й великого компонента фіксуємо. Кількісне значення пропорції на фонетичному рівні обчислюємо з відношення:

у якому індекс ϕ означає пропорцію на фонетичному рівні. Оскільки пропорція P_ϕ являє собою відносну величину, то такий суб'єктивний чинник, як неоднаковий темп мовлення в різних осіб не може істотно впливати на точність в оцінюванні цього показника. Водночас слід пам'ятати, що такі індивідуальні особливості окремої особи, як дещо неоднакове почуття “пропорції гармонійності”, “зсув логічного наголосу в слові”, можуть призвести до певного розмивання значень P_ϕ для слова, яке вимовляють різні особи. Тому для зменшення похибки в оцінюванні пропорції звучання композитів і юкстапозитів під час проведення практичних дослідів треба залучати фахівців-фонетистів, професійних дикторів. Саме в них правильно “поставлено” дикцію, вони чітко вимовляють слова, передусім їхні закінчення, мають розвинене почуття “часової пропорційності”. Тому немає нічого дивного в тому, що “красива”, правильна ~~вимовля~~^{тривалість вимовляння} ~~р~~^{двокомпонент} ~~н~~^н ~~ійне~~^н часове співвідношення звуків і складів, ~~— це справжнє мистецтво.~~^{тривалість вимовляння великого к}

Набір кількісних показників для оцінювання P_ϕ під час дослідження складних слів на фонетичному рівні повинен бути аналогічним до того, що використовується у процесі структурного аналізу. Він має охоплювати ті співвідношення, які входять до складу сімей “золотих” p -пропорцій. Якщо в межах структурного підходу (вимірювання в складах) зручно було використовувати цілочислові відношення типу: $3/2$; $5/3$; $8/5$ і т. д., то в межах фонетичного для вимірювання часових інтервалів потрібно послуговуватися переважно дробовими показниками. Це пов'язано з тим, що відношення виміряних часових інтервалів у двокомпонентних словах є здебільшого дробовим числом.

Систематизована таблиця значень дробових показників P_ϕ для сімей “золотих” p -пропорцій, що враховує p -числа Фібоначчі та числа Люка, спираючись на раніше наведені дані, має таку форму:

P	<i>П_ф</i>	<i>П*_ф</i>
0	2.00	2.00
1	1.50; 1.67; 1.75; 1.60; 1.57; 1.625	1.62
2	1.33; 1.50; 1.44; 1.46	1.465
3	1.25; 1.40; 1.43	1.38
4	1.20; 1.38	1.32
5	1.17; 1.29	1.285
6	1.14; 1.30	1.26

З огляду на все це, ми пропонуємо таку послідовність дослідження пропорцій побудови композитів і юкстапозитів у процесах мовлення. На першому етапі проводимо систематизацію відібраних складних слів за різними класифікаційними ознаками: за характером походження; за належністю до тієї чи іншої частини мови і т. д.

Другий етап передбачає процедуру “озвучування” відібраних і систематизованих двокомпонентних складних слів. Звуковий сигнал, що його “генерує”, перетворювався в електричні коливання (інтонограми) і фіксувався в пам’яті комп’ютера за допомогою спеціальної апаратури цифрового звукозапису. Для проведення досліджень на цьому етапі було використано можливості студії звукозапису Вінницької телерадіокомпанії, а також науково-технічного відділу аналого-цифрових систем Вінницького державного технічного університету.

На третьому етапі ми провели фонетично-часовий аналіз досліджуваних номінативних одиниць на матеріалі інтонограм. Вимірювали загальну тривалість звучання композита або юкстапозита, а також тривалість звучання великого компонента. Згадані вище вимірювання уже не вимагали (як на другому етапі) спеціальної студійної апаратури. Для їх реалізації достатньо сучасного персонального комп’ютера, обладнаного засобами мультимедіа, зокрема навушниками або звуковими колонками. Для керування функціонуванням комп’ютера в цьому режимі потрібне лише спеціальне прикладне програмне забезпечення. Уже створено прикладні комп’ютерні програми, які можна використовувати з цією метою. Ми використали пакет прикладних програм “Wave for Windows”, який виявився практично досить зручним, бо він розрахований не лише на фахівця з комп’ютерної техніки чи звукотехніки, а й на

звичайного користувача комп'ютерних технологій, зокрема на фахівця-лінгвіста.

Підсумком третього етапу було отримання кількісних значень тривалості звучання всього двокомпонентного слова й великого компонента. В інтонограмі слова *автотранспорт* (рис. 1) центр його поділу (часова позначка — вертикальна пряма лінія) припадає на значення 437 мс, загальна ж тривалість (довжина) становить 1143 мс. Отже, тривалість (довжина) великого компонента *транспорт* дорівнює $1143 \text{ мс} - 437 \text{ мс} = 706 \text{ мс}$.

На завершальному, четвертому, етапі ми визначили пропорції побудови двокомпонентних складних слів, обчисливши відношення відповідно до наведеної основної формули для Π_{ϕ}^* . Далі отримане значення Π_{ϕ} зіставили з числовими показниками таблиць для сімей “золотих” p - і S -пропорцій. За результатами цього кваліфікаційного аналізу досліджувані двокомпонентні слова занесено до складу відповідних сімей. Так, наприклад, пропорція побудови слова

437 мс 706 мс

авто | | транспорт становить: $\Pi_{\phi} = (437 \text{ мс} + 706) : 706 \text{ мс} \approx 1.619$, а
374 мс 989 мс

слова аеро | | навігація — $\Pi_{\phi} = (347 \text{ мс} + 1016 \text{ мс}) : 1016 \text{ мс} \approx 1.34$.

Зверху над компонентами фіксуємо тривалість їхнього звучання в мілісекундах. Порівнявши наведені результати з даними таблиці дробових показників “золотих” p -пропорцій, робимо висновок, що таку складну номінативну одиницю, як *автотранспорт*, треба віднести до сім’ї класичної “золотої” 1-пропорції. Похибка визначення Π_{ϕ} у цьому випадку менша за 1%.

Слово *аеронавігація* має пропорцію $\Pi_{\phi} = 1,38$, тому його треба зарахувати до сім’ї “золотої” 3-пропорції.

Композит

435мс 956 мс

авіа | | промисловість, $\Pi_{\phi} = 1391 \text{ мс} : 956 \text{ мс} \approx 1,455$ належить до сім’ї “золотої” 2-пропорції, а композит

557 мс 810 мс

взаємо | | розуміння, $\Pi_{\phi} = 1367 \text{ мс} : 810 \text{ мс} \approx 1,69$ — до сім’ї “золотої” 1-пропорції.

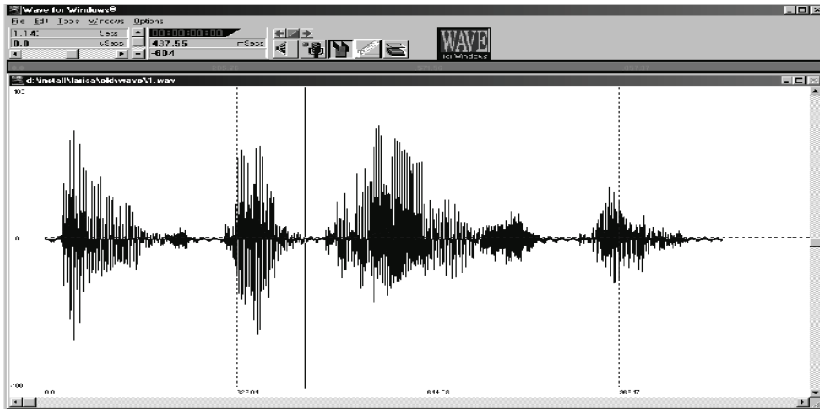

Рис. 1. Комп'ютерна інтонограма двокомпонентного слова —
“автотранспорт”

Слід відзначити, що до сім'ї “золотої” 1-пропорції треба також віднести композити і юстапозити, які, крім $\Pi_\phi^* \approx 1,62$, мають згідно з поданими в таблиці даними такі значення Π_ϕ : 1,50; 1,67; 1,75; 1,60; 1,57; 1,625 і т. д. Сім'ю “золотої” 2-пропорції формують номінації з $\Pi_\phi^* \approx 1,465$, а також з Π_ϕ : 1,33; 1,50; 1,44. До сім'ї “золотої” 3-пропорції належать складні номінації з $\Pi_\phi^* \approx 1,38$ та Π_ϕ : 1,25; 1,40; 1,43, до сім'ї “золотої” 4-пропорції — з $\Pi_\phi \approx 1,32$ і $\Pi_\phi \approx 1,20$.

Ми провели фонетичний аналіз відібраних композитів і юстапозитів різної частиномовної належності і за отриманими даними визначили їх належність до сімей. Сім'я “золотої” 1-пропорції охоплює:

а) композити-іменники:

515 мс 368 мс

дрово | | руб $\Pi_\phi=883$ мс: 515 мс $\approx 1,71$;

391 мс 603 мс

місце | | знаходження $\Pi_\phi=994$ мс: 603 мс $\approx 1,65$;

б) композити-прикметники:

298 мс 596 мс

дво | | місячний $\Pi_\phi=894$ мс: 596 мс $\approx 1,5$;

364 мс 576 мс

восьми | | стопний $\Pi_\phi=940$ мс: 576 мс $\approx 1,63$;

в) композити-дієприкметники:

381 мс 663 мс

вище | | згаданий $\Pi_{\phi}=1044$ мс: 663 мс $\approx 1,57$;

362 мс 596 мс

злато | | тканий $\Pi_{\phi}=958$ мс: 596 мс $\approx 1,61$;

г) композити-прислівники:

310 мс 430 мс

віро | | гідно $\Pi_{\phi}=740$ мс: 430 мс $\approx 1,72$;

316 мс 563 мс

добро | | звучно $\Pi_{\phi}=879$ мс: 563 мс $\approx 1,56$;

До цієї сім'ї належать також юкстапозити-іменники:

501 мс 773 мс

бояр-зілля $\Pi_{\phi}=1274$ мс: 773 мс $\approx 1,65$;

453 мс 635 мс

юнак-лицар $\Pi_{\phi}=1088$ мс: 635 мс $\approx 1,71$;

Сім'я "золотої" 2-пропорції об'єднує композити-іменники:

453 мс 964 мс

домо | | управління $\Pi_{\phi}=1417$ мс: 964 мс $\approx 1,47$;

396 мс 846 мс

хлібо | | закупівля $\Pi_{\phi}=1242$ мс: 846 мс $\approx 1,47$;

композити-прикметники та дієприкметники:

337 мс 699 мс

авіа | | zenітний $\Pi_{\phi}=1036$ мс: 699 мс $\approx 1,48$;

277 мс 611 мс

ново | | збудований $\Pi_{\phi}=888$ мс: 611 мс $\approx 1,45$;

До сім'ї "золотої" 3-пропорції належить юкстапозит-іменник *член-кореспондент* і складний прикметник *білосніжний*:

417 мс 1015 мс

член-кореспондент $\Pi_{\phi}=1432$ мс: 1015 мс $\approx 1,41$;

257 мс 704 мс

біло | | сніжний $\Pi_{\phi}=961$ мс: 704 мс $\approx 1,37$.

Фонетичний аналіз складних слів, зокрема дослідження інтонограм з метою визначення гармонійності побудови композитів і юкстапозитів, має неабияке прикладне значення. Результати такого аналізу фахівці з прикладної лінгвістики можуть використати для автоматизованого оброблення текстів. Останнім часом набуває поширення цифрове оброблення мовних сигналів, що

спирається на комп'ютерні технології і засоби мультимедіа. Такі підходи використовують для керування голосом різноманітних автоматів, роботів-маніпуляторів, а також в комп'ютерних системах штучного інтелекту.

Наслідки дослідження гармонійності побудови двокомпонентних слів можуть допомогти у розв'язанні важливого науково-технічного завдання — у синтезі людського голосу для автоматизованого озвучування текстів. За допомогою комп'ютерних технологій можливе створення робота-диктора, який “ідеально” вимовлятиме слова і цілі речення, зокрема використовуватиме гармонійні конструкції композитів і юкстапозитів, чітко реалізуватиме логічний наголос у реченнях, виділятиме гармонійний центр тощо. Це буде підтвердженням слів великого Луї Пастера про те, що науки тільки виграють, якщо використовують запозичені одна в одній методи й факти [1].

1. *Радо В.* Жизнь Пастера: Пер. с франц. — М.: Наука, 1950. — 243 с.

ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ СПОНУКАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ СТИЛІ МОВЛЕННЯ

У статті з позицій прагмалінгвістичного підходу до мовних явищ здійснено системний аналіз засобів вираження категорії спонукальності в офіційно-діловому стилі сучасного українського літературного мовлення. Показано вплив прагматичних чинників на варіативність структурно-семантичних типів спонукальних конструкцій у різних ситуаціях усного й писемного ділового спілкування.

Ключові слова: прагматичний аспект, спонукальні конструкції, офіційно-діловий стиль.

The article dwells upon the systemic analysis of the means of expressing the category of imperativeness in the official style of the Modern Ukrainian literary speech from the viewpoint of pragmalinguistic approach to language phenomena. The influence of pragmatic factors on the variability of structural and semantic types of imperative constructions in various situations of oral and written official communication is shown.

Key-words: pragmalinguistic approach, the category of imperativeness, official style.

Історія вивчення спонукальної функції мови та засобів її реалізації має свої традиції та досягнення, проте певне коло питань в сучасному українському мовознавстві залишилося недостатньо дослідженим. Зокрема, все ще не знайшли належної уваги лінгвістів особливості мовленнєвої тактики комунікантів у конкретних спонукальних ситуаціях, закономірності вибору мовних засобів залежно від мети і завдань спілкування.

У пропонованій статті на матеріалі різножанрових текстів офіційно-ділового стилю розглядаються тенденції і роль спонукальних конструкцій у побудові ділового мовлення, аналізуються структурно-семантичні і прагматичні ознаки цих конструкцій.

Актуальність цього дослідження зумовлюється застосуванням прагмастилістичного підходу до вивчення мовних одиниць, який враховує їх функціонування у процесі спілкування як одному з видів людської діяльності, звернений до проблем їх ефективного використання в різних мовленнєвих ситуаціях.

Основне призначення офіційно-ділового стилю мовлення —

регулювання офіційно-ділових стосунків мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах, обслуговування громадських потреб людей у типових офіційних ситуаціях [3: 224-225; 1: 9].

Офіційно-діловий стиль має такі підстили: законодавчий, дипломатичний, адміністративно-канцелярський [3: 225]. Офіційно-діловий стиль — жанрово різноманітний. Так, його законодавчий підстиль реалізується в законах, указах, статутах, постановах, дипломатичний — у документах, за допомогою яких здійснюються письмові офіційні зносини між державами: конвенціях, комюніке, заявах, деклараціях, різних видах дипломатичного листування (пошланнях, телеграмах, листах, вербальних нотах тощо), адміністративно-канцелярський — у наказах, інструкціях, розпорядженнях, довідках, службових листах, звітах тощо. Усі ці тексти різних жанрів відповідають типовим ситуаціям офіційно-ділового спілкування.

Тексти офіційно-ділового стилю можуть матеріалізуватись як у писемному, так і в усному варіантах. Однак, основною формою існування цього стилю, безперечно, є писемна, адже і ділові доповіді, і виступи, і судові промови, і усні оголошення (наприклад, оголошення в громадських місцях — на вокзалах, у метро тощо), які також належать до жанрів ділового спілкування, як правило, спочатку фіксуються в писемній формі, а вже потім виголошуються усно.

Тексти різних жанрів офіційно-ділового стилю досить неоднорідні у функціонально-комунікативному відношенні. На діяльність автора, суб'єкта текстоутворення впливає основна комунікативна мета, якою характеризуються тексти певного класу, прагматичні статуси адресанта і адресата в тій комунікації, котру ці тексти здійснюють. Суб'єкт, адресат і мета комунікації створюють прагматичну ситуацію породження тексту певного класу, до яких додаються такі компоненти, як зміст комунікації, стосунки між суб'єктом і адресатом [4: 81]. Значущість кожної з цих складових прагматики тексту в різних ситуаціях спілкування може бути різною.

Головними складовими прагматики тексту офіційно-ділового стилю, безперечно, є адресант і адресат. Прагматичний статус кожного з них при створенні текстів різних жанрів не може бути ідентичним. Так, наказ, заява (наприклад, про надання відпустки), запрошення, службовий лист-пропозиція можуть бути написані тією самою особою, однак її прагматична роль у цих випад-

ках буде різною і відповідатиме типові комунікативної ситуації, яку відображає кожен із цих видів тексту, тобто ситуації наказу, прохання, пропозиції чи запрошення.

Усі тексти офіційно-ділового стилю розраховані на певного адресата, тому суттєвою ознакою більшості з них є точне зазначення адресатів, яким вони призначені. Адресат може бути як колективним (інституція, певна категорія чи професійне коло людей тощо), так і окремою особою. Комунікативно значущою ознакою адресата в усіх ситуаціях офіційно-ділової сфери спілкування є його соціальний статус (“вищий, ніж в адресанта”, “нижчий, ніж в адресанта”, “адресант і адресат мають однаковий соціальний статус”). Крім того, при регулярному спілкуванні з конкретними діловими партнерами — службовому листуванні — варіативність використовуваних мовцем засобів для реалізації певної комунікативної дії (мовленнєвого акту) може залежати й від деяких додаткових характеристик адресата, таких як: його професійний статус (належність адресата до одного з мовцем професійного кола чи до різних), авторитетність (відомий чи невідомий у певному соціумі), вік (адресат старший за віком, молодший за віком чи приблизно однакового з мовцем віку), ступінь знайомства адресата з мовцем (“майже не знайомі”, “давно знайомі”, “перебувають у товариських стосунках”). Успішність комунікації безпосередньо пов’язана з умінням мовця в кожному окремому випадку виділити комунікативно релевантні характеристики адресата в даній ситуації спілкування.

Як уже зазначалося, на будову мовлення в тих чи інших текстах офіційно-ділового стилю впливає специфіка їх комунікативного завдання. Так, законодавчі акти, які фіксують і тим самим регулюють правові стосунки в суспільстві, відзначаються такою рисою, як регламентованість: у них дається настанова, що можна і дозволяється чи ставиться за обов’язок. Характер припису і повинності мають і деякі адміністративно-канцелярські документи (наказ, інструкція, розпорядження тощо). Основне завдання службової кореспонденції — донести до адресата об’єктивну інформацію, суб’єктивну думку (компанії, фірми) щодо того чи іншого питання або спонукати адресата до певних дій. Зважаючи на прагматичну спрямованість вищезазначених ділових текстів, використання в них мовних засобів спонукання є цілком закономірним.

Аналіз матеріалу дає підстави стверджувати, що в офіційно-діловому стилі, порівняно з іншими функціональними стилями української мови, значно звужений діапазон використовуваних мовних засобів спонування. Також можна відзначити високий ступінь повторюваності окремих спонукальних конструкцій на певних ділянках документів.

Власне інфінітивні речення, тобто інфінітивні речення з неускладненою основою, в силу притаманного їм імперативного характеру найширше представлені в постановах, указах, наказах, розпорядженнях, що визначається специфікою прагматичної спрямованості (призначення) цих жанрів офіційно-ділового стилю. Адже з допомогою цих документів здійснюється розпорядча діяльність, оперативне керівництво в установах, організаціях, на підприємствах, у фірмах. Наведемо приклади: Керівникам усіх підрозділів ОНУ терміново до 14. 07. 01 представити до загальної канцелярії ОНУ ім. І. І. Мечникова прізвище особи, відповідальної за отримання, реєстрацію та зберігання документів ДСП (з розпорядження); Звільнити Ковальчук Олену Петрівну, лаборанта кафедри історії України, із посади з 1 липня 2003 р. у зв'язку з виходом на пенсію (з наказу щодо особового складу).

Подібні інфінітивні речення використовуються також у перспективних планах роботи організацій, установ та підприємств, планах проведення певних заходів, де вони забезпечують точність і чіткість формулювань, однотипність викладу всіх пунктів плану:

*2.1. **Перевірити** умови зберігання, порядок видачі, використання та утилізацію отруйних і шкідливих хімічних реактивів (у тому числі ртуті), а також радіоактивних речовин у навчальних і науково-дослідних лабораторіях.*

*2.2. **Перевірити** роботу і привести в порядок витяжні шафи, приточно-витяжну вентиляцію в навчальних і науково-дослідних лабораторіях, де використовуються шкідливі та особливо шкідливі хімічні компоненти (з плану заходів із техніки безпеки).*

Інфінітивні речення з ускладненою основою функціонують переважно в договорах, службових інструкціях, інструктивно-методичних листах. Модальні модифікатори *повинен, зобов'язаний, може, необхідно, слід, треба тощо*, котрі вживаються в цих реченнях і на які падає особливий логічний наголос, надають спону-

кальному висловленню відповідних модальних відтінків: *На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 19 травня 1999 року № 845 “Про затвердження заходів, спрямованих на оздоровлення фінансового становища електроенергетичної галузі України у 1999-2000 роках” Вам необхідно визначити* обсяги заборгованості ДАЕК “Одесаобленерго” за спожиту в поточному році електроенергію установами і організаціями, які фінансуються з місцевого бюджету, та провести розрахунки для її погашення (з листа-інструкції).

Така насиченість ділового мовлення висловленнями з інфінітивом пояснюється тим, що названа дієслівна форма зводить до мінімуму особистий, суб’єктивний момент, створює нейтральний тон викладу, який є нормою ділового етикету [2: 194].

У зв’язку з тим, що серед рис ОДС насамперед виділяються точність, ясність, які відповідають головному завданню цього стилю — якомога краще донести повідомлення до адресата, в ряді документів, зокрема наказах з основної діяльності, заявах, деяких видах листів, спостерігаємо перформативне вираження ілокутивної сили спонукального висловлення: *Просимо письмово повідомити про своє рішення* (зі службового листа); *Примірник доручення, виданий Вам, прошу повернути мені чи в Першу київську державну нотаріальну контору (приватному нотаріусу)* (із заяви про відміну доручення); *Якщо, однак, Ви не згодні, ми пропонуємо передати справу до арбітражу і готові призначити нашого представника* (з листа-відповіді на рекламацію).

Перформативні речення регулярно вживаються для вираження запитань. Висловлення, що містять запрошення, добиралися нами з ділових листів-запитань на конференцію, нараду, презентацію тощо, усних оголошень на залізничному вокзалі: *Запрошуємо Вас узяти участь в роботі конференції* (з листа-запрошення); *Запрошуємо вас відпочити у кімнатах підвищеного комфорту вокзалу* (з оголошення на вокзалі).

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що використання форми 2-ї особи наказового способу множини, котра є ядерним засобом вираження спонукальності, в офіційно-діловому стилі обмежене певними типами ситуацій.

Найширше ця форма представлена в ситуаціях усного спілку-

вання: усного наказу чи розпорядження, прохання, пропозиції тощо, коли суб'єкт спонукання звертається до адресата віч-на-віч: Молодий чоловіче, ви або не заважайте мені домовити, або ставайте на моє місце (прохання доповідача на зборах); Шановний депутате, оформіть, будь ласка, свій запит до уряду в письмовій формі (із засідання Верховної Ради України).

В усних оголошеннях (значно рідше в писемних) вищевказана форма активно використовується для вираження настанови, поради, пропозиції, вимоги і прохання. Наведемо приклади із почутих і записаних нами оголошень, що транслюються по гучномовному зв'язку в Київському метрополітені й адресуються пасажиром, які перебувають на платформі, на ескалаторах, у вагонах метро, а також з оголошень для пасажирів на Одеському залізничному вокзалі: **настанова** (*Будьте уважні при перевезенні вантажу на візках. Слідкуйте за тим, щоб дужка та інші частини візка не потрапили між сходи і в гребінку ескалатора, це може призвести до виведення з ладу ескалатора*); **порада** (*Шановні пасажирі, вчасно купуйте квитки в залізничних касах*); **прохання** (*Шановні проводжаючі! Звільніть, будь ласка, вагони — поїзд відправляється*); **вимога** (*Відійдіть від краю платформи! На станцію прибуває поїзд*); **застереження** (*Шановні пасажирі! Не наражайте себе на неприємність бути оштрафованими. Не створюйте конфліктних ситуацій*).

У службовій та комерційній кореспонденції висловлення з формою 2-ї особи множини наказового способу досить часто вживаються для реалізації мовленнєвого акту прохання: *Будь ласка, повідомте нам про максимальне зниження ціни на пробну партію; Зробіть ласку, поверніть заповнені страхові документи.*

В усному діловому спілкуванні у ситуаціях прохання, пропозиції, поради мовець при вираженні спонукання до дії, вчинення якої або суперечить бажанням адресата, або може його обтяжити, прагне добирати висловлення, що підкреслюють ввічливість мовця, його бажання досягти якнайбільшого порозуміння між ним і співрозмовником. Цій меті часто служать питально-спонукальні конструкції з формами умовного способу: *Чи не могли б ви передати мою статтю завідувачеві кафедри?*

Підсумовуючи, зробимо деякі узагальнення й висновки. Кате-

горія спонукальності є домінуючим і організуючим фактором директивних регламентуючих текстів офіційної сфери спілкування. Тут спонукальність виражається різними можливими граматичними спонукальними формами: як імперативом, так і його функціональними синонімами. Більшість ситуацій ділового спілкування характеризується зверненням мовця до конкретного адресата, тому рівень комунікативного контакту тут досить високий. Це означає, що в таких ситуаціях немає необхідності використовувати непрямі засоби вираження спонукання, і саме форма наказового способу і перформативні дієслова в силу їх прагматичних властивостей дають мовцеві підставу розраховувати на адекватність та швидкість сприйняття адресатом прагматичного змісту спонукального висловлення. Отже, спонукальні конструкції з формами 2-ї особи множини наказового способу і перформативними дієсловами у зазначених ситуаціях набули в діловому мовленні значного поширення. Серед непрямих засобів вираження спонукання найбільш частотними виявилися інфінітивні речення. З допомогою певних типів інфінітивних речень досягається категоричність, повинність, необхідність, а, значить, і прагматична ефективність спонукальних висловлень, вжитих у ситуаціях наказу, заборони, настанови. Посиленню спонукальної ефективності текстів ділового мовлення служать також деякі лексичні засоби контексту: наприклад, звертання як фіксатори й активізатори уваги адресата, показники ввічливості *будь ласка, будьте ласкаві* тощо.

Проаналізувавши численні документи офіційно-ділового стилю, ми також дійшли висновку, що спонукальні конструкції зовсім відсутні в законах, положеннях, довідках.

1. Глушик С. В. *та ін.* Сучасні ділові папери: Навч. посібник для вищ. та серед. спец. навч. закладів. — К.: А. С. К., 1998. — 174 с.

2. Козак Р. В. Инфинитивные предложения в структурно-семантическом и функциональном аспектах (на материале русского и украинского языков): Дисс. ... канд. филол. наук. — Черкасы, 1993. — 287 с.

3. Мацько Л. І., Сидоренко О. М. Українська мова: Посібник. — К.: Либідь, 1996. — 432 с.

4. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. — М.: Наука, 1992. — 281 с.

ПРО СУТЬ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ЇХ СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті досліджено проблему виділення компаративних фразеологічних одиниць, з'ясовано їх структурні і семантичні ознаки, проаналізовано перші і другі компоненти, мотивовано вибір предметів для порівняння, наголошено на наявності двох семантичних елементів у названих фразеологізмах.

Ключові слова: порівняння, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, основа порівняння, порівняльна конструкція, фразеологія.

In the article the problem of allocation comparative phrases is investigated, structural and semantic attributes are found out, the first and second components are analyzed, the choice of subjects for comparison is based, the attention to presence of two semantic elements is accented.

Key words: comparison, subject of comparison, object of comparison, basis of comparison, comparative construction, phraseology.

Серед численних фразеологічних одиниць особливим розмаїттям експресивно-емоційних та оцінних нюансів відзначається компаративна фразеологія. Особливою насиченістю чи образністю фразеологізми завдячують тому, що у більшості випадків в основі образності їх лежить порівняння, один із найважливіших пізнавальних засобів, прояв якого можна виявити в усіх сферах людської діяльності: у науковому пізнанні, у художній творчості, у повсякденному житті. Пізнаючи світ, людина йде від відомого до невідомого. Невідоме порівнюється з відомим і сприймається. Порівняння виступає в пізнанні, по-перше, як форма відображення найбільш загальних властивостей і відношень об'єктивної дійсності і, по-друге, як засіб пізнання тих самих властивостей та відношень. Усі розумові операції, на думку Гельвеція, зводяться до спостережень подібності і відмінності, а розум — до здатності помічати цю подібність і відмінність [3: 90]. Незважаючи на те, що фразеологічні одиниці досить часто стають об'єктом дослідження мовознавців, компаративною фразеологією цікавляться порівняно рідко. Проте в пошуках мовленнєвої експресії мовець нерідко вдається до образного уточнення денотата емоційно-оцін-

ного слова. Найчастіше таке уточнення має форму порівняння, яке згодом фразеологізується і стає загальнонародним надбанням.

Із дослідників російської фразеології варто згадати В. Огольцева, М. Судоплатову, Н. Зайченко, З. Божееву. Так, В. Огольцев, який активно займався вивченням компаративної фразеології, з'ясував питання компонентного складу стійкого порівняння, способи вираження компаративних відношень, структурні типи російських компаративних фразеологізмів [6; 7; 8]. Однак він до компаративних фразеологічних одиниць відносить такі стійкі сполучення слів, в основі яких лежить порівняння, але які різняться структурно-граматичним оформленням і семантикою. Це сполуки такого типу: сидит как на корове седло, мышиная возня, короче воробьиного носа. М. Судоплатова вичленовує компаративні фразеологічні одиниці не за одним критерієм (порівняння), а за кількома (структурно-граматичним, семантичним, функціональним) [11]. Н. Зайченко аналізує структурно-семантичні особливості даних одиниць лише на матеріалі фразеологізмів з анімальним компонентом [4].

Українські дослідники, характеризуючи порівняння в системі мови, мало уваги надають компаративним фразеологічним одиницям. Як слушно зауважує С. Рошко, в українській мові недостатньо опрацьовані порівняння-фразеологізми, зокрема їх функціонально-семантичні типи, які зумовлені особливостями їх структури [9]. Безперечно, це насамперед пов'язано з тим фактом, що погляди сучасних науковців на структуру, семантику й функції компаративних фразеологічних одиниць до останнього часу не є узгодженими і нерідко суперечать один одному. Метою даної статті є вирішення питання виділення компаративних фразеологічних одиниць серед інших фразеологізмів, з'ясування структурних ознак, поділ на структурні типи та різновиди компаративних фразеологічних одиниць за семантичними ознаками, аналіз перших та других компонентів, мотивація вибору предметів для порівняння.

Компаративні фразеологічні одиниці ще не піддавалися функціональному аналізу, за винятком праці З. Божеевої, яка зробила спробу виділити текстуальні риси російських компаративем. Дослідниця виявила, що такі фразеологічні компаративеми відобра-

жають процес порівняння по-різному: від якісного ототожнення об'єктів до встановлення відмінності всередині їх якісної тотожності. В одних фразеологізмах зафіксовано акт порівняння з переважанням моменту ототожнення, у других — відмінностей, у третіх — пропорційної відповідності [1].

Звісно, компаративні фразеологічні одиниці — одиниці, які генетично близькі до порівняльних речень і формально марковані фразотворчим компонентом *як* або *ніби*, *наче*, *немов* тощо [11; 14]. Зауважимо, що сполучник *як* надає порівнянню відтінку реальності, звороти, які приєднуються іншими сполучниками, указують на умовність, допустимість, можливість спільності. Компаративні фраземи — це стійкі й відтворювані сполучення слів, фразеологічна специфіка яких базується на традиційному порівнянні. Вони становлять особливу структурно-семантичну групу у складі фразеології, семантична своєрідність якої полягає в тому, що перший компонент зберігає своє пряме значення, а другий компонент лексично трансформується, перетворюючись з елемента порівняння в елемент посилення, і за значенням є еквівалентом слова. У зв'язку з цим важливим є аналіз структурних та семантичних особливостей даних мовних засобів. Зупинимося на деяких структурних ознаках компаративних фразеологічних одиниць.

Двокомпонентність. Перший незмінний або обов'язковий компонент такої фразеологічної одиниці називає властивість чи якість, дію чи стан суб'єкта (особи і предмета). Другий компонент — порівняльна група або порівняльне підрядне речення, які вводяться сполучником *як*.

Наявність порівняльного сполучника. Саме такий сполучник, який поєднує обидва компоненти компаративної фразеологічної одиниці, перетворює її в єдине ціле.

Особливий зв'язок між двома компонентами. Другий компонент компаративної фразеологічної одиниці характеризує властивості або дії, що представлені першим компонентом. Цей процес здійснюється через конкретний образ, зіставлення з яким показує, як репрезентована та чи інша якість, як відбувається та чи інша дія, що й створює уявлення про інтенсивність ознаки чи дії.

Структура порівняння, на думку багатьох дослідників, складається з двох порівнюваних об'єктів і відношення між ними.

Справді, у судженнях, що є результатом процесу порівняння, виявляється ця тричленна структура [13: 71]. У структурі акту порівняння як процесу зазвичай виділяють: 1) об'єкт, який порівнюють; 2) об'єкт, з яким порівнюють перший об'єкт; 3) основу порівняння — властивість, за якою порівнюють об'єкти; 4) висновок із порівняння — результату процесу порівняння.

Зіставлявані об'єкти відіграють неоднакову роль у процесі порівняння. Знання, які містяться в таких висловлюваннях, стосуються тільки одного з порівнюваних об'єктів. Це означає, що лише один об'єкт виражає свою властивість, ознаку, якість, і це вираження можливе через відношення його до іншого, відмінного від нього. При цьому другий об'єкт повинен мати ту ознаку, яка лежить в основі порівняння. Перший член компаративного відношення в процесі порівняння є об'єктом пізнання. Отже, перший член відношення відіграє активну роль, але його властивість може бути виражена через відношення до другого предмета. Це означає, що для його вираження потрібен контрагент, який має бути відмінним від першого і мати певну однойменну ознаку.

Властивість, завдяки якій два предмети порівнюються, називається основою порівняння. Основою порівняння повинно бути щось спільне для порівнюваних предметів.

З погляду формального вираження порівняння — це конструкція, яка складається з чотирьох компонентів: 1) вираження референта порівняння; 2) вираження ознаки, яка порівнюється між двома предметами; її ще називають орієнтиром або основою порівняння (*tertium comparationis*); 3) формальний показник порівняння — порівняльний сполучник; 4) вираження агента порівняння. У порівнянні “очі сині, наче волошки” *очі* — референт, *сині* — орієнтир, *наче* — формальний показник порівняння, *волошки* — агент.

Агент порівняння разом із порівняльним сполучником складають порівняльний зворот. Орієнтир, чи основа порівняння, який зазвичай виражається прикметником, дієсловом, рідше — прислівником, категорією стану, словосполученням, разом з порівняльним зворотом називають власне порівнянням або предикатом. Т. Є. Вороніна виділяє в компаративній конструкції три компоненти, не називаючи формального показника порівняння:

референт — модуль — агент, де референт — те, що порівнюють, модуль — основа порівняння, агент — те, з чим порівнюють [2].

Результат процесу порівняння є новим значенням, якого не було до акту порівняння. Зміст нового знання характеризується наявністю кількісного моменту, який виражається тотожністю чи відмінністю. При порівнянні очей з волошками виходимо не тільки з їх якісної тотожності, але й встановлюємо їх кількісну тотожність.

Проте результат процесу порівняння є новим значенням, цінність якого полягає не тільки у встановленні міри подібності чи відмінності між порівнюваними об'єктами, а й в максимально точній характеристиці одного з об'єктів по відношенню до іншого. Завдяки цій обставині порівняння із властивості психіки ототожнювати і розрізнити предмети перетворюється в засіб пізнання [1: 22]. Порівнювати однакові предмети недоречно, оскільки таке порівняння не містить нової інформації про ці предмети. Особливо цінним, на нашу думку, є порівняння далеких за своєю природою предметів, для яких різна інтенсивність властивості, що є основою порівняння, являє собою значну величину. При цьому якщо інтенсивність властивості референта перевищує інтенсивність агента, порівняння викликає позитивні емоції, при зворотному співвідношенні інтенсивностей порівняння набуває іронічного відтінку.

Фразеологічні одиниці з компаративним значенням існують у мові в готовому вигляді, із встановленою формою та загальноприйнятним значенням. У мові вони не створюються, а відтворюються. Ці одиниці мають ознаку “стійкість” та “цілісність”.

Серед аналізованих фразеологічних одиниць виділимо фраземи та ідіоми. Якщо орієнтир зберігає своє лексичне значення, то це фразема: худий як тріска. Якщо орієнтир якимось чином пересмислений (іронічно чи гіперболічно), у такому разі — це ідіома: допоможе як мертвому кадилу, потрібне як п'яте колесо до воза. До ідіом також належать фразеологізми зі змінним орієнтиром, який не входить як компонент до його складу: як води в рот набрав.

Як правило, компаративні фразеологічні конструкції складаються з двох компонентів, наявність яких обов'язкова незалежно від того, з якою метою вживається перший компонент: чи його

використовують для семантичної реалізації другого (у фраземі), чи він бере участь у творенні неподільної семантики (в ідіомі). У мові наявні також однокомпонентні фразеологізми, до їх складу входить тільки другий компонент разом з порівняльним сполучником, тобто порівняльний зворот. Такі однокомпонентні фразеологічні одиниці можливі тоді, коли орієнтир змінний або зовсім відсутній. Залежно від наявності чи відсутності "поширювачів" компаративні фразеологізми як двокомпонентні, так і однокомпонентні членуються на поширені та непоширені. Фразеологічні одиниці можуть поширюватися за рахунок синтаксично пов'язаних із ними слів, які доповнюють та конкретизують основний зміст фразеологізму. Таке доповнення має атрибутивний характер, поширювачами здебільшого є прикметники, прислівники.

Компаративні фразеологічні одиниці мають такі основні структурні типи: дієслово, яке виражає дію чи стан, та порівняльна група (V + conj + N); прикметник та порівняльна група (Ad + conj + N).

Компаративні фразеологічні одиниці першого структурного типу за своєю граматичною структурою є реченнями, в основі яких лежить певна форма думки. Порівнюваними об'єктами можуть виступати предмети і явища, їх сукупність, загальні поняття, уявлення, також можуть порівнюватися два стани того самого об'єкта в різних просторово-часових координатах. Компаративні фразеологічні одиниці першого типу за семантичними ознаками членуються на такі різновиди: 1) порівняльна група з інтенсивно характеризуючим значенням, яке ідентифікується ступенем прислівника "дуже" або якісним прислівником "надзвичайно": *замерзнути як собака, берегти як зіницю ока* [12]; 2) порівняльна група із загальним значенням квантитативності, яке концентрується в опозиції "багато — мало": *мруть як мухи, працювати як кінь (віл, бджола)*; 3) порівняльна група структури із загальним значенням якості, яке реалізується в опозиції "погано — добре" із вказівкою на вищий ступінь якості дії: *плавати як риба, жити як собака, співати як коза, жити як сир в маслі*.

Ад'єктивним компаративним фразеологічним одиницям притаманне категоріальне значення атрибутивності та здатність виражати статичну ознаку предмета чи особи: *бідний як Лазар* (дуже бідний). Вони виражають або реальну ситуацію порівняння (*чер-*

воний як рак), або ж посилення ознаки поза цим конкретним зіставленням (*мокрый як хлющ*). Порівняння ґрунтується на асоціативних зв'язках за характерною внутрішньою ознакою предмета, за подібністю форми, за параметричними даними, за колірною характеристикою предмета. Ад'єктивний компонент є одночасно семантичним і структурним стрижнем фразеологізму, а також третім елементом порівняння, тобто основою порівняння, оскільки він об'єднує різні сфери, між якими встановлюється зв'язок. Отже, прикметник є основою порівняння, що поєднує різні сфери, між якими встановлюється зв'язок.

Першим компонентом зазвичай є якісний прикметник, який передає ознаку предмета чи особи безпосередньо. Враховуючи, який саме предмет характеризують прикметники, серед них можна виділити: а) прикметники, які характеризують істоту (в основному людину); б) прикметники, які характеризують людину і предмет; в) прикметники, що характеризують тільки предмет. Саме перший компонент порівняння відіграє активну роль, оскільки він містить у собі прагнення до вираження певної властивості.

Другим компонентом компаративної фразеологічної одиниці виступає іменник, іноді словосполучення, які виражають той чи інший образ зіставлення. Серед множини предметів і явищ реальної дійсності вибирається такий, в якому потрібна якість виявляється найточніше і є загально визнаною. Він позначає об'єкт, який виступає як еталон тієї чи іншої ознаки. Другий компонент підсилює значення першого, конденсуючи в собі властивості, позначені першим компонентом звороту. Ад'єктивні порівняння саме тому виникають у мові, що "існує необхідність у передаванні додаткової інформації порівняно з інформацією, яка передається першими компонентами порівняння, узятими окремо"[5: 286].

Вибір порівнюваних предметів залежить від світогляду і світосприймання народу та мовних традицій. Порівнюватися може живе й неживе, фізичне й психічне, тобто в компаративних фраземах виявляється єдність процесів пізнання людиною світу. Уміння зіставити предмети, явища ґрунтується на спостережливості, кмітливості, баченні спільного в конкретному і абстрактному.

Серед іменників — других компонентів порівнянь — виділимо такі тематичні групи: 1) іменники, які називають тварин, рослин

(як собака, як сорока на хвості розносить, як гриби, як індик); 2) іменники, що позначають явища неживої природи (як батіг на мотовило, як вареники у маслі, як сльоза); 3) іменники, які називають предмети і явища, пов'язані з діяльністю людини (як обухом по голові, як шовком шиє); 4) іменники, які називають частини тіла людини чи тварини (як більмо в оці, як кинути чортові в зуби, як палець, як з ока випав, як салом по губах); 5) іменники — абстрактні поняття (як душа до душі, як на зло); 6) іменники — власні назви (як Сірко в базарі, як Мартин до мила, як Пилип з конопель).

Назви тварин та власні назви широко використовуються для характеристики людини. Ідеться про фізичний і фізіологічний стани, риси характеру, розумові здібності, психічний стан людини. Зоохарактеристики ґрунтуються на об'єктивних чи суб'єктивних якостях тварин, які надаються їм фантазією чи творчим мисленням народу.

Серед компаративних фразеологізмів з анімалістичним компонентом виділимо такі, що мають значення якісної характеристики особи й передають спритність-неспритність (*верткий як в'юн на сковороді, проворний як муха в окропі*), зовнішній вигляд (*здоровий як бик*). Вибір фауноніма для порівняння зумовлений, на нашу думку, нерозривним зв'язком з етнокультурою українського народу, віддзеркаленням у мовних одиницях навколишнього світу та ставленням до нього людей. Значна кількість порівнянь із назвами тварин пояснюється тривалою доурбанізаційною добою розвитку суспільства, яке намагалося прогнати себе саме завдяки утриманню власного господарства: *як корова язиком злизала, як баран на нові ворота, як віл до браги, як свиня в дощ*.

Замість родового поняття у компаративних фразеологізмах може вживатися онімна лексика. Оніми у фразеологізмах зазнають певних змін, оскільки не є засобом конкретизації, виділення однієї істоти з розряду подібних, а уособлюють риси кількох схожих осіб або тварин. Значна кількість порівнянь містить теоніми, що пояснюється набожністю українського народу. Для порівняння використовуються найвідоміші оніми: *терпеливий як Іов, бідний як Лазар, як у Бога за пазухою, мудрий як Соломон*.

Якщо перший компонент аналізованих фразеологічних одиниць уживається в своєму прямому значенні, то другий — виступає в переносному значенні, оскільки він обмежений контекстом,

який указує на фізичні чи духовні якості людини, а не тварини, тобто ознаки тварин умовно переносяться на людину, поєднуючи в собі дві функції: номінативну та оцінну.

Образна природа компаративних фразеологічних одиниць, що виникла при зіставленні предметів, явищ, які відносяться до різних поняттєвих сфер, дозволила наділити їх яскраво вираженим оцінним характером. Позитивна чи негативна оцінка виразу залежить від семантичної наповненості першого компонента звороту. Крім цього, оцінність фразеологічної одиниці тісно пов'язана з позитивними чи негативними образами, які знайшли втілення у цих фразеологізмах [10: 55].

Таким чином, семантична особливість більшості компаративних фразеологічних одиниць полягає в тому, що їх перший компонент зберігає пряме значення, а другий — може підлягати повному або частковому переосмисленню, яке перетворює його з елемента порівняння в елемент уточнення чи інтенсифікатора якості, котра міститься в першому компоненті. Компаративні фразеологічні одиниці влучно і яскраво характеризують окремі дії, ознаки, які можуть бути застосовані до численних конкретних фактів мовлення.

Компаративна семантика — своєрідний компонент складної семасіологічної системи мови. Навколо нього витворився цілий вузол мовних засобів для вираження людських думок і почуттів, пізнання природи і суспільного буття, а серед них і фразеологічні одиниці, які внаслідок частого вживання для характеристики певних реалій, ставши стандартними, із мовленнєвих одиниць перетворилися на мовні, і в них сформувалося два семантичних елементи: денотативний та конотативний.

1. *Божеева З. А.* Текстуальные черты фразеологических единиц компаративной семантики // *Функционально-семантический анализ языковых единиц.* — Алма-Ата, 1986. — С. 22–26.

2. *Воронина Т. Е.* Компаративные конструкции в функции различения идиоматических // *Функциональная характеристика языковых единиц и категорий.* — Днепропетровск, 1988. — С. 28–32.

3. *Гельвеций К. А.* Об уме. — М., 1938.

4. *Зайченко Н. Ф.* Про структурно-семантичні особливості компаративних фразеологічних одиниць (на матеріалі фразеологізмів з анімальним компонентом) // *Мовознавство.* — 1982. — № 4. — С. 41–46.

5. *Кунин А. В.* Курс фразеологии современного английского языка. — М., 1996.

6. *Огольцев В. М.* Способы выражения компаративных отношений и компонентный состав устойчивого сравнения // Вопросы семантики фразеологических единиц: Тезисы докладов и сообщений. — Новгород, 1971. — Ч. 1. — С. 204–216.

7. *Огольцев В. М.* Структурные типы компаративных фразеологизмов // Вопросы семантики фразеологических единиц: Тезисы докладов и сообщений. — Новгород, 1971. — Ч. 1. — С. 319–323.

8. *Огольцев В. М.* Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. — Л., 1978.

9. *Рошко С. М.* Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові. Автореф. дис. ...канд. філол. наук. — Ужгород, 2001.

10. *Сафронова О. В.* Біблійні власні назви у складі фразеологічних одиниць // Мовознавство. — 1997. — № 4 — 5. — С. 52–57.

11. *Судоплатова М. Н.* Устойчивые компаративные сочетания и компаративная фразеология // Современная русская лексикография. 1977. — Л., 1979. — С. 48–62.

12. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови. В 2 т. — К., 1984.

13. *Харитончик З. А., Паромчик С. Е.* Сравнение в процессах языковой номинации // Синтагматика слова и предложения. — Волгоград, 1988. — С. 71–79.

14. *Чернышева И. И.* Фразеология современного немецкого языка. — М., 1970.

КОНСТРУКТИВНА ЛАКУНАРНІСТЬ ЯК ВИЯВ СИНТАКСИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу синтаксичних порушень у будові постмодерністського дискурсу, які пов'язані з навмисними пропусками семантично вагомих для сприйняття тексту елементами — лакунами. Лакунарність зумовлено структурною неповнотою, стилістичними вимогами, семантикою тексту. Лакуни спрямовано на розширення інтерпретаційних можливостей реципієнтів і створенню нових смислів у тексті.

Ключові слова: текст, лакуна, елімінація, деструкція, інтерпретація.

The Article is dedicated to analysis of the syntax breaches in building postmodernism discourse, in accordance with purposive gap semantic important for perception of the text element — an lacuna. Lakunation is conditioned by structured incompleteness, stylistic requirements, semantics of the text. Lakunae are oriented on expansion interpretative possibilities of recipients and creation new sense in text.

The Keywords: text, lacuna, elimination, destruction, interpretation.

Дослідження з лінгвістики тексту останнім часом набули в україністиці особливої ваги, зокрема акцентовано увагу на вивченні ролі людини у створенні та сприйнятті тексту. Труднощі з дефініцією поняття *текст* стали причиною паралельного функціонування багатьох визначень, які іноді навіть суперечать одне одному. У зв'язку з цим набуло поширення вживання терміна *дискурс* на позначення тексту як процесу та результату комунікативного акту. Такий підхід зумовлює розгляд як власне мовних чинників породження та розуміння тексту, так і позамовних, що вказують на суб'єктів комунікації, інтенції повідомлення, умови комунікативного акту тощо. Це дозволяє тлумачити будь-який художній текст як дискурс за умови його інтерпретації із застосуванням екстралінгвальних параметрів. Аналізуючи значення терміна *дискурс*, поширені в сучасній лінгвістиці, М. Л. Макаров говорить про те, що “останнім часом намітилася тенденція до застосування методології дискурс-аналізу і взагалі терміна *дискурс* до мовного матеріалу різної культурно-історичної віднесеності, наприклад Біблійним текстам і апокаліптичній літературі, а також творам

літератури, текстам масової культури, психоаналізу” [9: 88]. Саме тому терміни *текст* / *дискурс* відносно художніх творів вживаються як синоніми, що є цілком правомірним, тому ми допускаємо це в своїй роботі, якщо немає потреби у чіткому термінологічному розмежуванні.

Наше дослідження присвячено аналізу текстів постмодерністських творів українських письменників. Такий об’єкт вивчення вимагає саме дискурсивного підходу, тому що комунікативна вторинність аналізованих творів (вони зрозумілі лише крізь призму загальної історії та культури людства) подає широкий інтерпретаційний контекст: текст є не лише поєднання мовних одиниць за певними законами, а й у загальному сенсі контамінація всього досвіду людства.

Новизну статті зумовлено матеріалом дослідження, який належить до сучасної української прози кінця ХХ — початку ХХІ століть і вимагає критичного ставлення до себе. Українська література жваво реагує на новітні тенденції, що панують на Заході, проте не копіює ідеї та літературні прийоми, а вдало “прищеплює” їх до національного ґрунту. Українська мова шукає власних шляхів створення нового, експериментального тексту, і саме ці спроби є предметом нашої уваги.

Актуальність статті викликано застосуванням відомих у лінгвістиці понять на позначення нових мовних явищ, тобто наше дослідження є спробою роздивитися специфіку постмодерністського тексту, використовуючи традиційний понятійний апарат. Ми дотримуємося принципу, що отримав назву “леза Оккама”, тому не пропонуємо нової термінології, а використовуємо відому теоретичну базу в іншому напрямку: ідеї перекладознавців для аналізу стилістично зумовлених порушень синтаксичної будови постмодерністського дискурсу.

Синтаксичний рівень аналізованих текстів традиційно розглядається як власне мовний, тому що він належить до мовної системи, становить ієрархію певних мовних одиниць — синтаксем, речень, висловлень, складних синтаксичних цілих. Однак, на наш погляд, синтаксична організація тексту здатна репрезентувати не лише міжфразові зв’язки і відповідні текстові одиниці [8: 4], а також смислову структуру, яка формується автором залежно від його

комунікативних настанов та світогляду. Специфіка постмодерністського дискурсу полягає в тому, що саме синтаксис ілюструє той внутрішній конфлікт людини зі світом, який відбивається у творах постмодерністів. Результатом цього стають певні порушення текстової тканини, деструктивні елементи, що є цілком свідомими і навмисними. Нашою *метою* є дослідити один з різновидів таких порушень, на позначення якого ми використовуємо термін “лакунарність”. *Завдання* статті полягають у теоретичному обґрунтуванні поняття синтаксичної лакунарності та створенні типології наявних у постмодерністському дискурсі лакун.

Проблема лакунарності має давню історію вивчення, що відбито в науковій літературі. Поняття *лакуна* набуло поширення в лінгвістиці у зв’язку з теорією перекладу, де тлумачиться таким чином: “Лакуна —

1. Пропуск (невідтворення) у перекладі якоїсь частини тексту оригіналу.

2. Слово чи вираз, який не має прямого відповідника в іншій мові” [1: 268].

Перекладознавство зосереджує увагу передусім на лексичній лакунарності, розуміючи це явище як “відсутність мовної одиниці в системі мови” [2: 41]. Лакунарність з цього погляду сягає концептуального рівня картини світу, що відбивається на мовному рівні, тобто у певній мові відсутня лексема, яка є в інших мовах на позначення предмета, релевантного для обох цих мов. Таким чином, денотат усвідомлюється носіями мови, але номінації на його позначення не існує. Як приклад можна навести такі пари слів в українській та російській мовах: укр. *бракує / вистачає*; рос.: *хватает / не хватает*. В українській мові наявні різнокореневі антоніми на позначення протилежних явищ, а в російській ці значення репрезентовано за допомогою заперечення з використанням однієї номінації. Специфікою лексичної лакунарності, на думку Г. В. Бикової, є те, що цей “лінгво-психологічний феномен нібито не помічається носіями мови... Галузь його “буття” — потенційна сфера мови, віртуальні одиниці якої у разі комунікативної релевантності деномінованого концепту актуалізуються на рівні синтаксичної об’єктивації або оказіональної номінації, а також можуть універбалізуватися” [2: 8]. Саме тому лакуни часто відтворюють-

ся в дитячому мовленні, коли діти утворюють номінації на позначення будь-якого предмета на підставі відомих словотвірних моделей. Хоча таких лексем і немає в мові, з лінгвістичного погляду вони цілком логічні. Встановлення таких лексичних лакун стає можливим під час зіставлення різних мовних систем. Так, Ю. С. Степанов зазначає, що лакуни не помічає людина, що володіє лише однією мовою [12: 356]. Такий традиційний погляд на лакунарність підтримують більшість перекладознавців, які зосереджують увагу на проблемі перекладу лексичних лакун засобами відповідної мови.

Останнім часом термін *лакуна* вживають на позначення будь-яких пропусків у тексті, поява яких зумовлена різними причинами, причому насамперед маються на увазі смислові лакуни. Незважаючи на таке поширення терміна, у такому значенні його не зафіксовано жодним сучасним лінгвістичним термінологічним словником, хоча проблема виключення з тексту або речення певної одиниці — слова, словосполучення, частини тексту — ставала предметом розгляду мовознавців. Зокрема, йдеться про таке стилістичне явище, як еліпсис (або еліпс), яке розуміють як стилістичну фігуру, побудовану на пропуску слова чи словосполучення [10: 235]. У зв'язку з цим виділяють серед структурно неповних речень окремий різновид — еліптичні, що визначають як “формально неповні, але семантично повні” [3: 104].

Неможливість підвести всі явища пропусків фрагментів тексту під еліпсис зумовила пошуки нового поняття, яке б включало еліптичність. З огляду на це А. П. Загнітко увів окрему текстову категорію *елімінації*, під якою слід мати на увазі “виключення (усунення) відомого і / або невідомого з граматично і / або стилістично значущою метою, внаслідок чого витворюється функціонально відмінна синтаксична одиниця, маркована внутрішньотекстовою висхідною або спадною валентністю” [4: 489]. Поняття еліпсації співвідноситься з елімінацією як вид і рід, тобто воно є одним з випадків елімінації. Слушність такого погляду не викликає заперечень, але введення елімінації знов обмежує проблему, звужує текстові лакуни до стилістико-граматичних явищ. На нашу думку, використання терміна *лакуна* для найменування як структурних, так і смислових пропусків у тексті, що піддаються (або не підда-

ються) відтворенню, дозволить досягнути широке коло явищ, які раніше розглядалися як різнопорядкові.

Віокремлення лакун у постмодерністському тексті зумовлено його специфікою, а саме тяжінням до експериментів з формою. Форма набуває здатність виступати змістом: синтаксична будова тексту відбиває його семантику. Навіть візуальний бік тексту стає релевантним під час його сприйняття.

Живання у постмодерністському дискурсі лакун має передусім когнітивне навантаження: воно актуалізує інтелектуальний пошук у реципієнтів, вимагає заповнити наявні пропуски в тексті, причому постмодернізм не чинить обмежень інтерпретації.

Текстове явище, яке виражається текстовими лакунами, ми називаємо *лакунарність*, маючи на увазі процес утворення пропусків у текстовій тканині. Найпоширенішою формою лакунарності є та, яку А. П. Загнітко називає елімінацією, тобто текстовий пропуск, зумовлений контекстом або особливостями структури тексту. Елімінаційна лакунарність може передбачати встановлення пропущеного компонента з контексту — і тоді йдеться про структурну неповноту речення:

— *Я заборонив би всі партії.*

— *І я.*

— *І я теж.* (Ю. Андрухович. Московіада).

Подібні конструкції традиційно відносять до контекстуально та ситуативно неповних речень, у яких випущений компонент вербалізується повною мірою з контексту, а його відсутність пов'язана з прагненням уникнути тавтології. Найчастіше вони використовуються в розмовному мовленні або в діалогічних єдностях у художньому тексті.

Одним з випадків елімінації є еліптичність, особливість якої полягає в тому, що випущений компонент неможливо однозначно вербалізувати, а лише в межах певної лексико-семантичної групи: *Коли ж довкола тебе — зелені схили й улоговини, починаєш вірувати у тривкість.* (Ю. Андрухович. Вступ до географії). Встановлення елімінованого компонента можливе лише з приблизною семантикою: *розташовано, розкинулися, сягають* тощо. Але однозначно встановити випущений предикат ми не можемо. У таких випадках йдеться про синтаксичну полісемічність конструкції:

автор не обмежує опис власними чіткими характеристиками, а залишає це фантазії читача.

Якщо контекстуально та ситуативно неповні речення можуть бути відтворені, коли цього вимагає реципієнт, то еліптичні речення ні, тому що вони зрозумілі і поза контекстом. Еліптична лакуна зумовлена не лише структурно, а й семантично. На формально-граматичному рівні ознакою еліптичних конструкцій є наявність ініціальної синтаксеми адвербіального характеру. Як неповні, так й еліптичні текстові лакуни не належать до характерних рис постмодерністського дискурсу, а є загальномовними.

У межах елімінації ми тлумачимо і таке лакунарне явище, як незаміщеність синтаксичної позиції: *Острів Індія населений рахманами — досить неfortunними створіннями, котрі не мають календарів і не знають, як їм вираховувати Великдень. Тож, сидячи на березі Океану, медитують в очікуванні. В очікування яєчних лушпайок.* (Ю. Андрухович. *Capratologia cosmophilica*). Валентнісні особливості компонента *в очікуванні* зумовлюють залежну форму об'єктної семантики. Її відсутність у першому реченні вказує на структурно-семантичну незавершеність тексту, саме тому в наступній реченнєвій побудові не лише з'являється потрібна форма, яку було еліміновано, а й повторюється стрижневий компонент. У наведеному прикладі елімінований компонент встановлено в контексті, але постмодерністський дискурс передбачає і повну елімінацію подібного типу:

— *Ти знайді преступника, — ридає йому ма.*

А він:

— *Я їму лічно благодарен, що він міг лічно вас поубивать для такого дела, но, повідіму, пожалів.*

І не став обрацаться.

А ми впервіє попали в таку шикарну квартиру... (Б. Жолдак. Ну не ну).

Цей приклад репрезентує інформативно недостатнє російське дієслово *обращаться*, яке вимагає облігаторного поширювача адвербіальної семантики *обращаться* — куди? до кого? На наш погляд, таке вживання лексеми *обращаться* зумовлене ще й її функціонуванням у канцелярських кліше, де вона набуває переносного значення “звертатися по допомогу або з проханням” і завжди

має залежну позицію адресата, виражену родовим відмінком в українській мові і давальним в російській.

Найчастіше такій елімінації піддаються фразеологічні одиниці, що характеризуються тісним семантичним зв'язком, або цитати: *Почекай, ще наспіваємось **ето есть наши последний*** (В. Єшкілев).

Усі еліміновані лакуни потенційно можуть бути відтворені, хоча і з певними обмеженнями. Але деякі пропуски текстових одиниць взагалі не передбачають відновлення. Такі лакуни пов'язані з когнітивною функцією мови і демонструють вплив процесу мислення на мовлення. Під час говоріння у розмові виникають паузи, зумовлені пошуком слова, аргументу, думки тощо, які на письмі, як правило, позначаються трикрапкою або невмотивованим абзацом. Такі паузи отримали назву хезитації [5: 277]. За аналогією ми будемо називати смислові лакуни, що є наслідком розумової діяльності мовця, — хезитаційними. Під хезитаціями розуміють психологічні та смислові паузи в тексті. Найчастіше вони мають таку форму: *Знаєш той пес... Я раптом відчув, що він знає. Він зупинився, дивлячись на мене червоними всевладними очима пияка, — сам-один посеред зали, де вже нікого не було.* (Іздрик). Трикрапка позначає хезитаційну лакуну, яка свідчить про те, що герой замислився, розмірковує і тому робить паузу в розмові.

Смислові хезитаційні лакуни здатні “розривати” текст на частини, семантичний зв'язок між якими встановити надто важко:

Та він щось прочитав мені в очах таке, що вкляк, з нього пивні пухирці попадали на дно вмить, і він своїми зіницями змінився:

...танк вирішив перехопити мене за півкроку до побитої проти-танкової гармати. (Б. Жолдак. Сорочка на смерть)

Хезитаційні лакуни можуть вказувати на нову, несподівану думку; на швидку зміну подій, які описує мовець; на неочікуваний висновок тощо. Саме хезитаційна лакунарність здатна передавати невербальні дискурсивні компоненти: пауза в тексті збігається і з паузою в мовленні, передає певною мірою інтонаційні характеристики мовлення. Хезитаційні лакуни можуть позначатися не лише пунктуаційно та за допомогою абзацних відступів, а й реальною лакуною в тексті — розривом текстової тканини, що фіксується візуально, відбиваючись у графічній специфіці тексту:

І побачив село, а в ньому стовп — там було припасовано чимало радіо дзвона, той заповнював усе, аж до самого лісу, ефіром.

... — отак відпочив? Я пишу, пишу, третій рік не був у відпустці, і от — на. (Б. Жолдак. Дашко, Семен).

До хезитаційних лакун відносимо і незакінчені речення, що отримали в стилістиці статус окремого прийому — замовчування — “обірване речення” [10:235]. Замовчування використовується для передачі напруженого психологічного стану мовця, що на письмі позначається трикрапкою: *І навіть якщо заради хліба він продасть себе рекламній агенції, то це буде Бу-Ба-Бу, найкраще для мужче-е-ен...* (Ю. Андрухович. Виклик провінціала). Незавершеність речення експлікується наявністю відомого рекламного слогана фірми “Жилетт”, який встановлюється з контексту.

Фактично це різновид хезитаційної смислової лакуни, що має фіксовану позицію в тексті, та не стільки відтворює когнітивні процеси мовлення, скільки психологічні, хоча замовчування може вказувати на звичайні роздуми: *У ліве вухо залітає хмарка співаючої комахини, у правому оселяється картовий суфлер, котрий вичавлює на слухові рецептори Аристиди Михайловича буркотливе суфле: “Профанність, профанність, окресли ж, дурню ти, її профанність, фанність, анність...”* (В. Єшкілев. Пафос).

Обірвані речення поширені в розмовному мовленні або під час відтворення його в тексті: — *Перепрошую, дуже перепрошую. Палець... я його це саме... ну...* (Л. Дереш. Культ). Цей приклад демонструє поєднання двох різновидів хезитаційної лакунарності: фіксуємо лакуну як паузу в мовленні, зумовлену добиранням потрібного слова, та обірване речення, яке містить незавершену думку.

Обірвані речення відрізняються від звичайних хезитаційних лакун тим, що вимагають продовження, точніше комунікативна ситуація вказує на наявність елементів, які не вказано в тексті. Реципієнт розуміє, що думку не висловлено, залишається галузь неозначеного, неказаного. Наприклад: *Він поговорить з барменом так, як можна говорити з барменом, бармен буде сміятися, він завжди любив Себастьяна. І, можливо, післязавтра, післязавтра...* (Т. Прохасько). Наявність детермінанта часової семантики вказує на подію або факт, що повинен здійснитися в указаний термін, але в тексті цієї інформації немає, речення незавершене.

Усі хезітаційні лакуни характеризуються специфічною інтонацією та паузами, які можуть бути розташовані у будь-якому місці тексту та які можуть мати різноманітні формальні репрезентації.

Лакунарність у постмодерністському дискурсі може сягати інтертекстуального рівня. Інтертекстуальність, або інтерсеміотичність, за О. О. Селівановою [11: 236-239], є текстовою категорією, що репрезентує міжтекстовий зв'язок, фіксує наявність у тексті елементів інших текстів. Відсилання до інших текстів передбачає лакуну у сприйнятті конкретного тексту мовцем. Відбувається інтелектуальний пошук, який може завершитися заповненням лакуни, але це не є обов'язковим. Сучасні тексти в плані інтертекстуальності орієнтовані передусім на прецедентні феномени, які в свою чергу включають прецедентні ситуації, тексти, імена, висловлення [7: 172], тому що вони завжди піддаються атрибуції, є загальновідомими реципієнтам незалежно від культурного рівня останніх. Але не всі інтертекстуальні елементи зрозумілі читачеві. Якщо інтелектуальний і загальний культурний рівень реципієнтів не відповідає рівню автора або рівню, який автор передбачає наявним у читачів, виникає непорозуміння, яке Д. С. Лихачов називає паралаксом. З огляду на це ми пропонуємо називати лакуни, що виникають на інтертекстуальному рівні **паралаксними**.

Мовець абстрагується від конкретного тексту, який він намагається пов'язати з іншими в просторі інтертекстуальності. Цей пошук, якщо він залишається безрезультатним, і спричиняє появу лакуни. У випадку з прецедентними текстами лакуни заповнюються швидко. Наприклад: — *Що їм Гекуба!* — *скрушно констатує Роман Теодорович. — То ж віньєтки, мудрагелія, схоластика викладацька, книжність.* (В. Єшкілев. Пафос). Інтелектуальний читач без сумніву розпізнає цитату з “Гамлета” В. Шекспіра, хоча цей пошук може і не завершитися успішно, якщо рівень реципієнта недостатньо високий (ми перевірили це експериментально, опитуючи студентів філологічного факультету ОНУ). І хоча прецедентність тексту-джерела не викликає сумнівів, все ж таки запобігти появи паралаксних лакун можна лише у деяких випадках.

Наявність цитації та алюзії вимагає лише певних розумових зусиль та спрямована на інтерпретацію тексту. Фактично йдеться

про текстові пропуски двох рівнів: по-перше, відсутня паспортизація інтертекстуальних елементів, а по-друге, обґрунтування до речності, смислового навантаження цих елементів. Встановлення і першого, і другого — прерогатива реципієнта. І від успішності виконання ним цього завдання залежить існування лакуни.

Лакуни можуть виникати, коли автор вважає інформацію загальновідомою, але насправді декодування інтертексту вимагає від читачів знань з різних галузей науки, наприклад, філософії, як у такому прикладі: *Я не дочекався Гуссерля, але ми з Іржі витворили свою феноменологію, ми повернули свою онтологію від буття до життя, а понад всім поставили прозу, поруч з Божим задумом.* (Т. Прохасько). Для атрибуції цього інтертексту необхідно знати не лише, хто такий Гуссерль, а й розумітися на його філософській концепції.

Паралаксні лакуни можуть виникнути, якщо слово чи цитату вжито мовою оригіналу без перекладу, тобто автор розраховує на відповідний рівень володіння мовою. Найчастіше без перекладу подають афористичні вислови, здебільшого латиною. Наприклад: *Для Пенсі Калуш — terra incognita.* (В. Єшкілев). У такій ролі виступають загальновідомі вирази, що належать до скарбниці світової мудрості.

Останнім часом поширилися англійські вислови, пов'язані з комп'ютерними технологіями, наприклад, *Computers are bad* (В. Єшкілев). Такі конструкції теж використовують без перекладу, але на противагу афористичним відомим виразам вони не мають закріпленої форми і можуть порушувати орфографічні правила мови-джерела.

Щоб запобігти появі паралаксних лакун у текст вводять коментар, який “не просто приєднується до вже наявного повідомлення, а бере на себе роль посередника (між автором і читачем), основне завдання якого — “доведення” реального отримувача повідомлення до еталонної моделі адресата, що інтенційно заданий у творі” [6: 96]. Такий спосіб усунування лакунарності обирає Іздрик в “Подвійному Леоні”, де в коментарі тлумачить навіть прецедентний інтертекст. Отже, паралаксні лакуни виникають, якщо немає збігу між інтелектуальним рівнем автора та реципієнта.

Результатом нашої роботи є типологія синтаксичних лакун у постмодерністському дискурсі, яка репрезентована таким різновидами, як елімінаційна, хезитаційна та інтерпретаційна.

1. **Елімінаційна** виокремлюється на структурно-граматичному рівні тексту і реалізується в структурно неповних та еліптичних реченнях, а також у конструкціях з незаміщеною синтаксичною позицією.

2. **Хезитаційна** включає змістовий рівень тексту, вона пов'язана з когнітивними процесами у мисленні мовця і виражається за допомогою фонетичних суперсегментних засобів — пауз та графічними пропусками в тексті.

3. **Паралаксна** лакунарність насамперед пов'язана з інтертекстуальністю, а саме зі встановленням смислових міждискурсивних відношень. Показниками інтерпретаційної лакунарності є цитати та алюзії.

Лакуни як пропуски дискурсивних компонентів, з одного боку, деструктують текст, виключаючи з нього переважно семантично навантажені частини; а з іншого боку, утворюють новий семантичний шар сприйняття тексту, що виявляється завдяки заповненню лакунарності. Провідною рисою лакунарності в постмодерністському дискурсі (одночасно саме це і відрізняє аналізоване явище від відомих — елімінації та еліпсу) є непередбачуваність встановлених лакун та можливість інтерпретації їх у контексті. Інтерпретаційний аспект домінує в постмодерністському дискурсі, він уможливорює прирощення нових смислів. Завдяки лакунам відбувається перехід на вищий рівень розуміння тексту.

1. *Ажнюк Б. М.* Лакуна // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 268.

2. *Быкова Г. В.* Феноменология лексической лакунарности русского языка. — Благовещенск, 2001.

3. *Вихованець І. Р.* Грамматика української мови: Синтаксис. — К., 1993.

4. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис. — Донецьк, 2001.

5. *Зиндер Л. Р.* Общая фонетика. — М., 1979.

6. *Коллегаева И. М.* Текст как единица научной и художественной коммуникации. — Одесса, 1991.

7. *Красных В. В.* "Свой среди чужих: миф или реальность?" — М., 2003.

8. *Лосева Л. М.* Как строится текст. — М., 1980.

9. *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса. — М., 2003.
10. *Пономарів О. Д.* Стилїстика сучасної української мови. — Тернопіль, 2000.
11. *Селиванова Е. А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации. — К., 2002.
12. *Степанов Ю. С.* Французская стилистика. — М., 1965.

УДК 808. 3-15:93

М. Л. Микитин

ВІДБИТТЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ВИМОВИ ПРИГОЛОСНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ПЕРШОДРУКАХ ТА РУКОПИСАХ КІНЦЯ ХVІІІ — 60 рр. ХІХ ст.

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови приголосних української літературної мови у кінці ХVІІІ — 60 рр. ХІХ ст. Правописна система пам'яток указанного періоду — “Енеїди” І. П. Котляревського (1798), першої друкованої граматики О. Павловського (1818), альманаху “Русалка Дністрова” (1837), першого тлумачного словника П. Білецького-Носенка (1843), творів П. Куліша, надрукованих на сторінках “Основи” (1861 — 1862), рукописів Т. Г. Шевченка — була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси приголосних, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоепія, становлення, першодруки, рукописи.

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of consonants of the Ukrainian literary language at the end of the XVIII th century — 60-s of the XIX century. The spelling system of the literary sources of this period — “Eneida” by I. P. Kotlyarevsky (1798), the first published grammar by O. Pavlovsky (1818), monthly “Rusalka Dnistrova” (1837), the first dictionary by P. Biletsky-Nosenko (1843), the works by P. Kulish, published in the magazine “Osnova” (1861-1862), manuscripts by T. G. Shevchenko — was mainly based on phonetic principles. So, due to the spelling peculiarities but oftener despite them pronunciation features of consonants became vivid; the majority of them became orthoepic norm of the modern Ukrainian language.

Key-words: orthoepy, formation, early printed books, manuscripts.

Проблеми становлення орфоепії, норми якої остаточно склалися у ХХ ст., не втрачають актуальності й зараз. Найголовніші з цих проблем пов'язані з процесом вироблення вимовних літера-

турних норм та їх відповідністю найістотнішим особливостям усного народного мовлення.

Серед досліджень орфоепічної системи української мови — відомі праці П. П. Житецького, А. Ю. Кримського, В. І. Сімовича, О. Н. Синявського, Л. А. Булаховського, А. А. Москаленка, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької та ін. Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації І. Огієнка, Я. Рудницького, О. Горбача.

Становлення української орфоєпії висвітлюється певною мірою в працях, присвячених історії української орфографії. Маємо зокрема, у монографіях М. А. Жовтобрюха “Мова української преси” (1963), “Мова української періодичної преси” (1970) та А. А. Москаленка “Нарис історії українського алфавіту і правопису” (1958).

Попередниками у дослідженні окремих питань проблеми — передусім процесу відбиття орфоепічних норм української літературної мови в рукописах Т. Г. Шевченка — можна назвати Б. В. Кобилянського, М. М. Фащенко.

Б. В. Кобилянський у праці “Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови” розглядає такі вимовні особливості: перехід [о], [е], [ѣ] в [і], вимову [з’], [ц’], [с’] у прикметникових суфіксах — *-зьк-*, *-цьк-*, *-ськ-*, вживання протетичних приголосних, асиміляцію твердих приголосних, асиміляцію шиплячих у сполученні з м’якими свистячими, асиміляцію [т’с’] — [ц’ц’], асимілятивне пом’якшення твердих зубних приголосних перед м’якими, прогресивно-асимілятивне подовження приголосних [11].

М. М. Фащенко у статті “Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоєпії” наводить мовні факти, які свідчать про те, що у рукописах творів Т. Г. Шевченка відбиті майже всі вимовні норми, які стали орфоепічними [24].

Таким чином, враховуючи недостатнє висвітлення процесу становлення орфоепічних норм нової української літературної мови в кінці XVIII — 60-х роках XIX ст., ставимо своїм завданням максимально об’єктивно простежити відбиття вимови приголосних у творах нової української літературної мови, які згодом стали орфоепічною нормою.

Вимовні особливості української мови сягають своїм корінням далекого минулого й засвідчуються у пам'ятках старої української літературної мови, а також у пам'ятках нової літературної мови кінця XVIII-60 років XIX ст., в яких завдяки особливостям правопису, а частіше через його неусталеність, відбилися вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української мови.

Пам'ятки, які збереглися до нашого часу, відбивають той стан, коли у поліських, наддніпрянських та галицько-волинських говірках уже існували мовні особливості, що нині сприймаються як українські. Тому наявність фонетичних особливостей народного мовлення у староукраїнській писемності, на думку Г. Півторака, слід сприймати не як випадкові помилки, а як відбиття відповідних рис [20: 19]. Якщо стародавні писарі, всупереч традиції, припускали помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, — зазначає Г. Півторак, — що на той час така вимова не тільки стала характерною для відповідних народних говірок, але й міцно прижилася [Там же]. Таким чином, фіксація якоїсь риси свідчить не про появу її саме у цей час, а про те, що на цю пору така риса не тільки існувала, а й стала нормою народного мовлення, що вплинуло на книжну літературну мову.

Нова українська літературна мова на протигагу старій базується на народному мовленні. Фонетика нової української літературної мови найчастіше пов'язується з вивченням орфографії пам'ятки, в основі якої лежить фонетичний принцип правопису. Тому на основі аналізу орфографічних даних пам'ятки можна встановити основні фонетичні риси [22: 108].

Спробуймо простежити відбиття на письмі вимови українських приголосних у пам'ятках названого періоду, зокрема в “Енеїді” І. П. Котляревського (1798), у першій друкованій граматиці О. Павловського (1818), в альманасі Західної України “Русалка Дністрова” (1837), у першому тлумачному словнику П. Білецького-Носенка (1843), у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках “Основи” (1861-1862), а також в рукописах Т. Г. Шевченка (“Мала книжка” (1847-1850) та “Більша книжка” (1847-1860)).

Правописна система названих пам'яток була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям

правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси, більшість яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. Фіксація живої народної вимови у писаних текстах дає можливість говорити про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми. Це стосується вимови й голосних, і приголосних.

Втрата й набуття дзвінкості приголосними — явище давнє. За свідченням А. А. Москаленка, у пам'ятках XII-XIII ст. виявлено *рѣтко* — *рѣдѣко* (Слово о полку Ігоревім), *здеьдѣ* (Є. Гал, 1266), *паропци* — *паробѣци* (Поученіє Мономаха) [16: 23-24]. Староукраїнські писемні пам'ятки досить часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінком: прозбу (ВС, 1347), прозбою (Л. Вел., 1720, 21), а також відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: светки (ВС, 1347) [10: 205-206]. За свідченням Л. В. Веневцевої, у мові молдавських грамот перед дзвінками приголосними глухі переходять у дзвінки: *везде* (1,78), а перед глухими дзвінки зрідка оглушуються: *Феткою* (1, 262) [3: 195]. За спостереженням П. П. Житецького, у XVIII ст. дзвінки приголосні у кінці слів і перед глухими зберігаються: *скарб*, *гребти* [7: 50]. Послідовно зберігаються дзвінки перед глухими у літописі Граб'янки (XVIII ст.): *прикажчики* [6: 12]. Як бачимо, дзвінки у кінці слів та перед глухими майже послідовно фіксуються у пам'ятках XVII- XVIII ст.

Традиція збереження дзвінкості у цих позиціях послідовно фіксується в “Енеїді” І. П. Котляревського: *бѣдѣ* (I:4), *швидко* (I:9), у граматиці О. Павловського (крім типу слів *віттьль*, слова *жертка*): *гарбузь* (69), в альманасі “Русалка Дністрова”: *мороз* (71), *стежки* (8), *парубки* (43), у словнику П. Білецького-Носенка: *барлигъ* (51), *бибъ* (54), *бабка* (48), *боридка* (48), у творах П. Куліша: *хлібъ* (1861, 9: 253), *рідъ* (1861, 9: 25), *предки* (1861, 9: 34). Послідовно позначається дзвінкий приголосний у кінці слова (за винятком слова архистратихъ) і перед глухими в рукописах Т. Г. Шевченка: *голодь* (I: 11), *судъ* (II: 32), *гладкому* (I: 5), *парубки* (II: 126).

Приголосний [г] передається літерою х іноді в альманасі “Русалка Дністро-ва”: *лехкий* (73), у словнику П. Білецького-Носенка: *лехкій* (73), у всіх інших джерелах у відповідній позиції у словах зберігається літера г.

Отже, збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці та у середині слова перед глухими є закономірністю НУЛМ. Фіксація дзвінкості приголосних у пам'ятках першої половини ХІХ ст. у значній мірі впливала на формування сучасної вимовної норми.

Оглушення дзвінкого у префіксах *без-*, *воз-*, *з-* — явище досить часте й фіксується, як відзначає А. А. Москаленко, уже у перших пам'ятках давньоруської писемності *въскрьсь* — *въскрьсь*, *въсходжу* — *въсходжу*, *истѣзати* — *истѣзати* (Остр. Єв.), *въстрепеташа* — *въстрепеташа*, *бєзьчиньна* — *бєзьчиньна* (Ізб., 1073), *бєс памѣти* (Поуч. В. М.) [16: 23-24]. Вимова [з] як [с] у префіксах *роз-*, *воз-*, *з-* перед глухими приголосними як фонетична риса наявна у літописі Самовидця: *спитка* [14: 186-187], у літописі Величка: *стверженную* (7), *воспламенило* (41), *розказати* (55) [5: 170-171], у творах К. Зіновієва: *спливу* (227), *скоштовавъ* (237), *ропустивъ* (229) [12: 19].

Префікс [з] послідовно передається літерою *с* перед глухими в “Енеїді”: *схвативсь* (І: 6), *спитавсь* (І: 11), *стуливши* (ІІ: 15). У переважній більшості прикладів оглушення префікса [з] перед [к], [п], [х] фіксується у граматиці О. Павловського: *скажетъ* (88), *схамєнуцьця* (60), в альманасі “Русалка Дністрова”: *сколотили* (3), *спіткало* (12), *сходитьи* (21). Оглушення префікса *з-* перед [к], [п], [х] передає буква *с* у творах П. Куліша: *спускаючись* (1861, 10:20), *сходячись* (1861, 9:86), літера *з* вживається перед кореневим [с]: *зсікти* (1862, 1: 38). У рукописах Т. Г. Шевченка перед [к], [п], [х], [т], [с] префікс *з-* передається літерою *с*: *спеклося* (І: 13), *склыкає* (І: 16), *ссунувся* (ІІ: 249). Перед буквами *т*, *к* Шевченко передає варіативно: *зкликали* (І: 341) і *склыкає* (І: 16), *зтиха* (ІІ: 105) і *стырає* (ІІ: 111).

Варіантна передача префікса *роз-* наявна в альманасі: *росплѣтали* (45), *ростлѣває* (81), але *розтупают* (13), у словнику Білецького-Носенка: *розказъ* (315), але *роскачали* (317). Переважають випадки оглушення [з] у префіксі *роз-*, що на письмі фіксується як *рос-* в “Енеїді”: *роходився* (ІІІ: 5), *росплатись* (І: 27), *роскачали* (ІІ: 13), хоча є й *роз-*: *розходився* (І: 16), у творах П. Куліша: *ропущу* (1861, 9: 25), *роскидайте* (1861, 9: 28), але *розширяє* (1862, 1: 38). Префікс *роз-* представлений перед глухими [к], [п] варіативно у рукописах Т. Г. Шевченка: *роскажи* (І: 3), *ропустила* (ІІ: 17) і *розкажи* (2: 194), *ропустила* (І: 3). Перед глухими [т], [ц], [ч] по-

слідовно вживається префікс *рос-*: *росцвитає* (II: 27), *росчиняють* (II: 177, II: 247). Перед кореневим [x] засвідчується в рукописах префікс *роз-*: *розходивсь* (II: 262), перед кореневим [с] — префікс *роз-* передається й зі збереженням дзвінкого, і з оглушенням: *розстелився* (I: 310) та *ростелився* (II: 306). У граматиці О. Павловського трапляються поодинокі випадки фіксації даної вимовної особливості. У формуванні норми вимови [з] як [с] перед глухими приголосними і префікса *роз-* як [рос] велику роль відіграли рукописи Т. Г. Шевченка, “Енеїда” І. П. Котляревського, твори П. Куліша, де ця вимовна особливість простежується часто.

Префікс *без-* передається на письмі з літерою з у НУЛМ послідовно. Це свідчить про вимову дзвінкого [з] або про стійкість традиції написання у новій літературній мові. Без вживається у творах І. П. Котляревського: *безперестанно* (3: 18), у граматиці О. Павловського: *безсурмань* (26), в альманасі: *безчестними* (73), у словнику П. Білецького-Носенка: *безпалець* (53), у творах П. Куліша: *безхлібья* (1861, 11-12: 29). Т. Г. Шевченко в рукописах теж пише лише *без-*: *безталання* (I: 53).

Префікс *одъ-* із дзвінким [д] рідко фіксується, за свідченням О. Т. Волох, у грамотах Розова (1363), в руських грамотах (1411), у літописі Величка: *одсѣкти* [5: 170-171].

Традиція збереження дзвінкого д послідовно знаходить підтвердження у граматиці О. Павловського: *одкарабкуюся* (48), в альманасі: *видтерати* (12), у словнику П. Білецького-Носенка: *однастися* (259), у творах П. Куліша: *одкрились* (1861, 11-12: 10). Не завжди фіксується ця вимовна особливість в І. П. Котляревського: *одпроводити* (3: 34), але *отцурався* (2: 16). У рукописах Т. Г. Шевченка: *одставкою* (II: 16), *одходжають* (II: 9), *одпочине* (I: 4), але *отходжають* (I: 17). Наведені факти приводять до висновку: у СУЛМ паралельно вживалися варіанти *отъ-* / *одъ-*, у НУЛМ — *од-*. Лише зрідка вживається літера т у цьому префіксі в “Енеїді” та в рукописах Т. Г. Шевченка.

Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам’ятки XIII-XIV: *ижьжєнуть* (Єв. 1270,20), *ижьжєнеться* (Рязан. корч. 1284, 328). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам’ятки XIV-XVI ст.: *сожьжєного* (Р. Гр., 1352, 6), *жжирають* (П. Є., 1556, 1561, 175) [10: 207], *роширити*

(Гр. Західн. Полісся, 15) [23: 14-15]. Трапляється така асиміляція й у пам'ятках XVII-XVIII ст., писаних у різних місцевостях Полтавщини: *прикажчики* [4: 20]. Асиміляція свистячого наступним шиплячим знаходить відбиття у літописі С. Величка: *рожжаковало* (187) [5: 172], у фразеологічній збірці К. Зіновієва: *зьѣжжень* (225), *ро(ш)чину* (235) [15: 157]. Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується в багатьох пам'ятках різних періодів.

Асиміляція свистячого перед шиплячим зрідка передається на письмі в “Енеїді”: *збръжчали* (I: 16), в граматиці О. Павловського: *рожжалувався* (83), у словнику П. Білецького-Носенка: *дзижчати* (115), у рукописах Т. Шевченка: *ближченько* (I:61), *Туреччині* (II: 26). Не фіксується ця вимовна особливість в альманасі: *розчесує* (7), в журналі “Основа”: *розжевріли* (1861, 1: 32).

Дуже рідко фіксується асиміляція шиплячого перед свистячим, зокрема вона виявлена тільки у фольклорній збірці Климентія Зіновієва: *свасцѣ* (225), але *мышцѣ* (231) [15: 157].

У досліджуваних пам'ятках НУЛМ виявлено: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячих перед свистячим у граматиці О. Павловського: *засміѣсься* (1860), *печуроцьці* (182), у творах П. Куліша: *запорозці* (1861, 11-12: 3), але *трясешся* (I: 29), в альманасі “Русалка Дністровна”: *вибераєся* (97), але *напешся* (18). В “Енеїді” І. П. Котляревського започаткована передача на письмі вимови [чц'] як [ц'ц']: *юпоццѣ* (I: 15). Наслідки відповідної асиміляції часто трапляються в рукописах Т. Шевченка: *запорозця* (II: 45, 47), *смієся* (I: 393), *хатиноці* (I: 73). У “Більшій книжці” зустрічаємо передачу [ш] перед [с] як [с]: *птаства* (II: 235).

Африкатизація [т'], [д'] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку XVIII ст.: *людзкого* (250), *вернеца* (240), значно переважають традиційні написання [15: 148].

Відповідно з дослідженим матеріалом африкатизація в буквосполученні тся послідовно фіксується у граматиці О. Павловського: *барыцьця* (6), у творах П. Куліша: *зоветця* (1861, 9: 53), в “Малій книжці” Т. Г. Шевченка: *моляця* (I: 1). Інколи ця вимовна особливість засвідчена в “Енеїді”: *хочетця* (II: 23), але *робится* (I: 22), в “Більшій книжці” Т. Г. Шевченка: *здаєця* (II: 29), але *раднуютья* (II: 213). Лише один випадок свідчить про відбиття африкатизації [т'] перед свис-

тячим в альманасі: *розільецця* (65). Аффрикатизація [д] та [д'] перед свистячим не засвідчена в досліджуваних джерелах.

Асиміляція т за місцем і способом творення [тч] — [чч] — [ч] у переважній більшості випадків у основі *квітч-* представлена в рукописах Т. Г. Шевченка: *квичала* (I: 43), *заквичала* (I: 229), зрідка — у словнику П. Білецького-Носенка: *чесніоче* (388), у творах П. Куліша: *квичали* (1861, 11: 31). В усіх інших джерелах спостереження не могли провести через відсутність матеріалу. При обґрунтуванні вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна опиратися на рукописи Т. Г. Шевченка, у яких фіксується ця особливість.

Утворення довгих м'яких приголосних, припускає А. А. Москаленко, відбувалося десь у кінці XII ст., бо вже з XIV ст. поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються й у пам'ятках: *осуженню* (Єв. Верковича, 14), *привилля* (Володимир-Волинська, *кгородська*, 1567), *спротивленне* (Лексис Зизанія, 1596), *лятця* (Лексикон П. Беринди) [16: 51]. Як вважає П. Житецький, в розмовній мові XVI ст. мали вже довгий приголосний, але графічно фіксуються ще такі форми: *пытанѧ* [8: 76]. За перший приклад правильної передачі подовження приголосного П. Житецький вважає *свинне* (*свини*) (Уч. Єв., 1604), але А. Кримський навів ще низку прикладів, які свідчать, що подовження приголосних починається з XIV-XV ст.: *осуженню* (Єв. Верковича), *обведаннь* (Буков гр., 1462). Про це говорить П. Бузук у праці “Нарис історії української мови”. Але цей спосіб написання взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть у XVIII ст. у творах Г. Сковороди виявили лише один приклад — *зорання* (290). Із пам'яток XVII ст. можна навести ще — *карання* (Унів. Б. Хмельн., запис в Жит. 1650) та ін. [2:59].

Зрідка це явище фіксується в “Енеїді”: *убрання* (I: 13), але *вєстѣля* (I: 4), у словнику П. Білецького-Носенка: *рилля* (313), але *бадилье* (48). Послідовно асимілятивне подовження приголосних засвідчено в граматиці О. Павловського: *багатѣтѣ* (7), у творах П. Куліша: *браття* (1861, 9: 28), в “Малій книжці” Т. Г. Шевченка: *клоччямъ* (I: 65). У переважній більшості прикладів ця особливість передається в “Більшій книжці”: *зараньне* (II: 116), але *коріня* (II: 252). Абсолютно не фіксується асимілятивна довгота приголосних в альманасі: *зѣля* (30).

Спрощення у групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками вже з XIV ст: *исного з истыного* (Р. гр., 1388, 37), *исныи* (гр. 1393, 49). Ще частіше це спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV ст.: *чєсныхъ* (Р. гр., 1435, 32), *кажному* (гр. 1446, 152), *мѣсцѣ* (гр. 159, 171), *намєснику* (Рус. Гр. 1489, 47). У деяких староукраїнських пам'ятках XVI-XVIII ст., незважаючи на їх традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Креховському Апостолі (1566) — *власный* (182), *жалосный* (113), *ремесник* (649), *серце* (9), *щасливий* (656); у Пересопницькому Євангелії (1556-1561) — *мѣсци* (284), *власьныи* (389); у “Синонімі славенороскій” XVII ст. — *власность* (102), *власный* (103), *серце* (155); у “Віршах. Приповістях посполитих” Климентія Зіновієва — *щасливъ* (101), *позно* (252); у літописі Величка (1720) — *намѣсникъ*, *празникъ* (202). Однак поряд із цим весь час зберігається й традиційне написання: *властныхъ* (АЖ. 1583, 59), *извѣстно* (“Лексикон” П. Беринди, 45), *честнымъ* (К. 3., XVII — XVIII), *бесвѣстни* (Л. Вел., 3) [10: 202-203].

Непослідовно фіксується спрощення в “Енеїді”: *щасливо* (II:37), але *честни* (III:46), в альманасі: *серце* (2), але *честних* (116), у словнику П. Білецького-Носенка: *пидвласный* (279), але *пропастниця* (303), у рукописах Т. Шевченка: *сонце* (II: 9), але *честную* (II: 209). Найбільше слів зі спрощенням груп приголосних виявлено у творах П. Куліша. Через наявність поодиноких прикладів не можливо провести дослідження у граматиці О. Павловського. Спрощення в групах приголосних наявне у старій та новій літературних мовах, що й вплинуло на формування відповідної вимови в сучасній літературній мові.

Дисиміляцію в групі [чн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко: *вѣшино* (Рус. Гр. 1499, 31), *брашино* (Сл. Лекс. XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання чн: *ручниця*, *ручников* (АЖ 1584, 107) [10: 218]. Сполучення **чн**, як правило, не змінюється у **шн** у Величка: *ручного* (93), *туточныхъ* (227), хоча у словах, похідних від прислівників *тут*, *там*, як правило, — **шн**: *тутошныхъ* (57) (Ген. Слідство, 64), *ручницю* (Акт. кн. Полт. гор. упр. I, 30), але *помошиниками* (Самовид., 11) [5: 176].

Послідовно дотримана традиція передачі дисиміляції [чн] у словах *мірошныкъ* (46), *соняшникъ* (73), у граматиці О. Павловського,

в рукописах Т. Г. Шевченка: *сердешная* (I: 11), *рушныки* (I: 46). Приклади дисиміляції наявні у словнику П. Білецького-Носенка: *рушникъ* (318), *соняшникъ* (335). Зрідка — в альманасі: *рушник* (10), але *ручницями* (95), у творах П. Куліша: *помішниця* (1862, 2: 45).

Пам'ятки української мови африкат [дж] засвідчують, на думку А. А. Москаленка, порівняно пізно: *гудзѣки* (Акт. кн. Полт. гор. упр. I, 141), *дзвонь* (Там же, 28), *Гандзи* (68) [16: 48-49]. На думку В. Німчука, [дж] на місці початкового [з] фіксується з XVII ст. Цей африкат представлений в “Лексиконі” П. Беринди (1627) [17: 9], у “Синонімі славенорускій” середини XVII ст., а назва дзеркало з початковим африкатом зафіксована тільки у першій половині XIX ст. (Б-Н, 114) [Там же].

На думку П. Житецького, [дж] з'являється в українській писемності не раніше кінця XVI — початку XVII ст.: *Гуджуль* (Акт. кн. Полт. гор. упр.) (I: 24) [9: 239-240]. З XVI ст. *дж* трапляється в пам'ятках часто: *раджу* (“Лексис” Л. Зизанія, 1596, 76), *пупуджую* (“Лексикон” П. Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грамм. 1643, 38) [10: 90-91]. У старій літературній мові фіксується й чергування [д] — [дж], наприклад: *зраджаю*, *єжджу*.

На позначення африкат [дж], [дж] послідовно вживається буквосполучення *дж*, *дз* в “Енеїді”: *дзвинь* [II: 7], *джгута* [I: 19], у граматиці О. Павловського: *задзвонили* (20), *бджола* (68). У переважній більшості випадків фіксуються дані буквосполучення у словнику П. Білецького-Носенка: *гудзикъ* (108), *джгутъ* (114), але *бжчола* (54), *кукуруза* (199). Буквосполучення *дз* на місці афrikата [дж] фіксується в рукописах Т. Шевченка: *дзвонять* (I: 25), *подзвинь* (II: 25). У творах П. Куліша це буквосполучення представлене послідовно: *дзвонять* (1861, № 11-12:6), а на місці афrikата [дж] фіксується літера *ж*: *жерелом* (1861, 9:93). У альманасі непослідовно передається [дж]: *задзвонили* (20), але *звонят* (32).

У досліджуваних пам'ятках НУЛМ Східної України чергування [д]-[дж] абсолютно не відбите. Але це фонетичне явище послідовно передається на сторінках альманаху “Русалка Дністровая”: *похощати*. Чергування [д]- [дж], закріпилося в сучасній українській літературній мові й стало орфоепічною та орфографічною нормою.

Отже, найменше фіксуються на письмі у досліджуваних пам'ят-

ках африкатизація [д], [д'] перед свистячими, асиміляція [тч]-[ч], чергування [д]-[дж]. За винятком одного слова одже у граматиці О. Павловського зовсім не фіксується африкатизація [д] перед шиплячим.

Можна впевнено сказати, що ті орфоепічні норми, які хоча чинним нині правописом не фіксуються, але тривалий час чи часто відповідно до правописних систем, які діяли протягом ХІХ ст., фіксувалися на письмі, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості, що не фіксувалися у пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоча й стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. В усному літературному мовленні виробляються для них альтернативні варіанти.

Отже, НУЛМ розвивала й вдосконалювала ті традиції СУЛМ, які опиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимовних особливостей, що згодом стала орфоепічною нормою, має глибоке коріння.

Пам'ятки, що належать до періоду кінця ХVІІІ — 60-х років ХІХ ст, встановлюють і підтверджують відповідність сучасних норм вимови приголосних істотним особливостям народної вимови, а також відіграють важливу роль у виробленні єдиних орфоепічних норм СУЛМ.

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука // Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966.

2. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. З додатком історичної хрестоматії. — К., 1927.

3. Веневцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот ХV ст. // Уч. зап. Харківськ. ун-ту. — 1960. — Т. 111: Тр. філол. ф-ту. — Т. 9.

4. Волох О. Г. Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток ХVІІ– ХVІІІ ст. // Питання історичного розвитку української мови: Тези допов. міжвуз. наук. конф. 15-20. 12. 59. — Х., 1959.

5. Волох О. Г. Фонетичні особливості української літературної мови початку ХVІІІ ст. // Уч. зап. Харківськ. ун-ту. — 1960. — Т. 111: Тр. філол. ф-ту. — Т. 9.

6. Житецький П. “Энеида” Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы ХVІІІ в. — К., 1900.

7. Житецький П. Нариси літературної історії української літературної мови ХVІІ ст. — Львів, 1941.

8. Житецький П. Описание пересопнищкой рукописи ХVІ в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других Евангелистов и 4 страниц снимков. — К., 1876.

9. *Житецкий П.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. — К., 1876.
10. *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярєнко В. Г.* Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.
11. *Кобилянський В.* Лекції з курсу “Історія української літературної мови”. — Львів: ЛДУ, 1965.
12. *Колосова В. П., Ченіга І. П.* Визначна пам’ятка українського письменства // Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971.
13. *Котляревський І.* Енеїда на малоросійській языкъ перелиціюванна І. Котляревскимъ: Ч. 1-3 // Иждивеніємъ М. Парпуры. — СПб, 1798. — 32, 38, 72, 24 с (окрем. пап.).
14. *Литопис* Самовидця / За ред. Я. І. Дзири. — К., 1971.
15. *Микитин М. Л.* Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці “Вірші. Приповісті [або те(ж) присловія] посполитые...Климентія Зіновієва” // Мова та стиль українського фольклору. — К., 1996.
16. *Москаленко А. А.* Історична фонетика давньоруської і української мови / / Одеса, 1960.
17. *Німчук В. В.* Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. — 1992. — № 2.
18. *Основа.* Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861-1862.
19. *Павловскій А.* Грамматика малоросійскаго нарѣчія. — СПб, 1818.
20. *Пивторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
21. *Русалка Дністрова.* Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1950.
22. *Сващенко А. О.* Фонетичні особливості мови актових книг Крелевецького міського уряду XVII-XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами // Вісник Харківськ. ун-ту. Серія філол. — 1965. — Вип. 1. — № 7.
23. *Українські грамоти XV ст.* / За ред. В. М. Русанівського. — К., 1965.
24. *Фащенко М. М. Т. Г.* Шевченко і становлення норм української орфоєпії // Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доп. та пов. міжвуз. наук. конф. — Одеса, 1989. — Ч. 2.
25. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860 рр. — К., 1989.
26. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850 рр. — К., 1989.

МОРФОЛОГІЧНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ ТЕРМІНІВ ІНФОРМАТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті з'ясовуються шляхи активізації словотвірних типів і конкретних різновидів морфологічного способу творення термінів інформатики в сучасній українській літературній мові, встановлюється продуктивність моделей з іншомовними та власне українськими компонентами і їх співвідношення.

Ключові слова: словотворення, терміни, інформатика, продуктивність.

In the article the ways of word-formative types and the specific varieties of the morphological derivation of the terms of informatics in modern Ukrainian have been ascertained, the productivity of patterns with foreign and proper Ukrainian components and their correlation have been found out.

Key-words: word-formation, terms, informatics, productivity.

Система української, як і будь-якої природної мови, зазнає безперервних змін як внаслідок внутрішніх, так і внаслідок зовнішніх причин. Відомо, що найпроникненішим для змін є лексико-семантичний рівень мовної системи, який безпосередньо відбиває розвиток суспільства — науки, техніки, культури. І особливо інтенсивно поповнюється термінологічна лексика. З бурхливим розвитком інформатики та обчислювальної техніки за кілька останніх десятиріч сформувалася цілком самостійна термінологічна система цієї галузі людської діяльності, яка захопила й українську мову. В Україні вже видано цілий ряд відповідних термінологічних словників та енциклопедій, розпочинаючи з “Енциклопедії кібернетики” 1974 року в 2-х тт. [4]. І термінологія інформатики продовжує розвиватися нестримними темпами. Все це, безумовно, потребує вивчення, упорядкування, уніфікації та узагальнень і стандартизації, що неможливо без конкретних, часткових досліджень. Про важливість дослідження сучасних термінотворчих процесів в українській мові можуть свідчити вже палкі дискусії як у наукових виданнях, так і в засобах масової інформації [див., наприклад 5; 7]. Нині, на добу вельми інтенсивного розвитку науки і техніки, особливо актуальним є твердження Р. О. Будагова: “Якщо свідомо не

займатися термінами, вчені врешті-решт перестануть розуміти один одного” [2: 124].

Метою даної статті є з’ясування шляхів активізації словотвірних типів і конкретних різновидів морфологічного способу творення термінів інформатики в сучасній українській літературній мові, що не було ще предметом уважного дослідження. Матеріалом дослідження послужив один із останніх багатомовних перекладних словників “Англо-українсько-російський словник з інформатики, програмування та обчислювальної техніки” [1], що містить близько 12 000 українських термінів.

З усього масиву цих термінів було вибрано лише утворені морфологічним способом, їх виявилось порівняно небагато, всього 109 дериватів, тоді як переважна більшість термінів становили або прямі запозичення, головним чином, з англійської мови (наприклад, *відеодиск*, *слот-граматика*, *старт-стопний*, *супервізор*, *хакер*, *RGB-модель*), або являли собою кальки з англійської чи російської мови, утворені лексико-семантичним способом, наприклад, *кільце* (з англ. *ring*), *успадкування* (з англ. *inheritance*), *черепахова графіка* (з англ. *turtle graphics*), *надрядковий* (з рос. *надстрочный*), кнопка скидання (з рос. *кнопка сброса*) та ін. Загалом, і обрані 109 термінів з’явилися теж в результаті калькування іноземних зразків, що пояснюється первинністю американських передових комп’ютерних технологій і відсталістю українських внаслідок тривалої заборони кібернетики та суміжних з нею наук у Радянському Союзі як “буржуазних псевдонаук”. Проте це калькування не семантичне, а морфологічне, тобто в даному разі до процесу термінотворення залучені власні словотворчі ресурси української мови.

До власне словотворчих ресурсів української мови ми зараховуємо як компоненти власне українського походження, так і іншомовні компоненти, запозичені з інших мов, але такі, що стали фактом української словотвірної системи, тобто за допомогою них стали творитися нові, власне українські терміни. Зважаючи на сказане, в сучасній українській літературній мові можуть бути виділені чотири основні моделі творення для найпоширеніших двокомпонентних словотвірних утворень з урахуванням походження словотворчих компонентів:

1) модель Укр/Укр — всі компоненти (префікс та твірна осно-

ва, суфікс та твірна основа, префіксоїд та твірна основа, дві твірні основи, два твірні слова і т. ін.) власне українського походження;

2) генетично гібридна модель Укр/Ін, у якій перший компонент (префікс, префіксоїд, (перша) твірна основа, (перше) твірне слово і т. ін. власне українського походження, а суфікс, друга твірна основа, друге твірне слово і т. ін. іншомовні);

3) генетично гібридна модель Ін/Укр, у якій перший компонент є іншомовним, а другий — власне українського походження;

4) модель Ін/Ін — всі компоненти іншомовного походження (але слово утворене на ґрунті української мови). Розподіл активності власне українських словотворчих ресурсів та словотворчих ресурсів іншомовного походження при термінотворенні — важлива характеристика розвитку як системи термінотворення зокрема, так і усієї системи словотворення української мови.

Звичайно, в ролі Ін виступають компоненти латинської та давньогрецької генетики, які проте, наразі є інтернаціональними, а також компоненти англійського походження. Греко-латинські компоненти виявляються зручними внаслідок стандартизованого значення та чіткості семантики [3: 13].

З різновидів морфологічного способу при творенні термінів інформатики найпродуктивнішим виявився префіксоїдний. Префіксоїдами називають функціонально зближені з префіксами кореневі з походження морфеми на кшталт *мікро-*, *мульти-*, *псевдо-*, *само-*, *електро-* і т. д. [6: 232]. Зафіксовано 23 деривати, утворені префіксоїдним способом за 9 словотвірними типами (далі СТ), що становить 21% від загальної кількості морфологічних дериватів. За структурою такі деривати можуть бути кількох різновидів: 1) з твірного слова та префіксоїда іншомовного походження (найпродуктивніша модель Ін/Ін), при цьому в ролі префіксоїдів виступають компоненти *макро-*, *мікро-*, *пост-*, *псевдо-*; в ролі твірних слів виступають як слова, повністю запозичені з інших мов, так і слова, що дістали суфіксальне оформлення на ґрунті української мови: *макробібліотека*, *мікрокоманда*, *мікропрограмування*, *мультипрограмування*, *постпрограма*, *псевдографіка*, *псевдодиск*, *псевдокод*, *псевдокоманда*, *псевдокоментар*; 2) з власне українського твірного слова та префіксоїда іншомовного походження, в ролі яких виступають компоненти *крос-*, *макро-*, *мульти-*, *пост-*, а та-

кож ускладнені префіксами префіксоїди, тобто префіксоїди з подвійними компонентами *супермікро-*, *суперміні-* (модель Ін/Укр): *крос-засоби*, *макроозначення*, *макронідстановка*, *макророзширення*, *мультисписок*, *постумова*, *супермікро-ЕОМ*, *суперміні-ЕОМ*; 3) з твірного слова іншомовного походження та власне українського префіксоїда, в ролі якого зафіксовано лише два компоненти *напів-* та *спів-* (малопродуктивна модель Укр/Ін): *напівбайт*, *напівсуматор*, *співпрограма*, *співпроцесор*; 4) з твірного слова та префіксоїда власне українського походження (модель Укр/Укр, що є непродуктивною): *напівслово*. Як бачимо, префіксоїди, за допомогою яких утворюються деривати — терміни інформатики, як правило, іншомовного походження, тоді як власне українські твірні слова виявляються досить активними, беручи участь у термінотворенні не набагато рідше.

Другим за продуктивністю є основокладання з інтерфіксацією. Зафіксовано 21 термін інформатики, утворених на ґрунті української мови, що становить 19% від усього масиву морфологічних дериватів. За виділеними вище моделями деривати, утворені цим способом розподіляються так: 1) найпродуктивніша гібридна модель Ін/Укр, коли перший компонент іншомовного походження, а другий — власне українського: *апаратно-сумісний*, *кодозалежний*, *кодонезалежний*, *машинно-залежний*, *машинно-незалежний*, *проблемно-залежний*, *програмно-доступний*, *програмно-керований*, *програмно-сумісний*, *проекційно-різницевий*; 2) модель Укр/Укр з двома компонентами власне українського походження: *двійково-десятковий*, *двопрохідний* (принтер), *знакомісце*, *твердострумий*, *широкомовний*; 3) модель Ін/Ін, за якої і перший, і другий компонент іншомовного походження: *алфавітно-цифровий*, *аналого-цифровий*, *машинно-орієнтований*, *проблемно-орієнтований*; 4) гібридна малопродуктивна модель Укр/Ін *людино-машинний*, *правоасоціативний*.

Як бачимо, за такого способу термінотворення, яким є основокладання з інтерфіксацією власне українські компоненти виявляють більшу активність, ніж за префіксоїдного, виступаючи не тільки у складі гібридних моделей, а й нерідко творячи цілий термін (модель Укр/Укр).

Словоскладання і префіксальний спосіб словотворення в дано-

му разі виявляють однакову продуктивність — по 16 дериватів (15%). Розглянемо спочатку терміни інформатики, утворені словоскладанням. Терміни, утворені тільки на основі компонентів іншомовного походження, за моделлю Ін/Ін (*байт-орієнтований, блок-орієнтований, оператор-функція, пакет-модуль, програма-драйвер, програма-консультант, програма-коректор, програміст-фанатик*) виявляють найбільшу продуктивність, хоч і ненабагато випереджають гібридні терміни моделі Ін/Укр: *альфа-вершина, база-зміщення, бета-вершина, об'єкт-нащадок, об'єкт-предок, символ-заповнювач*. Терміни, утворені за моделями Укр/Ін та Укр/Укр трапляються лише як поодинокі випадки: *користувач-непрограміст, введення-виведення*.

Інша картина спостерігається щодо активності власне українських компонентів за префіксального словотворення. На перше місце в даному разі виходять терміни, утворені тільки на базі власне українських компонентів (модель Укр/Укр): *перезапуск_{лм}* (утворення цього терміна можна кваліфікувати і як безафіксне — подвійна мотивація), *перезапускати, перепризначати, підвираз, підвікно, підпоняття, розузгодження, розуцільнення*. На другому місці — терміни гібридної моделі Укр/Ін: *безформатний, відкомпільований, передінкрементний, підграф, підкоманда, підпрограма*. Іншомовні префікси не виявляють активності: зафіксовано лише один дериват з іншомовним префіксом та іншомовним твірним словом *метаправило*, а також один дериват з іншомовним префіксом та власне українським твірним словом *метасимвол*.

Дериватів, утворених суфіксальним способом зафіксовано 12 (11%), причому всі вони утворені за допомогою власне українських суфіксів. Крім того, найпродуктивнішою моделлю виявляється модель Укр/Укр: *відгалужувач, задавання, згортка, зім'яття, зчитувач, роздруківка, розмітник, східчастість, шістнадцятковий*. Вона помітно перевищує своєю продуктивністю гібридну модель Ін/Укр (*буферування, гешування, інтерфейсний*), тоді як деривати інших моделей взагалі не зафіксовані.

Основоскладання з суфіксацією (складно-суфіксальний спосіб) при творенні термінів інформатики використовується порівняно рідко — 8 дериватів (7%). Причому різноманітність словотвірних компонентів невелика: першим компонентом майже завжди є влас-

не український, головним чином, твірна основа *багато-*, а також *одно-*, тоді як другим компонентом є твірне слово іншомовного походження з постійно власне українськими суфіксами *-н-*, *-альн-*, *-ов-*: *багатоадресний*, *багатокритеріальний*, *багатопроекторний*, *багатопунктовий*, *однаадресний*. Таку модель можна позначити як Укр/Ін/Укр Решта дериватів-термінів утворені за моделлю Укр/Укр/Укр (*багатозадачний*, *однозадачний*) та Ін/Укр/Укр (*графопобудовник*, немає *графопобудовний*).

Решта способів термінотворення є малопродуктивні чи й зовсім непродуктивні. Так, способом абревіації на українському ґрунті утворено 6 термінів інформатики (5,5%) за моделлю Ін/Ін (*автокод*, *геш-адресування*, *геш-таблиця*) та за моделлю Ін/Укр (*відеогра*, *відеопам'ять геш-пошук*). Префіксально-суфіксальним способом утворено 5 термінів (4,5%) за моделями Укр/Ін (*міжмашинний*, *міжмодульний*, *міжпрограмний*, *міжсегментний*) та Укр/Укр (*міжзадачний*). На префіксально-суфіксальний спосіб (на базі прийменниково-іменникового сполучення з суфіксацією) та на безафіксний спосіб припадає лише по одному деривату-терміну, відповідно: *покроковий* та *перезапуск_{нм}*.

Дані аналізу можна подати у вигляді таблиці (табл. 1).

Всього за моделями утворено дериватів: 1) Ін/Укр — 28,75%, 2) Укр/Укр — 24,5%, 3) Ін/Ін — 23,25%, 4) Укр/Ін — 16,5%, 5) Укр/Ін/Укр — 4,5%, 6) Укр/Укр/Укр — 1,5%, 7) Ін/Укр/Укр — 1%.

Таким чином, найпродуктивнішими морфологічними способами термінотворення є префіксоїдний, основоскладання та словоскладання, що можна пояснити їх більшою семантичною експліцитністю, оскільки переважними є компоненти іншомовного походження, тоді як за префіксального способу, як менш експліцитного, вживаються переважно власне українські компоненти. Розподіл дериватів — термінів інформатики між моделями свідчить про відносно велику активність власне українських компонентів при їх творенні.

Таблиця 1

№ п/п	Спосіб словотворення	Доля від масиву морфологічних дериватів у %
1.	Префіксоїдний	21
	Моделі:	
	Ін/Ін	9
	Ін/Укр	7
	Укр/Ін	4
	Укр/Укр	1
2.	Основоскладання	19
	Моделі:	
	Ін/Укр	9
	Укр/Укр	4,5
	Ін/Ін	3,5
	Укр/Ін	2
3.	Словоскладання	15
	Моделі:	
	Ін/Ін	7
	Ін/Укр	6
	Укр/Ін	1
	Укр/Укр	1
4.	Префіксальний	15
	Моделі:	
	Укр/Укр	7
	Укр/Ін	6
	Ін/Ін	1
	Ін/Укр	1
5.	Суфіксальний	11
	Моделі:	
	Укр/Укр	8
	Ін/Укр	3
	Ін/Ін	–
	Укр/Ін	–
6.	Основоскладання з суфіксацією	7
	Моделі:	
	Укр/Ін/Укр	4,5
	Укр/Укр/Укр	1,5
	Ін/Укр/Укр	1
7.	Абревіація	5,5
	Моделі:	
	Ін/Ін	2,75
	Ін/Укр	2,75

№ п/п	Спосіб словотворення	Доля від масиву морфологічних дериватів у %
8.	Префіксально-суфіксальний Моделі: Укр/Ін Укр/Укр	4,5 3,5 1
9.	Прийменниково-іменникове сполучення з суфіксацією Модель Укр/Укр	1
10.	Безафіксний Модель Укр/Укр	1

1. *Англо-український словник з інформатики, програмування, обчислювальної техніки* / Уклали: А. Б. Бартків, О. Я. Гринчишин, Я. Т. Гринчишин. — К., 1995.

2. *Будагов Р. А. Человек и его язык.* — М., 1974.

3. *Віняр Г. М.* Спеціалізація словотвірних засобів при деривації кібернетичних термінів (на матеріалі “Енциклопедії кібернетики”) // Теорія та прагматика термінологічної лексики: Тези доп. республіканської науково-методичної конференції (Хмельницький, 28-30 травня 1991 року). — К., 1991. — С. 13-14.

4. *Енциклопедія кібернетики.* — К., 1974. — Т. 1-2.

5. *Добровольський О., Хойнацький М.* Свого цураємось, а чужого не розуміємо // Книжковий кур’єр. — 1999. — №1.

6. *Русанівський В. М.* Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С. 228-284.

7. *Формула роботи* — консенсус // Книжковий кур’єр. — 1999. — 28 травня.

ІЗ ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена розглядові питання вивчення юридичних термінів в українському мовознавстві. Автор наголошує на недостатньому висвітленні цієї галузі термінології у працях українських лінгвістів. Акцентується увага на необхідності видання юридичних посібників, підручників, лексикографічних праць українською мовою.

Ключові слова: термін, юридична термінологія, мовознавство, дослідження, галузь.

The article dwells upon the investigation of law terms in Ukrainian linguistics. The author emphasizes insufficient investigation of this, ranch of terminology in the works of Ukrainian linguists. The author stresses the necessity of publishing legal textbooks, lexicographical investigations in the Ukrainian language.

Key-words: term, law terminology, linguistics, investigation, branch.

Метою роботи є розгляд наукової літератури, присвяченої дослідженню української юридичної термінології. Нами виявлено лише кілька праць українських мовознавців, що стосуються розгляду тих чи інших питань зі сфери юридичної термінології.

У шістдесяті роки ХХ століття до питань юридичної термінології звернулася О. А. Сербенська. Увага дослідниці була зосереджена головним чином на шляхах формування мови правників. Так, у 1966 році було опубліковано статтю О. А. Сербенської “Українські юридичні терміни для означення судових присудів” [7: 69]. Мовознавець наголошує на меті своєї роботи: проаналізувати одну семантичну групу українських термінів (а саме термінів на означення судових присудів) у діахронному плані, показати історію їх розвитку і функціонування і на цій основі з’ясувати ті неточності, що трапляються при їх вживанні [Там же]. О. А. Сербенська зазначає, що у процесі історичного розвитку українська мова знала багато слів, що вживалися на означення судових присудів. Особливо виразно це відображено в українських пам’ятках до ХХ ст. (напр., *декрет, реляція, сказанє судове, вирок, виреченя, речня, ореченя, осуд, засуд, розвод, розсудок, рішенець*).

У мовній практиці українського законодавства другої полови-

ни ХХ століття на означення судових присудів закріпилися чотири терміни: *вирок*, *рішення*, *ухвала*, *постанова*, кожний з яких має своє, чітко визначене значення, за яким закріплене певне юридичне поняття. Лексико-семантичний аналіз цих слів, проведений у діяхронному аспекті, зазначає мовознавець, в якійсь мірі відбиває той складний шлях, який вони пройшли до термінів сучасної юриспруденції.

О. А. Сербенська детально розглядає зміну значень та специфіку використання кожного із чотирьох названих юридичних термінів і приходять до висновку, що в аналізованій групі не виспадає слова, яке б виражало загальне, родове поняття у відношенні до понять, які називаються словами *вирок*, *рішення*, *ухвала*, *постанова*. Це, на думку дослідниці, часто призводить до двозначності та до змішування понять. Автор вважає, що "... варто ще раз подивитися на існуючу українську юридичну термінологію з погляду того, наскільки точно вона передає означувані поняття та відповідає словотворчим і семантичним особливостям української національної мови"[7: 72-73].

В іншій своїй статті — "Українські терміни, зв'язані з веденням слідства"[6] — О. А. Сербенська наголошує, що терміни, пов'язані з веденням слідчих дій, з'являються в українській мові разом із впровадженням у правово-політичне життя народу слідчо-обвинувального процесу. Автор вважає, що лексичне значення термінів, які вживаються під час ведення слідства, потрібно розглядати історично, зважаючи на те, що значенням терміна є наукове поняття, і терміни розвиваються та змінюються разом з розвитком і зміною науки, яку вони обслуговують.

О. А. Сербенська проводить спостереження над семантикою українського юридичного терміна *слідство*, починаючи з XV століття. Автор наводить твердження І. Срезневського, що одним із значень спільнослов'янського слова *слѣдъ* було юридичне слово *розыск*, а сполучення слова *слѣдъ* з інфінітивом *знати* тлумачить як *производитъ розыск* [6: 60]. В українській актовій мові XV – XVIII ст. слово *слѣдъ* у сполученні з дієсловами *йти*, *вести*, *дійти*, *знайти* утверджується в значенні юридичного терміна. Тільки в українських актах початку XVIII ст. трапляється новотвір *слідство* (*слѣдствіє*). У XIX — на початку XX ст. поняття, для вираження

яких сучасна українська юриспруденція має терміни *слідство* і *розушук*, позначалися цілим рядом інших слів (*слѣженье, звѣдованье с, вивѣдка, розвѣдка, стежене, розвідка, слідство* та ін.; *слідство* — *изслѣдованье, дохоженье, розсмотръ, розвѣдка, розбіръ, слідство, доходжене* та ін.)

Не зовсім чітке розмежування понять “слідство” і “розушук”, на думку О. А. Сербенської, пов’язане з тим, що дожовтнева українська мова офіційно не була мовою законодавства, а *розушук* і *слідство*, що на сьогодні становлять дві окремі інституції у правовому житті, не розмежовувалися до ХІХ ст. А в Україні, вважає дослідник, така ситуація була до 1917 року. Із переходом діловодства на українську мову помітний живий і творчий пошук відповідних юридичних термінів.

Поле використання термінів *слідство* та *розушук* розмежується. Це фіксують і словники української юридичної термінології, видані у 20-х роках. Та у післявоєнних українських словниках ці терміни знову вживаються непослідовно. Автор наводить приклад: термін *слідство* рекомендується вживати як відповідник до російських термінів *розыск* і *следствие* [б: 62]. О. А. Сербенська звертає увагу мовознавців на формування і розвиток терміна *слідчий* (на позначення особи, що проводить попереднє слідство, та як компонент у складеному терміні *слідчий процес*).

Для дожовтневої української мови другої половини ХІХ ст. — поч. ХХ ст. характерне паралельне вживання субстантивованої форми *слідчий* і складеного терміна *слідчий суддя*. Автор вважає, що словотворчою моделлю для утворення терміна *слідчий суддя* послужив польський термін *skdzia sledczy*, а одночасне вживання в одному й тому ж значенні термінів *слідчий* і *слідчий суддя* свідчить про ще не завершену на той час субстантивацію слова *слідчий*.

О. А. Сербенська у своєму дослідженні стверджує, що формування і нормалізація термінів, пов’язаних із веденням слідства, залежить від позалінгвальних факторів (узаконення інституту слідства в правовому житті народу, надання українській мові широкіх прав розвитку і функціонування) та від діючих у мові, зокрема, у такій її системі, як юридична термінологія, тенденцій розвитку, однією з яких є скорочення чи ліквідація дублетів (наприклад, із синонімічної групи *вивідка, розушук, розвідування, вивідуван-*

ня в результаті синонімічної конкуренції залишився термін *розшук*). На думку автора статті, втрачає також словотвірну здатність такий термоелемент, як суфікс *-тель* (замість *слідователь* закріплюється *слідчий*).

О. А. Сербенська вважає, що остаточному впорядкуванню системи юридичної термінології, закріпленню за кожним поняттям вдалого з погляду семантичної і словотвірної структури терміна в значній мірі сприяло б видання тлумачного словника цієї галузі української термінології. Ця думка, незважаючи на те, що після публікації статті О. А. Сербенської пройшло понад тридцять років, залишається актуальною і сьогодні. Адже хоч і видано велику кількість юридичної лексикографічної літератури (зокрема “Юридична енциклопедія” за ред. Ю. С. Шемшученка та “Юридична термінологія” В. В. Головченка), однак накладі, якими вона розповсюджується, не можуть задовольнити потреб усіх зацікавлених у таких виданнях. Лише через тридцять років після досліджень, проведених О. А. Сербенською, в українському мовознавстві з’являються нові праці, присвячені вивченню юридичної термінології. Серед них — статті Н. В. Артикуци: “Джерела історичного вивчення юридичної термінології української та російської мов XVII-XVIII ст.” [1] і “Права, по котормь судится малоросійській народъ” як джерело для вивчення історії юридичної термінології східнослов’янських мов” [2].

Головною метою першої із публікацій дослідник вважає узагальнення і систематизацію письмових джерел XVII-XVIII ст. із погляду того, який матеріал вони дають для вивчення історії юридичної термінології української та російської мов. Представлена класифікація містить основні загальні типи пам’яток, їх жанрову диференціацію. Визначаються найважливіші для діяхронічно-лінгвістичних досліджень юридичні джерела України та Росії XVII-XVIII ст.

Комплексне вивчення історії юридичної термінології в українській та російській мовах, їх порівняльно-історичне дослідження неможливе, вважає автор, без попереднього аналізу й упорядкування неосяжної кількості давніх писемних джерел, що висвітлюють різні сторони політично-правового життя України й Росії: їх державно-правовий устрій, систему правових відносин,

правила судівництва, предмети і явища юридичного побуту, звичаї тощо.

Серед них — центральні урядові документи й пам'ятки місцевої ділової писемності, практичні посібники і наукові трактати з юриспруденції, історіографічні й публіцистичні твори, лексикографічні й історико-юридичні розробки, канонічна й світська література, офіційне й приватне листування, пам'ятки усної народної творчості та ін. Створені в різний час і в різних місцях, окремими авторами і колективно, рукописні і друквані, написані рідною й іншими мовами, вони реалізовували певні комунікативні і творчі завдання, виконували певні функції. Тому і термінологія права представлена в них неоднаковою мірою і в різній якості. У писемних пам'ятках різних видів і жанрів репрезентовані також різні шари термінологічної лексики (кодифіковані терміни, некодифіковані еквіваленти термінів, терміноіди, номенклатура), формування яких супроводжувалось як загальнономовними, так і типовими для терміносистем процесами [1: 3].

Дослідник вважає, що законодавчі акти та їх проекти, наукові юридичні твори, ділова поточна документація, лексикографічні праці XVII-XVIII ст. зберігають основний фонд юридичної термінолексики, на базі якого формувалися термінологічні системи сучасних східнослов'янських мов. Реконструкція і порівняльно-історичне вивчення його допоможуть поглибити наші знання щодо генезису, джерел збагачення юридичної термінології в українській та російській мовах, уточнити наші уявлення про рівень розвитку терміносистем у зазначений період, визначити спільність і розбіжність процесів формування термінології права в обох мовах [1:15].

У статті “Права ...” Н. В. Артикуца зазначає важливість для досліджень правників та філологів такого джерела вітчизняного законодавства, як оригінальна пам'ятка української юридичної думки XVIII століття під назвою “Права, по которымъ судится малороссійській народъ”. Це перша спроба кодифікації власного права, вона є важливою складовою частиною культурно-правового й інтелектуального надбання української нації.

Різнобічне вивчення тексту пам'ятки, зазначає автор дослідження, її лексико-фразеологічного складу, термінологічного фонду,

граматико-стилістичних та інших мовних особливостей суттєво збагатило й уточнило б наші уявлення про загальні й специфічні для історії східнослов'янських мов явища і процеси, якими супроводжувалося формування правничих терміносистем й офіційно-ділової мови взагалі.

Важливе значення “Права...” мають передусім для розробки і висвітлення проблем, пов'язаних з історичними шляхами розвитку юридичної термінології в українській і російській мовах, їх витоками, перехрещеннями і розходженнями, з виявленням їх спільності та оригінальності, національної самобутності, зокрема контрастивним аналізом процесів термінологічного розмежування на понятійному і семантичному рівнях [2:120].

У “Правах...” кодифікується надзвичайно широке коло юридичних термінів, яке охоплює поняття різних галузей українського права XVII-XVIII ст.: термінологічна лексика майнових відносин; назви майново-правових операцій; термінологія успадкування майна; система термінів, що стосується як загальних понять спорідненості, так і різних ліній, ступенів спорідненості та свояцтва, шлюбних відносин та ін.

Як результат упорядкування і систематизації юридичної термінології українськими правниками “Права...”, вважає Н. В. Артикуца, мають особливу цінність не тільки тому, що допомагають більш точно відтворити семантичну структуру юридичних термінів, але й дають мовознавцю надзвичайно насичений текстовий матеріал для спостережень над синонімією і варіюванням термінів в усіх їх різновидах і модифікаціях, для аналізу джерел термінологічної множинності [2: 126].

У цілому, підсумовує автор, “Права...” дають багатий матеріал для вивчення джерел формування і збагачення східнослов'янської юридичної термінології. Відбиті у “Правах...” юридичний словник, розгалужена система понять та інститутів, різноманітні засоби їх мовного втілення — усе це свідчить не тільки про широку освіту законотворців-авторів кодексу, але й про надзвичайно багатий і розвинений поняттєво-термінологічний фонд національного права, високу правову культуру українського народу [2: 126]. Детальне і всебічне вивчення лексичного складу зводу, на думку автора, допоможе реконструювати значну частину юридичного

словника східнослов'янських мов XVIII ст., з'ясувати його генетичну природу, визначити основні термінотворчі засоби.

Робіт, присвячених суто способам словотворення юридичних термінів, а особливо на сучасному етапі формування лексичної бази термінологічної системи української юриспруденції, нами виявлено не було. Це можна пояснити тим, що ця галузь української термінології за радянських часів фактично була відсутня. Та й не лише ця галузь. "...відірвавши нас у другій половині XVIII в. од нашої давньої культури, від нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути ту мову, одзвичаїла нас навіть правильно читати давню українську мову, та й то так ґрунтовно одзвичаїла, що коли-б українєць кінця XVIII в. почув, як сучасні вчені українці (звичайно, котрі не філологи) вимовляють, читаючи давні українські акти, то він подумав би, що то читають якоюсь чужою, незрозумілою для нього слов'янською мовою" [8: 8-9]. Саме тому, на нашу думку, автори наведених праць звертаються до історичних джерел дослідження.

Отже, формування української юридичної термінології — це сучасний процес. Необхідність у такій роботі велика. Особливо виразно це відчувається, коли береш до рук закони, видані за часів української незалежності. Вони аж ряснять суржилом та відверто російськими кальками. Та й самі представники юридичної науки починають усвідомлювати необхідність співпраці правників та мовознавців у царині створення юридичної термінології.

Так, С. П. Кравченко у статтях "Основні відзнаки мови юридичних законів" [3] і "Проблемність юридичної термінології та шляхи її удосконалення" [4] наголошує на лінгвістичних недоліках у сфері використання українських юридичних термінів.

А у роботі А. І. Панькова та С. П. Кравченка "До питання мови юридичного закону та її вплив на правову культуру суспільства" зазначається: "Проблема мови закону постає однією з наріжних проблем, де безпосередньо збігаються мовознавство, правові науки, і де дослідження вимагає одночасово і лінгвістичного, і юридичного аналізу. Одна з причин недостатнього вивчення мови законодавства полягає в тому, що юристи не використовували належним чином досягнень лінгвістики і тому їх міркування зводи-

лись лише до загальних висновків про необхідність писати закони чітко, стисло та зрозуміло. В свою чергу, лінгвісти мало досліджують проблему законодавчої мови як особливого функціонального стилю літературної мови, не аналізують з мовозначних позицій законодавчі тексти” [5: 62].

Вивчення української юридичної термінології ускладнюється ще й тим, що специфічною рисою джерельної бази українського права порівняно з російськими джерелами є її мовна неоднорідність, оскільки переважна більшість пам’яток діючого на території України за всіх часів законодавства написана польською, російською, німецькою або латинською мовами. “Тексти таких пам’яток (дарма, що не слугують прямим матеріалом для історико-лінгвістичного аналізу української юридичної термінологіки) мають використовуватися для реконструкції терміносистеми, хоча б як посередні або побічні свідчення наявності в ній відповідних понять і термінів” [1: 7].

Наукова спадщина українських правників залишається зовсім не вивченою з лінгвістичного боку. А вона цінна тим, що містить у собі певний досвід правників у справі упорядкування, унормування, уніфікації юридичної термінологіки. Перед дослідниками стоять численні лінгвістичні завдання (перекладознавчі, лексико-стилістичні, термінографічні, термінознавчі та ін.). Серед них: пошук еквівалентних юридичним поняттям термінологічних одиниць; формулювання наукової дефініції терміна; систематизація юридичних понять і термінів; переклад іноземних юридичних текстів та термінів; терміноутворення на рідномовному ґрунті; відбір із конкуруючих найменувань терміна для кодифікації; укладання юридичних словників та ін.).

Узагальнення досвіду правознавців допоможе висвітлити механізми й специфіку термінотворчості певної доби [1: 11].

Законодавчі акти та проекти, наукові юридичні твори, ділова поточна документація, лексикографічні праці зберігають основний фонд юридичної термінологіки, на базі якого формувалися термінологічні системи сучасних східнослов’янських мов. Реконструкція і порівняльно-історичне вивчення його допоможуть поглибити наші знання щодо генезису, джерел збагачення юридичної термінології в українській мові, уточнити наші уявлення про

рівень розвитку терміносистем у певний період, визначити спільність і розбіжність процесів формування термінології права в українській та російській мовах [1: 15].

У сучасних умовах, коли набула бурхливого розвитку законодавча діяльність, коли потік перетворень захопив практично всі галузі законодавства, розробка проблем законодавчої техніки, мови закону, юридичної термінології стала одним із найважливіших напрямків впливу юридичної теорії на практику.

А допомогти у формуванні сучасної української юридичної термінології зможе дослідження найрізноманітніших за жанром та призначенням писемних пам'яток різних періодів розвитку українського права. Це передбачає повне відтворення понятійно-структурної будови юридичної термінології та правничого словника у різні історичні періоди, стратифікацію усіх розрядів термінологічної лексики, як нормативної, так і ненормативної, висвітлення джерел і шляхів її поповнення, процесів взаємодії термінологічної лексики, продуктивних і непродуктивних способів термінотворення, визначення загальних і специфічних для розвитку терміносистем рис.

Теорія і історія мови юридичного закону завжди повинна бути в центрі уваги фахівців. Теорія юридичної мови — це теорія її широкого розуміння в сенсі не лише її системи, але і значення окремого терміна. Кожне слово є знак функції певного юридичного закону, який діє через слова і дієвість якого залежить від виразної сили слова. Значення юридичної семантики носить неперевершений характер, оскільки вона має вихід і на законотворчість, і на законореалізацію. Добре відомо, що застосування закону пов'язане з його граматичним тлумаченням, перш за все через засвоєння його мовної, граматичної сторони [9: 14]. Лише врахувавши всі аспекти життя юридичного терміна, можна говорити про створення української юридичної термінології.

1. *Артикуца Н. В.* Джерела історичного вивчення юридичної термінології української та російської мов XVII-XVIII ст. // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедр. зб. наук. пр. — К., 1997.

2. *Артикуца Н. В.* "Права, по которымъ судится малороссійській народъ" як джерело для вивчення історії юридичної термінології східнослов'янських мов" // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедр. зб. наук. пр. — К., 1998.

3. *Кравченко С. П.* Основні відзнаки мови юридичних законів // Юридична освіта і правова держава: Зб. наук. пр. — Одеса, 1997.

4. *Кравченко С. П.* Проблемність юридичної термінології та шляхи її удосконалення //Актуальні проблеми держави і права: Збірка наукових праць Одеськ. держ. юрид. акад. — Одеса, 1998.

5. *Паньков А. І., Кравченко С. П.* До питання мови юридичного закону та її вплив на правову культуру суспільства //Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. Одеськ. держ. юрид. ак. — Одеса, 1998.

6. *Сербенська О. А.* Українські терміни, зв'язані з веденням слідства //Вісник Львів. держ. ун-ту: Серія філолог. — Львів, 1969. — Вип. №6.

7. *Сербенська О. А.* Українські юридичні терміни для означення судових при-судів //Вісник Львів. держ. ун-ту: Серія філолог. — Львів, 1966. — Вип. №4.

8. *Словник* Правничої мови. — К., 1926.

9. *Сурилов О.* Дещо відносно проблем юридичної освіти //Актуальні пробле-ми держави і права: Зб. наук. пр. Одеськ. держ. юрид. акад. — Одеса, 1998.

УДК 811.161.2'373

Л. І. Яковенко

ДІЄСЛІВНИЙ КОМПОНЕНТ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ З СЕМАНТИКОЮ ПОЯВИ ТА ЗНИКНЕННЯ

В статті досліджуються граматичні та семантичні особливості дієслівного компонента фразеологізмів з семантикою появи та зникнення, визначається роль дієслівного компонента; виділяються найбільш вживані та фразеологічно зв'язані дієслова у цій фразеосемантичній групі.

Ключові слова: дієслівний компонент, фразеологізм, семантика.

Grammatical and semantic particularities of verb of phraseological units with semantics of appearance and disappearances are investigated in this article. The Author defines the role of verb, and often used and phraseological bounded verbs of this group.

Key-words: verb component, phraseological unit, semantics.

Серед основних питань, які набувають у фразеології якісно нового осмислення, виділяється проблема встановлення внутрішньої форми та етимології, яка здебільшого вирішується шляхом аналізу компонентного складу та зверненням до значення первинного словосполучення.

Вирішенню цієї проблеми може сприяти виділення з фразеологічного фонду окремих фразеосемантичних груп з подальшим все-

бічним вивченням як цілісного фразеологічного значення (граматичного і лексичного), так і окремих його компонентів.

Пропоноване дослідження присвячене дієслівному компоненту фразеологізмів української мови з семантикою появи та зникнення людини, предмета, явища тощо.

Оскільки поява та зникнення є результатом активної дії, майже всі ФО, співвідносні з нею, містять дієслово, яке здебільшого виступає стрижневим компонентом досліджуваних фразем. Аналіз дієслова дозволяє встановити внутрішню форму фразеологізму, під якою О. О. Потебня розумів уявлення, що створює “неодмінну структуру словесних утворень”. Переосмислення вільного словосполучення зумовлює виникнення “нові” внутрішньої форми, появу нової семантичної одиниці [9: 175]. Однак таке переосмислення не завжди призводить до повної десемантизації компонентів. Внутрішня форма фразеологічної одиниці становить собою взаємодію семантики вільної словосполуки із семантикою переосмисленого на її основі фразеологізму і зумовлюється семантичною структурою виразу в цілому [1: 45]. Головною метою етимологічного аналізу фразеологічної одиниці є реконструкція її внутрішньої форми на рівні структурно-семантичної або мотиваційної моделі, а також з’ясування лінгвістичної або екстралінгвістичної природи дериваційної бази [5: 252].

У процесі роботи ми спиралися на класифікацію структурно-граматичних типів фразеологічних одиниць дослідника Л. Г. Авксентьева, який поділяє всі ФО української мови на дві групи [2: 14]. До першої входять одиниці, співвідносні за своєю структурою з реченням. Серед них виділено фразеологізми, структура яких рівнозначна структурі двоскладного речення, та такі, будова яких співвідносна з односкладними реченнями. Друга група одиниць співвідносна за своєю структурою зі словосполученнями різних типів: “прикметник + іменник”, “іменик + родовий відмінок іменника”, “іменник + прийменник + іменник”, “дієслово + іменник з прийменником або без нього”, конструкції з підрядними допустовими та порівняльними сполучниками тощо.

У ході роботи відбиралися фразеологізми з дієслівним значенням, оскільки, як відомо, дієслово має пріоритет в позначенні динамічного процесу. “Дієслівні фразеологізми об’єднуються загаль-

ним значенням дії і мають граматичну категорію особи, числа, часу, виду, стану, а в певних випадках - і роду. Вони можуть виступати предикатом, об'єктом дії, вживаючись власне в синтаксичній функції присудка або додатка і сполучаючись з словами за допомогою парадигматичних форм" [4: 64]. Проте більшість фразеологізмів дієслівного типу граматично обмежена і не має повного парадигматичного виявлення [6: 69].

Детальний аналіз граматичних особливостей української дієслівної фразеології подає дослідник М. Т. Демський, співставляючи граматичні властивості дієслівного компонента з властивостями фрази. Зокрема, розглядається питання валентності, парадигми особових форм, виду, способу, часу тощо. Вчений доходить висновку, що при подібному наборі граматичних значень та синтаксичних функцій кожна окрема фраза рідко є ізоморфною семантично подібному дієслову за вказаними параметрами [5: 31]. Продовжує та поглиблює це питання дослідник М. Ф. Алефіренко, розглядаючи комунікативно-семантичне та конструктивне навантаження названих одиниць у праці "Теоретичні питання фразеології". Вчений стверджує, що основні ознаки дієслівних фразем формуються внаслідок взаємодії різнорівневих мовних факторів: 1) семантичного; 2) морфологічного; 3) синтаксичного. Відсутність хоч однієї з названих ознак позбавляє фразему статусу дієслівної [3: 53].

Звернення до аналізу дієслівного компонента фразеосемантичної групи появи та зникнення пояснюється тим, що вона, судячи з опрацьованої нами літератури питання, ще не досліджувалася спеціально, в той час як існує потреба цілісно уявити особливості втілення ідеї появи та зникнення в українській фразеології. Феномен цілісності фразеологічного значення зумовлений не поєднанням, а дифузійним сплавом кількох найменувань у єдину референцію. Однак розгляд окремих компонентів фразеологізму дозволяє встановити закономірність мовного позначення певної ділянки об'єктивної дійсності, визначити найпоширеніші способи переосмислення прямих лексичних значень слів. Адже саме первинні денотати й десигнати тих лексем, які утворюють фразему, виступають посередниками між її планом вираження і відповідними фрагментами дійсності [2: 72].

Опрацьовуючи дану тему, ми мали на меті такі завдання: визначити роль дієслівного компонента у складі досліджуваної групи одиниць; встановити особливості граматичної організації дієслівного компонента; виділити найбільш вживані дієслова для позначення появи та зникнення у ФО; виявити фразеологічно зв'язані дієслова у цій фразеосемантичній групі.

Як вже було сказано, значення 'зникати' та 'з'являтися' та наближені до них відображають результат (наслідок) якоїсь активної дії. Тому значна частина фразеологізмів з цією самантикою є дієслівними, тобто об'єднуються загальним значенням дії і мають граматичну категорію особи, числа, часу, виду, стану, а в певних випадках - і роду. Стрижневим словом, граматичним центром таких зворотів є дієслово, яке й зумовлює семантичну (позначення дії, процесу, стану) та синтаксичну (предикат) функції стійких словосполучень цього різновиду.

Більшість фразеологізмів дієслівного типу граматично обмежена і не має парадигматичного виявлення. Досліджувані фразеологізми у цьому відношенні не становлять винятку. Це виявляється перш за все при спостереженні за видом дієслівного компонента. Значну частину (34%) становлять фразеологізми, дієслівний компонент яких може мати форми обох видів: *відійти/відходити в минуле, сходити/зійти нанівець, давати/дати задній хід, в минуле, Бог несе/приніс, потикатися/поткнутися на очі, виростати/вирости в очах* та ін.

Найбільша кількість фразеологічних одиниць (50%) належить до групи, в якій дієслово вживається лише у формі доконаного виду, що виглядає цілком закономірно, якщо взяти до уваги, що поява та зникнення є здебільшого наслідком завершеності дії. Більшість з них містить семи *раптово, несподівано, безслідно (зникнути): як з неба впасти, як з-під землі вродитися, дух запах, як крізь землю провалитися, як вітром здуло, тільки лясне, хвостом війнути* і под.

У нечисленній групі одиниць (16%), переважно з відтінком поступовості, постійності, дієслово вживається лише у формі доконаного виду: *як за водою йти; точитися, як через решето; на ладан дихати; шашіль точить; стояти в голові; мозолити очі; висіти над головою; стриміти в голові; не сходити з-перед очей* та ін.

Спостерігаються також випадки невідповідності граматичного значення дієслівного компонента і усього фразеологізму. Так, у виразах *шукай його 'зник безслідно'*; *поминай як звали 'хто-небудь безслідно зник'* дієслово закріпилося у формі недоконаного виду, першої особи, наказового способу і не передає реального граматичного значення доконаного виду, третьої особи, дійсного способу фраземи.

Однією з найчисленніших груп серед фразеологічних одиниць, побудованих за моделями словосполучень, є такі, структурою яких є “дієслово + іменник з прийменником або без нього”: *перетліти на вугіль, спливати за водою, потекти світами, розвіятися по світу, піти у воду; влізти в голову, ворухнутися в серці, збігти на думку*. За своїми граматичними ознаками вони співвідносні в основному з дієсловами і виконують у реченні роль присудка, що зумовлює змінність дієслівного компонента: у залежності від характеру висловлення реалізуються різні форми особи, числа, часу, виду, роду тощо. Однак для більшості фразем такого типу з семантикою появи та зникнення не властиве вживання у формі наказового способу (якщо не брати до уваги трансформації фразеологізмів у мові художньої літератури). Так, не прийнято висловлюватися на зразок *збреди в голову, як з-під землі вирости, прийди на пам'ять; віддай кінці, зійди нанівець, обернися в ніщо* і под. (пор. *згинь з очей, покажись на очі*).

У фразеологізмах предикативної структури помітне місце займають одиниці, що відповідають двоскладному реченню і становлять собою дієслівно-іменні сполуки, у яких іменник вжито в називному відмінку і координовано з дієсловом. Наприклад: *дідько взяв, бенеря вхопить, бас урвався, місце застигло, кури загребуть; Бог несе, дух запах, лихо несе, нетеча несе* і т. д. Також зустрічаються фразеологізми, будова яких співвідноситься з односкладним реченням: *тільки й бачили, де не візьмись, тільки лясне, як вітром розвіяло, як вітром здуло*. Як бачимо, незмінність дієслівного компонента зумовлена особливостями структури даних одиниць.

Щодо співвіднесеності семантики дієслова з цілісним фразеологічним значенням слід зазначити, що у більшості випадків у складі досліджуваних фразем дієслівний компонент має значення

руху. Досить поширеною є група з дієсловом *іти, приходитьи* та однокорінними словами, що можна пояснити причиново-наслідковими зв'язками появи та зникнення з цими поняттями. Наприклад, зникнення: *піти у воду, відійти у небуття, сходити нанівець, піти на пси*; поява: *прийти на пам'ять, не сходити з-перед очей, не сходити з ума*. Привертають увагу дієслова на позначення руху, пов'язаного з водою, що зустрічаються у фразеологізмах як з семантикою появи, так і зникнення: *виплисти на поверхню, сплисти перед очима, припливти до голови, спливати на ум; текти крізь пальці, спливати з рук, потекти світами, потопати в безодні* і под. Зникнення асоціюється зі стрімким падінням: *падати в прах-зничуватися*, як з *мосту впасти-зникнути безслідно*, *падати в безодню-безслідно минати, щезати*, як у *воду шубовснути-зникнути безслідно, пропасти*. Однак дієслово у даному випадку не відіграє вирішальної ролі у формуванні фразеологічного значення, а лише надає йому певного ступеня інтенсивності. Остаточню формулює його іменний компонент (пор. як з *неба впасти-несподівано, зненацька з'явитися*, *звалитися на голову-зненацька наступити, початися*, *полетіти к бісу-зазнавати краху, рушитися, щезати*).

Зникнення позначається шляхом переосмислення дієслів *розпастися, розлетітися, розвіятися*: *розлетітися в пил, розсипатися на порох, розпастися прахом, розвіятися по світу*; значна кількість фразеологізмів містить дієслово *злизати*: *біс злизав, і чорт злиже, як язиком злизало* тощо.

Групі з семантикою появи притаманні дієслова *лізти (влізти в голову, лізти у вічі), вертітися (вертітися перед очима, вертиться в голові), снуватися* – про думки (*снуватися у голові, снуватися в думках*) *вирости (вирости в очах, як з-під землі вирости)*, про думки і почуття - *ворухнутися, стукнути (ворухнутися в серці, стукнути в голову)*. Незадоволення з приводу небажаної відсутності чи появи певної особи виражається за допомогою моделі “чорт (чи будь-який евфемістичний вираз) + дієсл. *Носити*”: *лихий несе, нечиста сила принесла, нетеча несе* і т. д. Як бачимо, у наведених прикладах досить прозора мотивація мовного позначення появи та зникнення.

Значна кількість дієслів, що є складовими компонентами досліджуваних фразеологічних зрощень, не підлягають систематизації

і вимагають окремих підходів. Так, зовсім несподіваними на тлі названих виглядають дієслова *вломити* (*як ногу вломити 'дуже швидко, несподівано піти кудись, зникнути'*), *мазати* (*мазати п'ятим салом 'несподівано зникати, щезати звідки-небудь'*), *сушити* (*сушити голову 'невідступно з'являтися у свідомості, турбувати, хвилювати когось (про думки)*) та подібні. Невідповідність значень цих дієслів значенню фразеологізмів, до складу яких вони входять, свідчить про високий ступінь злиття компонентів.

Серед досліджуваних фразеологічних сполучень зустрічаються фразеологічно зв'язані дієслова: *згладитися з світу; канути у вічність; згинути з очей; не потикати носа; не потикатися на очі; злизнути з очей; як у воду шубовснути; ані слихом не слухати, ані видом не видати; втелюючись в голову; мозолити очі; появили очі; поткнути носа; потикатися на очі; спасти на очі; спасти на думку; збрести в голову.*

Цікавим, на наш погляд, є те, що дієслова *зникати, пропадати, з'являтися* у відібраних фраземах зустрічаються лише у чотирьох випадках: *з'явитися на світ, появили очі, і чутка пропала, зникнути з горизонту*. Це слугує яскравим доказом невичерпних можливостей мови для позначення певних ділянок дійсності.

Наведені спостереження дозволяють дійти таких висновків. Дієслову в досліджуваних фраземах належить провідна роль, оскільки поява та зникнення є результатом активної дії. Дієслівний компонент у більшості випадків виступає твірним центром значення фразеологічної одиниці.

Стосовно граматичної організації у цій групі переважають одиниці із відносно дефектною парадигмою формотворення (обмеження у реалізації форм виду, способу, особи і т. д.). Оскільки поява та зникнення є результатом завершеної дії, половина дієслів реалізується лише у формі доконаного виду; значна кількість дієслів може вживатися у формах обох видів, і тільки у фразеологізмах з семою *поступово, постійно* реалізуються одиниці лише недоконаного виду. Здебільшого форма дієслівного компонента формулює цілісне граматичне значення ФО. Однак спостерігаються також випадки невідповідності виду, особи, способу дієслова і фразеологізму, до складу якого воно входить.

У семантичному плані мовне вираження категорії появи та зник-

нення в українській фразеології відбувається здебільшого шляхом переосмислення дієслів на позначення різноманітних процесів руху (*іти, летіти, падати, пливати, лізти, нести* і под.). У фразеологічних зрощеннях, крім названих дієслів руху, виступають інші дієслова, що вимагають окремої характеристики та пояснення (напр, *лишитися, злизати, різонутися, сушити, мазати, увірватися* та ін.). У незначній кількості одиниць виступають фразеологічно зв'язані дієслова, які несуть основне семантичне навантаження усього фразеологізму (*втлющитися в голову, появили очі, збрести в голову; не потикати носа, канути у вічність* тощо). Однак у всіх названих випадках цілісне фразеологічне значення утворюється лише шляхом поєднання дієслівного та іменного компонентів і образного переосмислення їх значень.

Дослідження дієслівного компонента фразеологізмів з семантикою появи та зникнення у подальших дослідженнях дає змогу визначення внутрішньої форми досліджуваних одиниць та встановленню образних засобів мови, що беруть участь у творенні цілісного значення.

1. *Авксентьев Л. Г.* Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування // *Мовознавство*. — 1987. — №1. — С. 43-47.

2. *Авксентьев Л. Г.* Структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць української літературної мови // *Вісник Харківського університету*. — № 217. — Харків, 1981. — С. 14-21.

3. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1987. — 185 с.

4. *Білоноженко В. М., Гнатюк І. С.* Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К., 1989. — 157 с.

5. *Демський М. Т.* Граматичні особливості української дієслівної фразеології // *Мовознавство*. — 1984. — № 2. — С. 24-32.

6. *Івченко А.* Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. — Харків: Фоліо, 1999. — 304 с.

7. *Коломієць М. П.* Фразеологічна синоніміка української мови. — Дніпропетровськ, 1986. — 79 с.

8. *Лисенко Н. В.* Особливості семантичної структури дієслів руху // *Записки з українського мовознавства*. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 42-46.

9. *Потебня А. А.* Эстетика и поэтика. — М, 1976.

10. *Фразеологічний словник української мови*. — Кн. 1-2. — К., 1993.

ДРАГОМАНІВКА В ПРОЦЕСІ ОРФОЕПІЧНО-ОРФОГРАФІЧНОЇ НОРМАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Стаття присвячена проблемі становлення вимовних норм української літературної мови у II половині XIX ст.

Драгоманівка, побудована за фонетичним принципом, передає особливості східноукраїнської і західноукраїнської літературної мови, фіксовані фонетичними системами, що функціонували до 70-х років XIX ст. на Східній і Західній Україні.

Першодруки М. Драгоманова відбивають вимовні риси української мови, що стали орфоепічними.

Ключові слова: вимовна норма, правопис, становлення.

The article is devoted to the problem of Ukrainian pronunciation norms formation in the middle of XIX century is examined.

Dragomanivka which is constructed of phonetic principles reflect peculiarities of East Ukrainian and West Ukrainian literary pronunciation are recorded phonetic orthography systems which functionated before 70 th years of XIX c. in Eastern and West Ukrain.

First printed books of M. Dragomanov reflect pronunciation peculiarities of the Ukrainian language which formed the basis of the modern orthoepy.

Key-words: pronunciation norm, orthography, formation.

Проблема становлення вимовних норм української літературної мови є недостатньо вивченою. Вона актуальна і зараз.

Історія української орфоєпії висвітлювалась у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини XIX ст., — П. О. Лавровського, О. О. Потебні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка та ін. Проблеми вивчення процесу становлення орфоепічних норм за пам'ятками присвячені дослідження Б. В. Кобилянського, М. М. Фащенко, М. Л. Микитин. Б. В. Кобилянський, М. М. Фащенко розглядають основні вимовні особливості української літературної мови, відбиті в рукописах Т. Шевченка [7], [22].

М. М. Фащенко у статті “Вимовні особливості української мови в епістолярному жанрі на сторінках журналу “Основа” (1997) характеризує найістотніші риси усного народного мовлення, зафік-

совані в досліджуваних листах. “Українська орфоепія — теорія і практика” М. М. Фащенко [23] — ґрунтовний аналіз стану сучасної орфоепії, засвоєння і функціонування вимовних норм сучасної української літературної мови, основою яких є жива народно-розмовна вимова, відбита в пам’ятках старої і нової української літературної мови.

М. Л. Микитин досліджує витворення норм української літературної вимови за пам’ятками кінця XVIII — 60 рр. XIX ст. [10].

Формування орфоепії тісно пов’язане з виробленням орфографічних правил. Фонетизація правопису, що найбільш інтенсивно прогресувала у II половині XIX ст., сприяла становленню орфоепічних норм української літературної мови. Процес вироблення фонетичного правопису виразніше простежується у Східній Україні. Він відбитий у послідовно витворених правописних системах І. Котляревського, О. Павловського, П. Куліша, Б. Грінченка.

Нами ґрунтовно досліджувався процес становлення норм вимови приголосних української літературної мови у II половині XIX — на початку XX ст. за писемними пам’ятками, написаними тогочасними фонетичними правописами, зокрема кулішівкою, желхівкою, грінченківкою [26]. На нашу думку, правопис М. Драгоманова, побудований за фонетичним принципом, також відіграв важливу роль у орфоепічно-орфографічній нормалізації української літературної мови. У монографіях А. А. Москаленка “Нарис історії українського алфавіту і правопису” (1958) та М. А. Жовтобрюха “Мова української преси” (1963) відзначені основні риси цього правопису. Роль драгоманівки в становленні орфоепічних норм досліджується вперше.

Драгоманівка була вироблена в 70-х роках XIX ст. у Києві ґрупою укладачів словника української мови під керівництвом П. Житецького і вперше застосована М. Драгомановим у його виданнях, що виходили в Женеві після 1876 року [6: 370].

У передмові до збірки “Громада” М. Драгоманов відзначав: “Громада” видається дльа громад тієї країни в царствах Росії і Цісарщини (Австро- Угорщини), на котрі живуть льуде, шчо звуть себе українцями, русинами, русняками, а иноді і просто льудьми, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянками, рутенами і т. и.” [3: 5]. Драгоманівкою деякий час користувалися

у Галичині “народовці” й радикали, зокрема І. Франко [17: 357]. Такий правопис застосовано у львівському місячнику “Громадський друг” та альманахах “Дзвін” і “Молот” [6: 370].

М. Драгоманов був оборонцем фонетичного принципу письма. Особливість драгоманівки полягала в тому, що кожен звук передавався окремою літерою [12: 235] за прикладом сербського правопису, “в якому фонетичний принцип найпослідовніше здійснений” [11: 31]. М. Драгоманов підкреслював важливість фонетичних правописів “Граматики малоросійського нарѣчія” (1818) О. Павловського, “Русалки Днѣстрової” (1837) [18]. Особливої уваги приділяв “простій народній мові” [18: X]. “Тоді [по виході альманаху “Русалка Днѣстрова”] ще мало хто у Галичині міг зрозуміти, яке справді важне діло — письменство для народу на народній мові” [18: XVIII], — зазначав М. Драгоманов.

Послідовне дотримання М. Драгомановим фонетичного принципу письма дає можливість виявити вимовні риси української мови в першодруках його видань. Завдання даного дослідження — простежити відбиття вимовних особливостей української мови в першодрукові “Переднього слова до “Громади” М. Драгоманова [3].

Об’єкт дослідження — орфоепічні норми сучасної української літературної мови. Ставимо за мету встановити відповідність сучасних орфоепічних норм вимовним особливостям, засвідченим у досліджуваному матеріалі.

Драгоманівка фіксує вживання [и] на місці початкового [і] в словах *инакше* [3: 12, 33], *иноді* [3: 16, 22], *инчих* [3: 20], *між инчим* [3: 31] і под. Така особливість виявлена в харківському виданні “Короткого нариса української мови” О. Синявського (1918): *инші* [20: 3], *инако* [20: 3]. Початковий [и] на місці [і] в певній групі слів властивий українській вимові, фіксується у першодруках ХІХ — початку ХХ ст. У “Проекті нового правопису” (1999) запропонована ця норма письма, що відповідає вимові.

У переважній більшості випадків простежується суфікс *-ува-*: *запродуватись* [3:22], *богувати* [3: 28], *випрацьував* [3: 46] та ін., але й *дьяковали* [3: 34], *скасовала* [3: 38]. У південно-західних говорах, зокрема на Наддністрянщині, поспідовно простежується суфікс *-ува-* [1: 227]. Варіант *-ова-* вжитий, очевидно, під впливом

традиційного письма. У “Русалці Дністровій”, у рукописах Т. Шевченка, журналі “Основа” поряд з *-ува-* фіксується й варіант *-ова-*: *годувати* [19: 19], *годовала* [19: 7]; *мандровали* [24: 104], *муровали* [25: 311]; *зваковать* [14: 93], *жаловавъ* [14: 94].

Правопис М. Драгоманова послідовно засвідчує афrikату [дж] у дієслівних формах, тобто чергування [д] — [дж]: *приладжуєш* [3: 9], *перешкоджа* [3: 32] тощо. Афrikата [дж] наявна й у віддієслівних іменниках: *досліджуваньня* [3: 20]. Чергування приголосних [д] — [дж] є характерною ознакою південно-західного наріччя [2: 16], [1: 346]. У “Русалці Дністровій” така особливість простежується майже послідовно: *розра•ає* [19: 22], *виѣж•аў* [19: 40] та ін. Рукописи Т. Шевченка, часопис “Основа”, у якому друкувалися твори східноукраїнських письменників, фіксують **ж** на місці **дж**: *сыжу* [24: 56], *выѣжають* [25: 128]; *довужу* [14: 9], *зыѣжбтися* [14: 14] і под.

Вважаємо, що М. Драгоманов вживав **дж**, перебуваючи під впливом південно-західних говорів і західноукраїнського правопису. Хоч М. Драгоманов і користувався до 1877 року кулішівкою [12: 236], яка традиційно передавала [дж] через **ж** у дієслівних формах, він запровадив до свого правопису **дж**, що й було закріплено орфографічною нормою, а згодом — і орфоепічною.

Дзвінкість приголосних фіксується у досліджуваному джерелі в кінці слова: *громад* [3: 5, 40], *жереб* [3: 40], *раз* [3: 6]; у кінці префікса: *підперати* [3: 27], *підходи* [3: 54]; у середині слова перед глухим: *наїдужчих* [3: 10], *вигадки* [3: 24], *стерегтись* [3: 52]. Виявлено і кілька випадків оглушення у похідних словах від “легкий”: *полекшаньня* [3: 18], *влекшують* [3: 47] і под., але й *наїлегче* [3: 41], *полегша* [3: 48], *легкі* [3: 43]. Збереження [г] перед глухим у даному слові не стало літературною нормою вимови [21: 148]. Зафіксований глухий на місці дзвінкого: *отдавалосьь* [3: 18]. Таке написання зумовлене, мабуть, впливом старого правопису.

Дзвінкість приголосних передавалась М. Драгомановим під впливом східноукраїнського і західноукраїнського традиційного письма: збереження дзвінких простежується в “Русалці Дністровій” [19], у рукописах Т. Шевченка [24], [25], у журналі “Основа” [13-16]: *солодким* [19: 19], *обсипаў* [19: 92], *брызкають* [25: 51], *надто* [14: 6].

Засвідчується префікс *с-* перед літерами на позначення глухих [к], [п], [т], [х]: *посходились* [3: 41], *сказати* [3: 45], *стратила* [3: 54], *спробувати* [3: 61] та ін., але й *зхідня* [3: 7], *Зхід* [3: 7], *зпинилось* [3: 22], *зклались* [3: 30,31]. Перед [ч] зафіксовані два варіанти — [с-] і [з-]: *счеплена* [3: 13] і *зчепляється* [3: 86]. Варіант [с-] перед [к], [п], [т],[х] простежується в “Русалці Дністровій”: *спечалила* [19: 80], *схитаў* [19: 86], *скамѣнѣлих* [19: 93] і т. п., у рукописах Т. Шевченка: *спеклося* [25: 11], *схиливъ* [25: 39], *скупанее* [25: 264] і т. ін., у творах письменників ХІХ ст., як східноукраїнських, так і західноукраїнських, що й справило вплив на правопис М. Драгоманова.

Таким чином поступово вироблялося правило написання *с* перед *к, п, т, х* та *ф* за сучасними нормами.

Послідовно представлений прийменник *з* перед словами, що починаються літерами на позначення глухих приголосних: *з кінця* [3: 14], *з старої* [3: 22], *з чиновницької* [3: 22], *з царем* [3: 39] тощо. “Русалка Дністрова” засвідчує варіантне вживання прийменника *з* — *з/с* — перед літерами на позначення глухих: *з кирниченьки* [19: 17], *з подвіре* [19: 52], *с Козаками* [19: 11], *с Підгір'я* [19: 34]. Така особливість простежується в “Більшій книжці” Т. Шевченка: *зъ Полтавы* [25: 45], *зъ хатины* [25: 156], *съ тиждень* [25: 41], *съ квитками* [25: 56]. Варіанти *з* і *с* наявні й в “Основі” [13-16]: *съ панами* [13: 61], *зъ тобою* [13: 63], однак у творах П. Куліша виявлена тенденція до вживання прийменника [с] перед глухими: *съ ханом* [14: 2], *съ крамниці* [14: 10].

Отже, послідовне вживання М. Драгомановим прийменника *з* можна пояснити прагненням створити єдину орфографічну норму.

Приголосний [з] оглушений у префіксі [роз-] перед [к], [п]: *роскидані* [3: 5], *росказувати* [3: 2, 5, 7], *роплодились* [3: 33]. Перед [с],[ш] наявний префікс [роз-]: *розстроїлась* [3: 54], *розишрились* [3: 42], *розсудити* [3: 73].

“Русалка Дністрова”, “Мала книжка” Т. Шевченка засвідчують варіантну вимову [роз-] / [рос-] перед будь-якими глухими приголосними: *росковуют* [19: 131], *розковану* [19: 91]; *розпизнати* [19: 137], *ропустыло* [19: 165]. У “Більшій книжці” Т. Шевченка в основному вживаний префікс [рос-] перед глухими: *росцвитає* [25: 5], *роповиты* [25: 112], *роскуй* [25: 175] і под. В “Основі”

[13-16] теж виявлена тенденція до вживання варіанта [рос-] у такій позиції. Твори П. Куліша, надруковані в цьому часописі, фіксують [рос-] перед [к], [п], [т], [х], як і перед [с-]: *роспочався* [14: 4], *роскидати* [14: 7] та ін.

Очевидно, М. Драгоманов, орієнтуючись на правопис П. Куліша, на більш-менш усталену правописну практику, вживав варіанти *с-* і *рос-* перед **к, п, т, х**, *з-* і *роз-* — перед іншими літерами.

Послідовно засвідчені префікс *без-* і прийменник *без*: *безперечно* [3: 19, 36], *безпанські* [3: 73]; *без сліду* [3: 64], *без попа* [3: 29], *без того* [3: 46] і т. п. Збереження [з] у прийменнику-префіксі [без] є традиційним. Правопис “Русалки Дністрової” [19], “Основи” [13-16], рукописи Т. Шевченка [24], [25] послідовно фіксують варіант [без]: *безконечна* [19: 116], *безправья* [14: 11], *безталанна* [24: 121], [25: 157].

У кінці складу і слова простежується м’який [р’]: *Харьківщина* [3: 13], *царь* [3: 17, 18, 38], *цисарь* [3:34]. Ця особливість виявлена і в “Русалці Дністровій”: *гирьким* [19: 20], *цукорь* [19: 103], *теперь* [19: 117] і т. ін. Не можна однозначно відповісти, чим зумовлене вживання [р’] М. Драгомановим у такій позиції.

Наддністрянським говіркам властивий твердий [р] у кінці слова [1: 228, 247]. М’якість кінцевого [р’] характерна для слобожанських говірок [5: 161]. А. Кримський зазначає, що [р’] поширений на Лівобережній Україні [8: 116]. Першодруки творів, видані кулішівкою, фіксують варіантні форми — [р] і [р’]: *царь* [14: 2] і *царь* [14: 3]; *матірь* [14: 5], *дзвонарь* [14: 11].

Отже, дана особливість вживання [р’] зумовлена, мабуть, впливом південно-східних говорів — драгоманівка була вироблена в Києві.

Досліджуваний матеріал засвідчує м’якість суфіксальних приголосних [с’] і [ц’]: *Павловським* [3: 7], *руського* [3: 18], *вожацькими* [3: 81], *крепацькій* [3: 15] тощо, але непослідовно: *Новочеркаск* [3: 7], *братского* [3: 26], *Луцку* [3: 11]. Для галицько-буковинської групи говорів характерна твердість [с] і [ц] у суфіксах [ск], [цк] [9: 73]. На місцеву вимову суфіксальних [с] і [ц] орієнтувалися автори “Русалки Дністрової”: *панські* [19:36], *козацкую* [19: 118] і под., значно пізніше — Є. Желехівський: *батьківский* [4: 14], *грецкий* [4: 158]. Рукописи Т. Шевченка в основному фіксують суфікси [ск] і [ц’к]:

хазяйській [24: 17], броварського [25: 91], козацької [25: 43]; [с'к] виявлений в окремих словах: *бендерським* [25: 22], *руськую* [25: 303]. Правопис журналу “Основа” [13-16] засвідчує м'якість [с'] і [ц'] у цих суфіксах: *королівськихъ* [14: 1], *козацька* [14: 3].

Отже, при передачі суфіксальних [с'], [ц'] М. Драгоманов орієнтувався на кулішівку. Винятки зумовлені впливом місцевої вимови, можливо, і впливом російської орфографії.

Позначення асиміляції за м'якістю виявлене в 4 словах: *Кубаньського* [3: 7], *спільці* [3: 8, 10, 12], *місьцях* [3: 26], *повстаньській* [3: 71]. В інших випадках не передається: *сонцьа* [3: 6], *пісні* [3: 16], [3: 42] тощо. У “Русалці Дністровій” [19] асиміляція за м'якістю фіксується в окремих словах: *вѣньцѣ* [19: XVI], *свѣтлоньцѣ* [19: 31]. Засвідчена у “Малій книжці” Т. Шевченка: *враньци* [24: 29], *бальци* [24: 203], *остатьню* [24: 14] та ін.

Вважаємо, що М. Драгоманов передавав уподібнення за м'якістю в тих словах, у яких воно найвиразніше відчувалось у вимові.

Послідовно представлене асимілятивне подовження приголосних: *Подільльу* [3: 9], *помічьчу* [3: 10, 26], *писаньня* [3: 16] і т. п. М. Драгоманов вживав подвоєні приголосні і в іменниках Р. в. мн.: *бажаньнь* [3: 19], *питаньнь* [3: 99], *виданьнь* [3: 100]. Для наддністрянських говірок не характерне подовження приголосних [1: 201]. У “Русалці Дністровій” [19] подовження не виявлене. Воно фіксується в рукописах Т. Шевченка [24], [25], в “Основі” [13-16]: *пестуваньня* [24: 228], *весилья* [25: 90]; *завзяття* [14: 2].

М. Драгоманов вживав подовжені приголосні, орієнтуючись на східноукраїнські правописні системи, що сприяло виробленню єдиної орфографічної і орфоепічної норми.

Драгоманівка не передавала асиміляції шиплячого звука перед свистячим і свистячого перед шиплячим: *Воронежськійі* [3: 7], *волошських* [3: 12], *запорожці* [3: 16]; *счеплена* [3: 13], *низчих* [3: 18], *розширяться* [3: 42] і т. ін. Асиміляція свистячого перед шиплячим засвідчена в іменниках із суфіксом *-ин-*: *Цісаричини* [3: 5], *рушчини* [3: 34] і т. п. Уподібнення шиплячих до свистячих і шиплячих до свистячих не простежується і в “Русалці Дністровій” [19]. Рукописи Т. Шевченка [24], [25] засвідчують асиміляцію свистячого перед шиплячим: *вкупочи* [24: 33], *смієся* [24: 393], *въ колицоци* [25: 267] і под. В “Основі” [13-16] послідовно представлене тільки

уподібнення свистячого до шиплячого в іменниках із суфіксом *-ин-*: *козащини* [14: 12], *Мазепинщини* [14: 15] та уподібнення [шс'а] до [с':а] ([с'а]) в кінці дієслівних форм: *соромисся* [14: 228], *наїсися* [15: 6]. Отже, М. Драгоманов перебував під впливом традиційного правопису.

У досліджуваному матеріалі не виявлене й уподібнення [д] і [т] до свистячих і шиплячих: *всєльдського* [3: 51], *старообрядців* [3: 28], *швидче* [3: 37]; *світське* [3: 23], *братства* [3: 25], *братчики* [3: 25], *багатими* [3: 38] тощо. Асиміляція [т] перед [с'] не передана і в кінці дієслівних форм: *видаєтьсєа* [3: 5], *терпитьсєа* [3: 17], *живетьсєа* [3: 23] і т. ін. Уподібнення [д] і [т] до [с'] засвідчене в “Русалці Дністровій” поодинокими випадками: *люцко*^о [19: 46], *богацького* [19: 26], *розільеця* [19: 65], *ляцькіѣ* [19: 131]. Східноукраїнський правопис передавав тільки асиміляцію [т] перед [с?] у кінці дієслівних форм, що простежується у творах Т. Шевченка: *збудеця* [24: 45], *діеця* [25: 5], *покваця* [25: 57] і под., в “Основі”: *вьетця* [15: 10], *всмїхнетця* [15: 9] та ін.

Вважаємо, що М. Драгоманов не передавав асимілятивних змін під впливом традиційного письма, прагнув створити єдині правописні норми. Не передано цих змін і нині чинним правописом.

Непослідовно передана дисиміляція [кт]>[хт]: *ніхто* [3: 23], *хто* [3: 38] і *кто* [3: 35]; [кр]>[хр]: *нехриста* [3: 27], *христове* [3: 29] і *крестьянські* [3: 16], *крестяне* [3: 21]. Така особливість простежується і в “Русалці Дністровій”: *хрест*^о [19: 92] і *крещачим* [19: XVI]. Звукосполучення [кр] згодом фіксував і Є. Желехівський: *крест* [4: 378], *Крещатик* [4: 378]. Варіантні написання виявлені в рукописах Т. Шевченка: *хреста* [25: 17] і *на кресті* [25: 285]. Дана особливість драгоманівки зумовлена впливом старого традиційного українського письма.

Непослідовність простежується і в передачі спрощення груп приголосних: *протестанства* [3: 27], *індепенденства* [3: 27] і *жалостні* [3: 15], *користніше* [3: 87]. Спрощення фіксується непослідовно і в “Русалці Дністровій”: *сердце* [19: IV], *честних* [19: 116] і т. ін.; і в рукописах Т. Шевченка: *щастливый* [24: 182], *почестного* [25: 316] і т. ін., і в “Основі”: *намістника* [14: 9]. Желехівка майже не засвідчує спрощення в групах приголосних. Очевидно, М. Драгоманов передавав спрощення в тих словах, у яких воно

виразно відчувалось у вимові, в інших випадках — орієнтувався на традиційну орфографію.

У переважній більшості випадків фіксується звук [ф]: *реформація* [3: 26], *фактично* [3: 53], *федеральних* [3: 59] і т. д., але в 4 словах виявлене звукосполучення [хв] замість [ф]: *Хведосію* [3: 7], *хвастівського* [3: 11], *Кирило-Мехводієвському* [3: 18], *парахвію* [3: 31]. Мабуть, у цих словах [хв] передане відповідно до живої вимови. Т. Шевченко в основному писав **хв** на місці **ф**: *хварбами* [24: 284], *Хвастови* [24: 396].

Отже, першодрук вступного слова М. Драгоманова [3] відбиває вимовні особливості, що стали орфоепічними, значною мірою. Послідовно простежується: чергування [д] — [дж] у дієслівних формах; збереження дзвінкості приголосного звука в кінці слова, у кінці префікса перед глухим, у середині слова перед глухим; префікс [рос-] перед [к], [п]; асимілятивне подовження приголосних; асиміляція свистячих перед шиплячими в іменниках із суфіксом *-ин-*. За винятком окремих слів засвідчується: дієслівний суфікс [-ува-]; префікс [с-] перед [к], [п], [т], [х]; м'якість суфіксальних [с'] і [ц']. У деяких випадках представлена асиміляція за м'якістю. Асиміляція свистячих перед шиплячими і шиплячих перед свистячими, уподібнення [д] і [т] до свистячих і шиплячих не виявлені в досліджуваному джерелі, оскільки автор орієнтувався на традиційну орфографію.

Можемо констатувати, що драгоманівка передає особливості східноукраїнської і західноукраїнської літературної вимови, фіксовані фонетичними правописними системами, що функціонували до 70-х років XIX ст. на Східній і Західній Україні, зокрема правопис “Русалки Дністрової” і правопис П. Куліша.

Правопис М. Драгоманова побудований за фонетичним принципом. Фонетизація правопису у Східній і Західній Україні сприяла виробленню єдиних орфографічних і орфоепічних норм української літературної мови.

Отримані результати можуть бути використані при продовженні вивчення історії української орфоєпії, процесу формування вимовних норм української літературної мови, у розробці питань літературної вимови.

1. *Атлас української мови*: В 3 т. — К., 1988. — Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.
2. *Бевзенко С. П.* Діалектні групи і говори української мови. — Одеса, 1975.
3. *Громада*. Українська збірка впорядкована Михаїлом Драгомановим. — Женева, 1878.
4. *Желеховский С.* Малорусско-німецкий словарь. — Львів, 1886. — Мюнхен, 1982. — Т. 1.
5. *Жилко Ф. Т.* Говори української мови. — К., 1958.
6. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси. — К., 1963.
7. *Кобилянський Б. В.* Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. — Львів, 1971.
8. *Крымский А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. — М., 1908. — Т. 2.
9. *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори. — К., 1990.
10. *Микитин М. Л.* Становлення орфоепічних норм української літературної мови (кінець XVIII — 60-і рр. XIX ст.): Дис. канд. філол. наук. — Одеса, 1996.
11. *Москаленко А. А.* Нарис історії українського алфавіту і правопису. — Одеса, 1958.
12. *Огієнко І. І.* (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — Вінніпег, 1949. — К., 1995.
13. *Основа*, 1861. — Февраль.
14. *Основа*, 1861. — Мартъ.
15. *Основа*, 1861. — Апрель.
16. *Основа*, 1861. — Июнь.
17. *Плюц П. П.* Історія української літературної мови. — К., 1971.
18. *Повісті Осипа Федьковича*. З переднім словом про галицько-руське письменство Михайла Драгоманова. — К., 1876.
19. *Русалка Днѣсторовая*. — Будим, 1837.
20. *Синявський О.* Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харькові 1917 року. — Харків, 1918.
21. *Тоцька Н. І.* Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. — К., 1981.
22. *Фаценко М. М.* Шевченко і становлення норм української орфоепії // Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. — Одеса, 1989. — Ч. II.
23. *Фаценко М. М.* Українська орфоепія — теорія і практика // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1999. — Вип. 6.
24. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. — К., 1989.
25. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. — К., 1989.
26. *Шонц О. П.* Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у II половині XIX — на початку XX ст.: Дис. канд. філол. наук. — Одеса, 2000.

О. М. Скляренко

АППОЗИТИВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В ТОПОНІМІЇ (Спроба типологічного зіставлення)

Статтю присвячено типологічному аналізу аппозитивних топонімічних словосполучень з препозитивними номенклатурними термінами на матеріалі української, російської, англійської, німецької, іспанської та інших мов.

Ключові слова: типологія, зіставлення, аппозитивні словосполучення, препозиція, постпозиція, топонім, ойконім, онімізація.

The article is devoted to typological analysis of appositive toponymic constructions with geographical terms in preposition. The toponymic material is taken from the Ukrainian, Russian, English, German, Spanish and other languages.

Key words: typology, comparison, appositive construction, preposition, postposition, toponyms, oikonym, onymisation.

Аппозитивні топонімічні словосполучення — це поєднання двох граматично еквівалентних іменників із своєрідним атрибутивно-корелятивним зв'язком між ними. Один з цих іменників — власна географічна назва, другий — номенклатурний термін, укр.: *місто Київ, річка Саксагань, озеро Світязь*; амер.: *Port Mayaca, Fort Lauderdale, Cape Carneval*. Аппозитивні словосполучення не раз привертали до себе увагу вчених, але основою для аналізу були лінгвістичні факти однієї мови. В цій статті зроблено спробу розглянути це питання в типологічно-порівняльному аспекті.

В аппозитивних ономастичних конструкціях один іменник є головним, а інший — прикладкою до нього. В мовознавстві існують різнобіжності стосовно того, який компонент є головним, а який — його субстантивним означенням. Деякі автори вважають, що прикладками є власні географічні назви [5: 398; 6: 333-334]. Інші лінгвісти висловлюють думку, що прикладкою є загальний компонент [11: 92]. Співпокладання (юкстапозиція) — це варіант сурядності, проте співпокладання є гнучкіший спосіб зв'язку, він допускає перестановку компонентів. Так, для американського варіанта англійської мови характерна постпозиція географічного

терміна *river* — “ріка”, а для британського варіанта — препозиція, пор. амер.: *Ohio River, Mississippi River, Potomac River* і брит.: *River Thames, River Severn, River Trent*. Номенклатурний термін *mount* — “гора” в американських аппозитивах звичайно перебуває у препозиції, відповідно до французької топонімічної моделі: *Mount Whitney, Mount Mansfield, Mount Elle* (пор. франц.: *Mont Blanc*), а в британських термін *mountain* — в постпозиції: *Black Mountain*. Термін *lake* — “озеро” в назвах великих американських озер, котрі вперше були відкриті і названі французами, також займає ініціальну позицію під впливом французької топонімічної моделі: *Lake Superior, Lake Erie, Lake Ontario* (пор. франц. *Lac Lemane* — “озеро Леман”, тобто Женевське озеро), на відміну від назв невеличких озер, де компонент *lake* знаходиться в постпозиції: *Summer Lake, Arrow Lake*. В українській мові номенклатурний термін звичайно передує власне топоніму: *гора Говерла, хребет Свидовець, масив Боржава, ріка Буг*. Проте можлива інверсія компонентів — *Москва-ріка*; пор. рос.: *плато Едвардс і Едвардс-Плато* [1: 356]; *канал Ери і Ери-канал* [7: 69, 169]. Як в англійській, так і в українській мові обидва компоненти топонімічної формули пишуться, як правило, окремо, хоча в деяких назвах вживається їх дефісне написання. А, наприклад, в шведській і особливо у фінській мовах в аппозитивних конструкціях існує тенденція до написання географічного терміна і власне топоніма разом. У таких випадках немов зникає межа між власне топонімом і географічним терміном. О. Сперсен пише, що більшість власних імен “цілком або частково походять від загальних імен з спеціалізованим значенням”, тому в багатьох випадках важко визначити, чи є даний компонент частиною власного імені, чи він продовжує своє апелятивне існування, бо “різниця між обома розрядами чисто кількісна” [3: 73], і “з лінгвістичної точки зору неможливо провести чітку демаркаційну лінію між назвами власними і назвами загальними” [Там же: 76].

Одна з тенденцій ономастичної системи — тенденція до розширення своєї сфери. Цим можна пояснити прагнення постпозитивного топоніма в аппозитивних конструкціях втягнути до ономастичної сфери апелятивний компонент, перетворити його на невідривну частину власної географічної назви. Апелятивні компоненти аппозитивних топонімічних конструкцій можуть онімі-

зуватись. Онімизація складається з низки перехідних етапів — від рівня з нульовою онімизацією до максимальної. Так, широко вживаний в американській оронімії препозитивний географічний термін *mount* часто сприймається як складова частина власної назви. Часткова онімизація лексеми *mount* виявляється, наприклад, графічно — в її написанні з заголовної букви, що є відомим маркером ономастичності слова, а також в повторенні цієї лексеми (частково перетвореної в тополексеми) перед кожним новим оронімом, пор.: *Mount Washington, Mount Jefferson, Mount Madison, Mount Monroe* [13: 109]. Частковий перехід географічного терміна *mount* до сфери ономастики виявляється також у тому, що, вживаючись перед назвами гір в інших мовах, він не перекладається на ці мови (як звичайний апелятив), а транслітерується (як топонім) і перед всією конструкцією ставиться географічний термін даної мови, пор. рос.: *г. Маунт-Грейлок, г. Маунт-Дэвис* [8: 30, 410]. нім.: *Mount Mitchell* [12: 432]. Проте перший компонент продовжує сприйматися як номенклатурне позначення, він може опускатися чи бути перекладеним на дану мову. Перебіг онімизації полегшується, коли номенклатурний термін змінює свою семантику. У Східній Україні є численні оронімічні конструкції, до яких входить географічний термін *могила*, первісним значенням якого, за М. Фасмером, було “горб” [10: 634]. Семантика цього апелятива з часом змінилася, що допомогло ономастичній системі частково його онімизувати, як це видно на таких оронімах: *гора Могила-Бельмак; гора Могила-Мечетна* [9: 34]. Препозитивна семантема *гора*, визначаючи смисловий зміст багатьох оронімів у Шотландії і в Ірландії, стала їх невід’ємною частиною, пор. семантично прозорі топонімічні конструкції, в яких ініціальний компонент — онімизований номенклатурний термін у кельтських мовах. Назва самої високої гори у Великій Британії *Ben Nevis* — не що інше, як “гора Nevis” (від галльського *beinn* “гора”), а *Nevis* — назва річки, пор. ще назви окремих гір в Шотландії: *Ben Cruachan, Ben Dearg, Ben Hope, Ben Lawers, Ben Lomond*, пор. назву гори в Ірландії *Dent Craig* (від кельтськ. *dent* — “горб”). У назві долини *Glen Devis* в Шотландії перший компонент має значення “долина”. Численні назви долин в Шотландії утворюються за моделлю лексема *долина* + назва річки, що протікає цією долиною. Пор. ще: *Glen Affric* — “долина

ріки *Affric*”, *Glen Coe* — “долина ріки *Coe*”, *Glen Finnan* — “долина ріки *Finnan*”.

Назви шотландських озер (лохів) також починаються з номенклатурного терміна. Назва всесвітньо відомого озера *Loch Ness* утворена з номенклатурного означення *loch* “озеро” та назви річки *Ness*, що витікає з цього озера; назва озера *Loch Awe* також зобов’язана назві річки, що витікає з цього озера — *Awe*; пор. назву озера *Loch Earn*, утворену за назвою річки, що витікає з нього (*Earn*). Назва озера *Loch Fynne* утворена за назвою річки *Fynne*, що впадає в це озеро. Назва одного зі знаменитих у Великій Британії озер *Loch Lomond* виникла від назви гори, що знаходиться поруч — *Ben Lomond*. У назвах ірландських озер номенклатурне означення *lough* (ірл. “озеро”) також передусе власне назві: *Lough Derg*, *Lough Corrib*, *Lough Erne*.

В українській мові такі назви відомі як *Лох-Несс*, *Лох-Ломонд*, тобто повністю онімізовані.

Щодо аппозитивних ойконімічних словосполучень, то онімізація номенклатурних термінів залежить від багатьох обставин. Семантими “місто”, “село”, “населений пункт” в англійській мові ойконіми мають здебільшого постпозитивний характер. В українській мові такі семантими вживаються в препозиції і деякі з них інколи топонімізуються, пор. ойконіми з початковим онімізованим терміном *хутір*: *Хутір-Будилів*, *Хутір-Мокляки*, *Хутір-Хмільна* [2: 474-475], з початковим терміном *слобода*: *Слобода-Банилів*, *Слобода-Селець* [2: 390- 391]. Увійшовши до складу ойконімів, ці слова здобули додаткову функцію ономастичної диференціації, протиставляючись однослівним назвам, таким, як *Будилів*, *Мокляки*, *Хмільна*, *Банилів*, *Селець*, *Петрівка*. Але на цьому їх структурно-словотворчі зміни не закінчилися. У деяких випадках первісно незалежні апелювати перетворились у початковий елемент топонімічних композитів: *Хуторо-Губиниха*, *Хуторо-Чапине*, [2: 475], що корелюють з ойконімами *Губиниха*, *Чапине*.

У німецькій ойконімії, на відміну від англійської ойконімії, аппозитивні конструкції з препозитивними номенклатурними термінами, що означають вид поселення, досить численні. У багатьох випадках ці терміни онімізуються і входять до складу власної назви. Складені ойконіми з початковим компонентом — се-

мантемою “місто” поодинокі, пор. *Stadt Frankfurt, Stadt Wehlen*, на відміну від багатьох назв з семантемами “село” — *Dorf*; “селище, поселення” — *Siedlung*; “хутір” — *Vorwerk* та інші.: *Dorf Börenstein, Dorf Brodhagen, Dorf Bьlow, Dorf Ganzow, Dorf Jьrnstorf, Dorf Nesow, Dorf Tatscow; Siedlung Felchta, Siedlung Neuendorf, Siedlung Poley, Siedlung Ruhebank; Vorwerk Annewalde, Vorwerk Fraitsch* [16]. Як і в українських ойконімах, початкові компоненти цих назв допомагають боротися з ойконімічною омонімією, протиставляючись таким однослівним назвам населених пунктів, як *Frankfurt, Wehlen, Börenstein, Brodhagen, Bьlow*. Німецька мова має здатність до надзвичайно легкого утворення композитів. Ця загальномова властивість відбивається і на утворенні композитних ойконімів з апозитивних топонімічних словосполучень. Так виникли назви населених пунктів: *Dorfchemnitz, Dorffilm, Dorfkulm, Stadtilm, Stadtlengsfeld*.

А в іспаномовних країнах Південної Америки назви міст з початковою семантемою “місто” — *ciudad* досить численні: *Ciudad Bolivar, Ciudad Juarez, Ciudad Madero, Ciudad Trujilo*. Іспанський термін *villa* має ряд значень, серед інших — “містечко”, “селище”, “поселення”: *Villa Bens, Villa Cecila, Villa Cismeros, Villa Delgado, Villa Dolores, Villa Flores, Villa Frontera, Villa Maria, Villa Orotava*. У деяких назвах населених пунктів початкове *villa* також злилось з власне назвою, пор. ойконіми в Іспанії: *Villacarrillo, Villarrobledo, Villagarcia De Arosa* [17: 1294].

Із франкомовних ойконімів на *Ville (ville — “місто”)* можна привести назви *Ville-Marie (Ville Marie)* у Канаді, *Ville Platte* у США, а також *Villemomble* у Франції [Там же: 1295].

Типологічно схожим є процес онімізації препозитивного терміна “порт”, пор. рос.: *Порт-Артур, Порт-Ільич, Порт-Петровск* (Махачкала). В англійськомовних країнах семантема *порт* у назвах міст вказує, що в цьому місті знаходиться важливий, здебільшого морський, порт, пор. ойконіми *Port Arthur, Port Washington, Port Gibson, Port Victoria* в США; *Port Radium* у Канаді (там добувають уранові руди); пор. назви міст *Port Darwin, Port Stanley* в Австралії; *Port Said* в Єгипті і т. ін. Типологічно схожа картина спостерігається в іспаномовних країнах, де до назви міста — великого порту також часто входить семантема “порт”, пор.: *Puerto Barrios* — місто

і головний порт Гватемали, *Puerto Cortes* — місто і експортний порт Гондураса, *Puerto Cabello* і *Puerto Ordaz* — міста Венесуели; *Puerto Cabezas* — основний порт Нікарагуа на Атлантичному океані і *Puerto Corinto* — на Тихому океані. Навіть сама назва країни Португалія пов'язана з портом. Вона утворена від *Portus Cale* — “гавань Кале” (колишня давньоримська стоянка в гирлі річки Cale).

У період колонізації Північної Америки першими поселеннями європейців часто були укріплені пункти — форти. Апельатив *fort* має в американському варіанті англійської мови різноманітні значення: укріплений вузол, військовий гарнізон, постійна стоянка військ, торгове поселення, факторія, а також населений пункт. Вживаючись із власними іменами, цей препозитивний компонент аппозитивних конструкцій у багатьох випадках повністю онімізувався і перетворився на частину власної назви, пор. ойконіми *Fort Walton Beach*, *Fort Ogden*, *Fort Meads*, *Fort Myers*, *Fort Denaud* у США, назви сіл *Fort Chipewyan*, *Fort Coulogne*, *Fort Abiti* і назви міст *Fort Erie*, *Fort Frances*, *Fort Macleod*, *Fort Alexander*, *Fort Alexandria*, *Fort Ann*, *Fort Dauphin* у Канаді. Під час освоєння східних територій Росії певним лексичним аналогом американського апельатива *fort* була лексема *пост*. Караульні пости також отримували назви за вже існуючими назвами об'єктів, що були поруч: *пост Турій Рог* був названий за річкою Тур, *пост Ольги* — за назвою затоки, *пост Владивосток* — за назвою бухти [4: 237]. Але лексема *пост* залишилась моносемантичною, не онімізувалась і з часом відпала.

Таким чином, зіставлення аппозитивних топонімічних словосполучень у різних мовах підтверджує наявність типологічних ізоморфних явищ. Разом з тим існує чимало розбіжностей, що пов'язані зі специфікою мов на топонімічному, інтра- та екстралінгвістичному рівнях.

-
1. Боли А. Северная Америка. — М., 1948.
 2. Горпинич В. О. Словник географічних назв України. — К., 2001.
 3. Есперсен О. Философия грамматики. — М., 2002.
 4. Исмаилов Х. О названиях населенных пунктов Приморского края // Все-союзная конференция по топонимике СССР. — Л., 1965.
 5. Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.

6. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — Изд. 2-е. — М., 1976.
7. Страны и народы в 20 томах. — Америка. Общий обзор. Северная Америка. — М., 1980.
8. Современные Соединенные Штаты Америки. Энциклопедический справочник. — М., 1988.
9. Українська радянська енциклопедія. — Видання друге. — К., 1984. — Т. 11. — Кн. 2.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — В 4 т. — Изд. 2-е. — М., 1986-1987. — Т. 2.
11. БуВман Н. Lexicon der Sprachwissenschaft. — Stuttgart, 1990.
12. Duden. Das Lexikon der Allgemeinbildung. — Mannheim, Leipzig, Wien, 2000.
13. Encyclopedia Americana in 30 V. — Danbury, Connecticut, 2001. — V. 2.
14. Longman Dictionary of English Language and Culture. — Harlow, Essex, 1998.
15. Philips' New World Atlas. — Third Edition. — London, 1980.
16. Ortslexicon der D. D. R. — Berlin, 1971.
17. Webster's New Geographical Dictionary. — Springfield, Massachusetts, 1980.

ДО ПРОБЛЕМИ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Для розв'язання проблеми прецедентних висловлювань як прецедентного феномена пропонується нова, продуктивна точка зору — когнітивний аспект. Проблема прецедента характерна людській діяльності взагалі та мовленнєвій зокрема. Прецедентні висловлювання розглядаються як продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності, що актуалізує глибоке значення, системний зміст.

Ключові слова: прецедентне висловлювання, когнітивний, зміст

A new productive point of view — the cognitive aspect is being offered towards the problem of precedental utterances as the precedental phenomenon. The problem of a precedent is typical for human activity in general and for speech activity in particular. Precedental utterances are considered as the product of speech and thinking activity which actualizes the deep meaning, the system sense.

Key-words: precedental utterances, cognitive, sense.

Порівняно недавно в лінгвістиці з'явилося нове поняття “прецедентні висловлювання”, що, як виявилось, становлять собою окремих феномен людської діяльності. *Прецедент* (з лат. *praecedens*) означає “випадок, який мав місце раніше і є прикладом, виправданням для наступних випадків подібного роду”. Запозичення слова-поняття виправдовувалося діапазоном поширення явища прецеденту в житті людини: від повсякдення — до галузі політики, мистецтва, літератури. Очевидно, прецедент лежить в основі формування нашого досвіду взагалі — і в побуті, і в оволодінні професійними навичками, і в міжособистісних стосунках, міждержавних відношеннях, породжуючи в тому числі такі явища, як судовий прецедент, прецедентне право.

У царині культурології знаходимо суміжні поняття. *Наступність, спадковість* — зв'язок між різними етапами розвитку [8: 462], сутність якої полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого чи окремих його характеристик при переході до іншого стану. Атрибут “зв'язок” об'єднує два поняття. Інше культурологічне явище — *традиція*, що виконує такі культурні функції, як

встановлення спадковості культури, виступає механізмом соціалізації та інкультурації людей, служить каналом збереження і передавання інформації та цінностей від покоління до покоління, є елементами соціального та культурного спадку [8: 577]. У зіставленні прецедент/традиція можна визначити спільне: засіб передавання інформації. Прецедент, так би мовити, виступає у ролі фільтра (аналогічно до культурного фільтра, якими є традиція, звички, звичаї як механізми культурного відбору), як механізм одностороннього відбору культурних інновацій.

Звужуючи поняття прецеденту до конкретних галузей людської діяльності, фіксуємо вживання терміна *прецедент як джерело права*, відомого з найдавніших часів. У Давньому Римі в ролі прецедента виступали усні заяви (едикти) чи рішення з конкретних питань преторів (так називались одні з найвищих посадових осіб Давнього Риму, що мали адміністративну, військову, судову владу) та магістратів. Ці рішення визнавались обов'язковими при розгляді аналогічних справ. Чимало інститутів римського права укладено на базі прецедента судового [12: 801]. Відомо також, що прецедент як джерело права широко використовувався і в Середні віки. На сьогодні використовується як одне з основних джерел права у правових системах Австралії, Великої Британії, Канади, США. Прецедентна правова система дає можливість суду виконувати правотворчі функції не тільки за відсутності відповідного закону, але і за наявності недостатньо чіткої норми [12: 803]. У деяких державах (Франція, Бельгія) судовий прецедент хоч і не відіграє ролі повноцінного джерела права, але значимий для питань застосування права, поповнення прогалин у законі; на підставі прецеденту вносяться окремі доповнення до чинного законодавства, дається розуміння закону. Усе сказане свідчить про реальність проблеми прецеденту в людській діяльності, зокрема і в мовленнєвій. У даній статті увага зосереджуватиметься на деяких найвагоміших моментах проблеми прецедентних висловлювань з нової, продуктивної точки зору — у когнітивному аспекті.

Людина — носій певних знань та уявлень, що актуалізуються у процесі комунікації. І *свідомість*, найвища функція мозку, властива лише людині, що реалізується за допомогою механізмів мовлення для відбиття об'єктивного світу, регуляції дій, оцінки їх ре-

зультатів, для контролю ставлення до дійсності [9: 30], і *знання*, “набір відомостей, об’єднаних в певну упорядковану систему”, відкладене у свідомості, частина пам’яті [10: 28], і *уявлення* — “суб’єктивне, емоційне відображення зв’язків та відношень дійсності” [14:23] складають *когнітивні феномени* і є об’єктом дослідження групи наук. Причому *знання* та *уявлення* перебувають в опозиції. Це протиставлення утворюють необхідні умови *знання* — максимально можливі “об’єктивність”, “адекватність”, “істинність” — та “суб’єктивність” *уявлень*, які до того ж можуть бути і колективними (наприклад, визнання геніальності Ван Гога), і індивідуальними (нерозуміння творів, невизнання і т. ін.), тоді як *знання* — завжди колективний набуток [9: 41-42] (*знання* того, що, наприклад, $2+2=4$).

Відома спроба структурувати сукупність знань та уявлень особистості (концепція розроблена МДУ), проте для її розуміння необхідно вказати на таке:

Будучи учасником комунікації, особистість виступає як

- індивід, носій тільки йому властивих рис, ознак, знань, уявлень;
- як член тих чи інших соціальних груп (сім’я, професія, конфесія, політична орієнтація);
- як представник певної національно-культурної спільноти;
- як представник людства [4: 40].

Відповідно до цього *знання* та *уявлення* можуть бути умовно поділені на 1) індивідуальні; 2) соціальні; 3) національні; 4) універсальні (прикладом таких знань можуть бути *знання* фізіології людини). У свідомості людини при сприйнятті відбиваються та структуруються *знання* та *уявлення* про феномени культури. *Уявлення* про феномени культури формують *культурний простір*. Можна виділити центр певного національного культурного простору — утворений феноменами, які є здобутком практично усіх членів національно-культурної спільноти [4: 42].

Культурний простір включає в себе усі існуючі та потенційно можливі *уявлення* про феномени культури у членів деякої національно-культурної спільноти. При цьому кожна людина має свою, певним чином структуровану сукупність знань та уявлень. Таку сукупність називають *індивідуальним когнітивним простором*

(ІКП). На противагу їй виділяють також *колективний когнітивний простір (ККП)* — деяку сукупність знань та уявлень, якими володіють **усі** представники того чи іншого соціуму (професійного, конфесійного, генераційного і т. ін.). Структурована певним чином сукупність знань та уявлень ККП називається *когнітивною базою (КБ)*. Когнітивну базу формують не стільки уявлення як такі, скільки *інваріанти* уявлень про ті чи інші феномени, що зберігаються там у мінімізованому, редукованому вигляді (у цьому полягає відмінність КБ від КП). Наприклад, з усього можливого набору диференційних ознак та властивих атрибутів певної історичної події у двох вільно обраних індивідів цей набір може суттєво різнитися, проте існує національний інваріант уявлень про цю конкретну історичну подію, скажімо, скасування кріпацтва.

Таким чином, людина має свій індивідуальний когнітивний простір (ІКП), набір колективних когнітивних просторів (ККП) та когнітивну базу (КБ) тої лінгво-культурної спільноти, членом якої вона є.

Щодо структури і складу КБ, вважаємо приєднатися до точки зору Д. Б. Гудкова на називання змістової форми кодування [11] та збереження інформації як *когнітивних одиниць* (когнітивні структури за В. В. Красних [9: 47-48]), які формують сукупність знань та уявлень, що входять до різних когнітивних просторів. Розрізняють: 1) лінгвістичні та 2) феноменологічні когнітивні одиниці у зв'язку з тим, що інформація, що кодується та зберігається у вигляді когнітивних одиниць, включає в себе відомості/знання та уявлення про реальний навколишній світ (1) і знання мови та знання про мову (2). Когнітивні одиниці — те, що зберігає “згорнуте” знання та/чи уявлення.

Ті “культурні предмети”, уявлення про які входять до КБ, називаються дослідниками *прецедентними феноменами* на підставі ознак:

- значимі для тої чи іншої особистості у пізнавальному та емоційному відношенні;
- мають над особистісний характер;
- звертання до яких поновлюється неодноразово у дискурсі даної мовної особистості (за Карауловим Ю. Н. [6: 216]).

Проте склад КБ не обмежується прецедентними феноменами.

Це ще такі структури знань, як фрейми, схеми, сценарії, скрипти, плани і т. ін. [4: 57], їх межі нечіткі, у різних дослідженнях вони розтлумачуються дещо по-різному. Спільне в них те, що вони являють собою “пакети інформації (що зберігаються у пам’яті чи створюються в ній у міру необхідності з компонентів пам’яті), які забезпечують адекватну когнітивну обробку стандартних ситуацій” [3]. Оперуючи даними термінами, Д. Б. Гудков називає їх “динамічними” моделями, певними алгоритмами сприйняття, редукції, схематизації, ієрархізації та актуалізації інформації, що надходить, моделями, що відіграють надзвичайно важливу роль як у діяльності людини взагалі, так і у мовленнєвій діяльності. Прецедентні ж феномени він відносить до “статистичних” компонентів КБ як “зразковий” результат дії вказаних моделей, які самі задають моделі обробки, оцінки інформації, що надходить, та зіставлення з тою, що вже існує.

Результати досліджень у галузі нейролінгвістики дають нам цінні знання про можливості мозку людини, способи збереження інформації мозком, процеси сприйняття, відбору та обробки інформації, джерела інформації, якими є оперативна та довготривала пам’ять і чимало корисного для ширшого розуміння явища прецедентності. Та найголовніше, пояснюють явище редукції досвідного пізнання дійсності, зумовлене можливостями мозку. Як способи кодування та редукції вченими висуваються *семантичні мережові структури* (Квілліан), а також *схеми з ієрархією частин*, характерною особливістю яких є те, що вони мають “значення за замовчуванням для деяких атрибутів схеми, що забезпечує схеми корисним механізмом виведення шляхом умовиводу” [1:159]. На підставі цього можна стверджувати, що ПФ — результат кодування та редукції культурно значимої інформації.

Людське мислення має асоціативну основу; асоціації виникають спонтанно, немає і не може бути інваріантного асоціативного зв’язку (А. А. Леонтьєв, Є. Ф. Тарасов), асоціація є “спонтанним проявом наявних у свідомості глибинних структур. Дослідник В. В. Красних зауважує: “Наскільки б “спонтанною” не була асоціація, у ряді випадків ми можемо її “передбачити”; вона виділяє пару типів асоціації — “передбачувана та вільна” [9: 118]. Передбачуваним називають “той асоціативний зв’язок, в основі

якого лежить деякий когнітивний феномен — культурний предмет” [9: 119], якими, до речі, є ПФ.

Асоціативні зв'язки можуть виражатися у одному векторі чи у кількох (складних асоціативних зв'язках). “Вільна”, “непередбачувана” ж асоціація може залежати від найрізноманітніших факторів, “починаючи від стану мовної особистості у цю мить і закінчуючи найбільш типовими національними соціокультурними стереотипами” [9: 120]. Існування типових національних соціокультурних стереотипів дає можливість створювати словники “асоціативних норм” [13].

Асоціаціям властиво “витягувати”, “викликати” з пам'яті кліше свідомості. Кліше свідомості, психологічний феномен, завжди співвідносне з ПФ, у т. ч. ПВ, що має повну парадигму значень-смислів. І асоціація — сполучна ланка між ПВ та кліше. В. В. Красних розрізняє 2 типи асоціацій [9: 105], беручи за критерій розмежування (здіяння чи його відсутність) знань власне ПФ, тобто системи значень-смислів, що стоять за прецедентним висловлюванням (глибинне значення, системний смисл). Отож, це асоціації:

семантико-когнітивна (апелює до глибинного значення та системного смислу ПВ); *фонетико-звукова*, або зорово-звукова (“задовольняється” лише поверхневим значенням ПВ).

Слід зазначити розмежування понять *глибинне значення* та *системний зміст*, подане дослідником ПФ І. В. Захаренко: за глибинним значенням ПВ розуміємо не просту суму значень компонентів висловлення, а семантичний результат поєднуваності компонентів ПВ, що формують його лексико-граматичну структуру. Системний зміст ПВ являє собою “суму” глибинного значення висловлення (за наявності), знання ПФ (тобто прецедентного тексту чи прецедентної ситуації) та пов'язаних з ними конотацій [5: 110].

Із зібраного нами матеріалу за сучасною пресою наведемо такі приклади ПВ, породжених з кліше свідомості фонетико-звуковими асоціаціями, тобто навмисного спрощення, застосування лише поверхневого значення ПФ: *Хто не ризикує, той не п'є шампанського* (про брак коштів у держави на добудування нафтопроводу); *Пом'янули незлим тихим шоу* (про постановку на телебаченні “Вечорів...” Гоголя); *Журналісти усіх країн, об'єднуйтесь!; В комуністи я піду...* (про довіру комуністам значної частини населення);

Якщо умом Росію не понять, то сучасної України навіть інстинктом самозбереження не зрозуміти (про абсурдність ситуації у православній Україні, де кількість протестантських храмів переважає); *Без надії таки сподіватись нас учили ще у школі* (у ситуації злидення автор пропонує все ж таки сподіватись на краще життя) та ін.

Наведемо приклади ПВ, породжених семантико-когнітивними асоціаціями: *Хатинка за мільйон — не розкіш, а місце проживання*; *Людина може все, якщо, звісно, вона пам'ятає, що звучить гордо*; *Садок інжиру біля хати* (про українських бійців, що лишилися у Афгані по своїй волі); *Чи зможе літати народжений гребти?*; *Люди гинуть за мандат* та ін.

Дозволимо собі прокоментувати одне з висловлювань. Ступінь прецедентності фрази “хатинка за мільйон” досить високий на сьогоднішній день і відсилає до прецедентної ситуації грабування країни її ж громадсько-політичними діячами та купування ними “хатинок” подалі від Батьківщини. Назване ПВ виступає у ролі суб'єкта предикативної структури, предикатом якої є “не розкіш, а місце проживання”, що становить собою трансформоване, можливо, від “автомобіль — не розкіш, а засіб пересування”. Іронічне “хатинка” відносно вартості її та наступний умовивід з ознакою стверджувальності утворює контраст між реальною ситуацією і прецедентною, тим самим підсилюючи комічний ефект.

Отже, прецедентне висловлювання як прецедентний феномен ґрунтується на когнітивних, нейролінгвістичних, психологічних підвалинах, що дають розуміння ПВ як 1) продукту мовленнєво-мисленнєвої діяльності, 2) здатної відновлюватися з глибинних структур свідомості, 3) перебувати складовою когнітивної бази, 4) мати ознаку герменевтичності [7:91] (адже для її розуміння необхідне співвіднесення з іншими текстами як явищами культури).

1. *Андерсен Дж.* Когнитивная психология. 5-е изд. — СПб., 2002.

2. Большой толковый психологический словарь. / Ребер Артур. — М., 2000.

3. *Герасимов В. И., Петров В. В.* На пути к когнитивной модели языка// Новое в зарубежной лингвистике. XXIII. М., 1988.

4. *Гудков Д. Б.* Межкультурная коммуникация: проблемы обучения. — М., 2000.

5. *Захаренко И. В.* К вопросу о каноне и эталоне в сфере ПФ// Язык, сознание, коммуникация. — Вып. 1. — М., 1997. — С. 104-113.

6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — М., 1987.
7. Костомаров В. Г., Бурвикова Н. Д. Логоэпистема как категория лингвокультурологического поиска// Лингводидактический поиск на рубеже веков: Сб. — М., 2000.
8. Кравченко А. И. Культурология: словарь. — М., 2000.
9. Красных В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? — М., 1998.
10. Краткий словарь когнитивных терминов. /Ред. Кубряковой и др. — М., 1996.
11. Під кодуванням услід за психологами розуміємо переведення інформації, що сприйнята органами чуттів, на мову, зрозумілу мозку.
12. Российская юридическая энциклопедия. / Гл. ред. А. Я. Сухарев. — М., 1999.
13. Див., напр., Словарь нормативных ассоциаций русского языка. — М., 1969; Ассоциативный тезаурус современного русского языка. Русский ассоциативный словарь. Кн. 1, 2, 3, 4. — М., 1994, 1996; Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. — Львів, 1979; Ковалевська Т., Салогуб Г., Ставченко О. Асоціативний словник української рекламної лексики. — Одеса, 2001.
14. Шахнарович А. М., Юрьева Н. М. Психологический анализ семантики и грамматики. — М., 1990.

УДК 808.3.80083801.559.1

О. О. Сікорська

ПОТЕНЦІЙНІСТЬ ЯК СУБПОЛЕ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ МОДАЛЬНОСТІ

Функціонально-семантичне поле модальності, що належить до числа досить важливих мовних категорій, на жаль, ще далеко від остаточного опису і пояснення. Воно являє собою обширне явище, угруповання кількох полів. У статті йдеться про субполе потенційності, як найбільш складне і характеристичне для поля модальності.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле, модальність, потенційність.

Functional-semantic field of modality that belongs to the number of enough important linguistic categories, unfortunately, is distant yet from final description and explanation. It is of the vast phenomenon, groupment of a few fields. The article deals with the description of the subfield of potentiality as the most complex and characteristic for the field of modality.

Key-words: functional-semantic field, modality, potentiality.

Торкаючись історії вивчення модальності, можна сказати, що у роботах з граматики, увагу, в основному, зосереджують тільки на граматичній категорії способу дієслова. В українському мово-

знавстві єдиної думки щодо визначення назв способів не було. Виділяли дійсний, можливий, вольовий способи дієслова. І хоча форми дієслова розглядалися як форми слова, все ж значення цих форм приписувалися реченню в цілому. Підґрунтям для виділення функції потенційності було визначення можливого і наказового (вольового) способів. Однак, окремо як функцію потенційності її не виділяли.

Вперше потенційний спосіб був визначений О. О. Шахматовим: “мовець встановлює, що зв’язок суб’єкта з предикатом здійснився, незважаючи на те, що він міг і не здійснитися”. До потенційного способу він відніс також висловлення з запереченням типу: “не скажу, не згадаю”[31: 486]. Але зазначив, що вживається такий спосіб переважно в народному мовленні. Згодом О. М. Пешковський напише, що спосіб виражає лише одне відношення — відношення мовця до того зв’язку, який він встановлює за допомогою форм узгодження дієслова між даною ознакою і даним предметом, тобто “відношення до відношення” [22: 87]. Цей зв’язок визначається так: чи ми сприймаємо висловлювання як реально існуюче, чи таке, що могло б існувати за певних умов, чи відзначаємо, що воно для нас є бажаним, потрібним [20: 13]. Тобто в категорії “непрямих способів” виражається можливість, необхідність, бажаність.

На сучасному етапі концептуальним змістом модальності в системі способів є опозиція реальність/ірреальність дії. Тобто семантична суть категорії способу полягає у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям. Обсяг опозиції реальність/ірреальність у кожного автора індивідуальний, але погляди в більшості випадків збігаються. І. В. Вихованець визнає реальність/ірреальність центральним значенням у категорії модальності [8: 338]. Можна сказати, що за допомогою категорії модальності мовець “вміщує” описувану подію в один із світів: реальний — доступний нашому сприйняттю, беззастережно відповідний дійсності й ірреальний — мислимий, той, що є конструктором його уявлення, тобто є можливим, бажаним, потрібним, очікуваним [30: 200; 14: 199; 23: 279; 21: 26; 25: 384]. Таким чином, зміст речення може відповідати реальній дійсності, але може їй не відповідати. А. С. Дуброва, наприклад, розуміє під модальністю

нереальності, яка інтерпретується мовцем, як таке, що не має і не може мати місця [13: 121].

На думку І. П. Арполенка, В. О. Горпинича, А. П. Грищенка ірреальне модальне відношення повинно або може відбутися за наявності певних умов [1: 14; 10: 214; 12: 110]. Згідно з визначенням Л. О. Кадомцевої модальність як синтаксична категорія є сукупністю реальних, реально-ірреальних, ірреальних модальних значень [19: 122].

На основі кваліфікації події як ірреальної утворюється велике коло модальних значень, таких як можливість, необхідність, бажаність, повинність, зміст яких складається у вказівці на поворот дії від ірреальності до реальності — тобто на здійснення дії. Хоча іноді значення можливості, необхідності й гіпотетичності відносять або до реальних, або до нереальних значень. Г. А. Золотова взагалі виносить ці значення за рамки реальності/ірреальності. Є. О. Зверева розглядає реальну модальність при наявності відповідності (з т. з. мовця) змісту висловлення дійсності, а всі інші модальні значення пропонує розташовувати за шкалою спадання ступеня відповідності модального значення реальності до протилежного полюса — ірреальності, тобто до повної невідповідності дійсності [17: 18].

Більшість українських мовознавців сходяться на думці, що категорія способу являє собою систему граматичних дієслівних форм, які виражають відношення дії до дійсності і виступає ядром більш широкої функціонально-семантичної категорії модальності.

Зміст категорії способу становлять ірреальні дії, зв'язок з дійсністю яких встановлює мовець. З цього приводу К. П. Городенська зауважує, що категорія способу оформляє відношення між мовцем і потенційними діями, станами та процесами, яке конкретизується, з одного боку, як визначення мовцем умов для здійснення потенційних дій, станів та процесів, а з другого, як спонукання мовцем когось виконати потенційну, бажану для нього дію або набути потрібного стану чи здійснити бажаний процес [9: 42].

Функціонально-семантичний аспект способових форм свідчить про те, що нереальність дії розкладається на два протиставлених компоненти: можливість і необхідність реалізації дії [16: 244].

Деякі автори, як М. К. Сабанєєва, вважають, що критерій реальності/ірреальності дії не є вичерпним для категорії способу [26: 54]. Свою думку вона аргументує тим, що звичайно дійсному способу протиставляється не менше двох способів, як, наприклад, умовний і наказовий. А якщо б зміст дійсного способу протиставлявся тільки нереальності дії, то було б достатньо одного непрямого способу. Наявність декількох непрямих способів свідчить про те, що їх зміст не зводиться до однієї лише нереальності. Б. В. Хричиков у праці “Категорія модальності, її обсяг і засоби вираження в сучасній російській мові” стверджує, що відношення змісту висловлення до дійсності в плані реальності-нереальності не відображає суті категорії модальності, звужує її, зближує з логічною [29: 35].

Оскільки модальність виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності, то категорія модальності охоплює три грамеми: грамему реальності, грамему ірреальності й грамему потенційності [4: 18; 9:39-40]. Грамема потенційності поєднує семи гаданої з погляду мовця майбутньої реальності явища, але фактично його ірреальності [21: 26]. Футуральний спектр тут є перехідною площиною реальності/ірреальності. У ньому спостерігається нейтралізація власне часової семантики й активізація значення ірреальності [15: 27].

Розглянувши наведені точки зору можна зробити висновок, що в модальних значеннях відображаються не тільки опозиція реальність / ірреальність, але й динаміка зв'язку між реальністю та ірреальністю. Саме ці зв'язки відображаються в понятті потенційності, яка включає в себе модальні значення можливості, необхідності й гіпотетичності.

“Акт” і “потенція” (в перекладі дійсність і можливість) були найважливішими поняттями філософії Аристотеля. Згідно з його вченням “потенція є здатністю речі бути не тим, чим вона є насправді в категорії 1) субстанції; 2) якості; 3) кількості; 4) місця, тобто здатність здійснювати відповідно “рух” чи “процес” а) виникнення-знищення; б) якісну зміну; в) зростання-спадання; г) просторове переміщення” [28: 19]. Тобто становлення буття є ніщо інше, як перехід потенційного в актуальне.

Характеризуючи поняття потенційності з лінгвістичної точки

зору, доцільно говорити не тільки про “річ”, тобто предмет в самому широкому смислі, але й про ситуацію в цілому.

Таким чином, потенційність трактується нами, як здатність речі/і ситуації в цілому “бути не тим, чим вона є, тобто здатність до зміни з точки зору субстанції, якості, кількості й місця” [6: 75].

У тлумачному словнику української мови “потенційний... той, який існує в потенції і може виявитися або бути використаний за певних умов; прихований, але готовий з’явитися [7: 923]”. Поширеною є думка про те, що потенційність, яка виражається у граматичних значеннях форм умовного і наказового способу є різновидом ірреальної модальності речення. Однак потенційність не збігається з ірреальністю, оскільки виявляється у відношенні між дією і її суб’єктом, а не у відношенні змісту висловлення до дійсності. Потенційні (ідеально можливі) модальні значення вказують на гіпотетичність прояву речей, явищ об’єктивної дійсності; ця гіпотетичність якоюсь мірою входить до ірреального плану суджень. У такому разі власне реальності протистоїть тільки ірреальність, але між ними можна визначити проміжні модальні значення потенційності [19: 120-121]. Відповідно до цього модальність розуміється як різновид потенційної зумовленості дії, що відрізняється від звичайної причинно-наслідкової зумовленості тим, що зумовлена дія тут є нереалізованою [27: 4].

Специфіка ознаки потенційності визначається у протиставленні ознакам реальності/ірреальності. Започаткування О. В. Бондарком теорії ФСП і виділення окремого субполя потенційності дало змогу поглянути на потенційність як спосіб зображення постійно можливого... через одиничне; тобто із множини постійно можливих фактів вибирається один [5: 23]. Важливим у розумінні поняття потенційності є теорія “можливих світів”, яка використовується у логіці і розрізняє об’єкти реального світу і об’єкти можливого світу. Дійсний світ належить множині “випадків” (“можливих світів”). Як зазначає О. В. Бондарко у співвідношенні дійсного світу і можливих світів чітко виявляється, з одного боку, зв’язок можливих світів з поняттям реальності (коли мова йде про об’єкти, відмінні від дійсних, і про об’єкти, які не існують, але могли б існувати), а з іншого — зв’язок можливих світів з поняттям реальності (дійсності), коли йдеться про об’єкти дійсного світу, що мають

інші властивості (ті, які “могли б бути іншими, чим вони є”). Отже, можна припустити, що поняття потенційності (в плані лінгвістичного аналізу модальної семантики) охоплює деяку множину можливих світів, що відповідає модальним значенням можливості, необхідності, оптативності, наказовості, а також гіпотетичності [6: 76-77].

Значення можливості і необхідності (що мають свою множину “випадків”) відносяться до такого типу модальних відношень, що відображає оцінку зв’язку між об’єктом і його ознакою, які виступають в процесі оцінки як предикатні предмети, з точки зору існування цього зв’язку. Цей тип модальності Є. І. Беляєва і Є. Я. Рудник називають предметною модальністю [2: 32; 24: 1]. Предметна (або потенційна) модальність відображає певний стан предмета (яким може бути особа і не особа), що знаходиться у відношенні до іншої дії або стану: можливість, необхідність, бажаність.

Можливість і необхідність позначаються у внутрішньо-синтаксичних модальних відношеннях між предикативною ознакою і суб’єктом-носієм ознаки, які виділяються на фоні зовнішньо-синтаксичного (основного) модального значення речення — значення реальності/ірреальності [18: 142-145, 151]. На думку М. Грепла, можливість і необхідність є волюнтативною модальністю, яка найчастіше визначається як відношення виробника дії до її реалізації. При цьому істотним є те, що необхідність і можливість створити яку-небудь дію виходить від самого діяча [11: 286]. Тобто потенційна дія внутрішньо приймається або відкидається діячем.

Таким чином, категорія потенційності виявляється в тому, що процеси, які описуються позначають не окремо співвіднесені з часовою віссю події, а відображають потенційно можливі факти, які служать для якісної характеристики предметів і явищ.

Можливість і необхідність характерні для тих речень, у яких виявляється синтаксичний суб’єкт і властива йому процесуальна ознака. Зони можливості і необхідності розглядаються як такі, що відносяться до того типу модальності, що відображає оцінку мовцем способу існування зв’язку між предикатними предметами, тобто суб’єктом і його ознакою. Основою ситуацій можливості і необхідності є семантика потенційності [13: 123].

Як було вже зазначено, потенційність є динамікою переходу

від ірреальності до реальності, тобто до здійснення дії. Отже, потенційні ситуації можливості і необхідності слід розглядати як оцінні ситуації (ситуації модальної оцінки), в яких є суб'єкт, об'єкт, підстава і засоби оцінки.

1. *Арполенко Г. А.* Інфінітивні речення // Арполенко Г. А., Забеліна Н. О. Структурно семантична будова речення в сучасній українській мові. — К., 1982. — С. 5-65.

2. *Беляева Е. И.* Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. — Воронеж, 1985. — 180с.

3. *Беляева Е. И., Цейтлин С. Н.* Анализ модальных полей: Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности / // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л., 1990. — С. 123-158.

4. *Бондар О. І.* Темпорально-модальні категоріальні ситуації в українській мові // Записки з українського мовознавства. — 1999. — Вип. 8. — С. 16-20.

5. *Бондарко А. В.* Вид и время русского глагола. — Л., 1971. — 239 с.

6. *Бондарко А. В.* Модальность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л., 1990. — С. 59-122.

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.:Ірпінь, 2002. — 1440с.

8. *Вихованець І. Р.* Модальність // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 338-339.

9. *Городенська К. Г.* Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. — 1997. — №1. — С. 39-42.

10. *Горпинич В. О.* Українська морфологія. — Дніпропетровськ. — ДДУ. — 2000. — 389с.

11. *Грепль М. О.* О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии. — 1978. — С. 277-301.

12. *Грищенко А. П.* Морфологія: Дієслово // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К., 1982. — С. 32-133.

13. *Дуброва А. С.* Системные связи разноуровневых средств выражения модальности нереальности в современном английском языке // Системные характеристики лингвистических единиц разных уровней. — Куйбышев, 1985. — С. 119-131.

14. *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова. — К., 1984. — 255с.

15. *Загнітко А. П.* Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): Автореф. дис... док. філол. наук. — К., 1992. — 38с.

16. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Морфологія. — К., 1996. — 435с.

17. *Зверева Е. А.* Научная речь и модальность. — Л.: Наука, 1983. — 158с.

18. *Золотова Г. А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973. — 351с.

19. *Кадомцева Л. О.* Синтаксична модальність речення // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис (за загальною ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда). — К.: Наукова думка, 1972. — Т. 3. — С. 119-137.
20. *Медушевський А. П.* Курс сучасної української мови: Синтаксис простого речення. — К., 1959. — Вип. 6. — 114с.
21. *Мірченко М. В.* Синтаксичні категорії речення: Автореф. дис.... докт. філол. наук. — К., 2002. — 36с.
22. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956. — 511с.
23. *Плющ М. Я.* Морфологія // Сучасна українська літературна мова. — К., 2000. — С. 198-311.
24. *Рудник Э. Я.* Модальные глаголы и предикативы как имена модальных отношений: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Воронеж, 1977. — 20с.
25. *Русанівський В. М.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова: Морфологія (за загальною ред. ак. АН УРСР І. К. Білодіда). — К.: Наукова думка, 1969. — Т. 2. — С. 384-399.
26. *Сабанеева М. К.* О содержании понятия “модальности” // Проблемы синтаксиса простого предложения. — Л., 1980. — С. 52-61.
27. *Сильницкая Г. В.* Система значений модальных глаголов в современном английском языке: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Л., 1977. — 18с.
28. *Философский энциклопедический словарь.* — М., 1989. — 815с.
29. *Хрычиков Б. В.* Категория модальности, ее объем и средства выражения в современном русском языке: Автореф. дисс...док. філол. наук. — Днепропетровск, 1990. — 36с.
30. *Чемерисов М. Т.* Синтаксис // Волох О. Т, Чемерисов М. Т, Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. — К., 1989. — С. 188-322.
31. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. — Л., 1941. — 620 с.

ДИАЛЕКТИЗМИ ЯК БАЗА ТВОРЕННЯ ПРИЗВИСК

У статті з'ясовується мотивація наддністрянських прізвиськ, що походять від апелятивів-діалектизмів. Значний шар діалектної лексики даного регіону становлять запозичення з польської та німецької мов. Мотивація певної частини прізвиськ невідома, що свідчить про втрату зв'язку між іменем та апелятивом або реетимологізацію оніма.

Ключові слова: апелятив, діалектизм, мотивація, ономастичні універсалиї, прізвисько, реетимологізація.

Motivation of the Dniester region nicknames that are derived from the appellative-dialectal words being viewed in the article. A considerable layer of the dialectal vocabulary of the given region is made up of Polish and German borrowings. Motivation of a certain part of the nicknames is unknown which is suggestive of the loss of connection between the name appellative or reetimology of the onim.

Key-words: appellative, dialectal words, onomastic word, motivation nickname, reetimology.

В останні роки з'являється все більше наукових праць, присвячених дослідженню мотиваційної бази як літературних антропонімів, так і прізвиськ мешканців тих чи тих регіонів. Сучасні дослідники продовжують та розвивають ідеї В. Охримовича, В. Ястребова, М. Сумцова, В. Никонова, М. Худаша. Цьому сприяє і розширення кола проблем, які піднімають нові мовознавчі науки — соціолінгвістика, етнолінгвістика, когнітивна лінгвістика. Адже, як стверджує Н. Д. Арутюнова, шлях до осмислення феномену людини пролягає не крізь природничі науки, а крізь природні мови [1:234], та й Л. В. Щерба зауважував, що судити про характер мовленнєвої організації можна тільки ґрунтуючись на аналізі мовленнєвої діяльності індивіда [6:27].

У 70-80 рр. російські ономасти активно розвивали питання становлення прізвиськ, їх лексико-семантичних та словотвірних особливостей (П. Т. Поротников, З. П. Нікуліна, В. І. Тагунова, В. А. Фроловська, П. І. Візгалов, В. Т. Ванюшечкін, І. Л. Ніколаєв, Т. Б. Мещерякова, О. В. Суперанська).

В останнє десятиріччя поживавилось зацікавлення цієї темою

і в Україні. Прізвиська належать до такої категорії онімів, які функціонують тільки в розмовному мовленні, тому їх дослідження ускладнюється проблемою збору матеріалу. Та, незважаючи на це, нині маємо чимало робіт, в яких порушуються питання термінологічної усталеності, семантики та способів творення прізвиськ. У цих розвідках представлено матеріал різних регіонів України: прізвиська Закарпаття досліджує П. П. Чучка, народно-побутову антропонімію Бойківщини — Г. Є. Бучко та Д. Г. Бучко, Луганщини — Н. М. Бренер, Наддніпрянщини — І. Сухомлин, Гуцульщини — М. Лесюк, Б. Близнюк, Покуття — Г. Ліщинська, Західного Полісся — Г. Аркушин, Наддністрянщини (також Холмщини) — Р. Осташ. Крім українських, маємо можливість познайомитися і з російськими прізвиськами говорів Одещини, які аналізує Л. Ф. Баранник, та Донеччини — С. А. Струсь-Проценко, а також з онімами болгарських сіл Запорізької області — А. Ф. Міхіна.

Про актуальність даної теми свідчить і проведена в Любліні у 1997 році Міжнародна славистична конференція “Przezwiseka i przydomki w jzykach slowiacskich”.

За характером номінації прізвиська віддалені від інших розрядів антропонімів тим, що зближуються з апелятивною лексикою. Для прізвиськ підбирають переважно слова не широковживані, не особливо частотні, а навпаки — рідкісні лексеми-діалектизми, архаїзми, екзотизми, рідко вживані слова, оскільки була потреба індивідуалізувати найменованого в його середовищі [3].

Об’єктом нашої статті стали прізвиська, в основі яких лежать діалектизми. Матеріал представляє наддністрянську говірку південно-західного діалекту і зібраний у населених пунктах Галицького району Івано-Франківської області.

Як писав у “Нарисі з історії української діалектології” А. А. Москаленко, основне завдання української діалектології полягає в тому, щоб зібрати, скласифікувати і теоретично осмислити фонетичні, граматичні і лексичні особливості говорів, діалектів, наріч української мови. Адже знання цих діалектних особливостей має першорядне значення для вивчення історії української мови [3:2], а вивчення словникового складу говірок створює широкий мовний контекст для пошуків у таких сферах, як етимо-

логія, семантика, теорія номінації, лінгвогеографія [2:209]. Саме ґрунтуючись на такому підході до вивчення діалектного матеріалу, ми намагатимемося висвітлити проблему творення прізвиськ на основі діалектизмів.

Добір та опис матеріалу ускладнювався певними труднощами: брак словника (у статті використано дані Словника української мови в 11 томах, Словника бойківських говірок М. Й. Онишкевича, Матеріалів до словника буковинських говірок, Етимологічного словника, Словаря української мови Б. Д. Грінченка), інколи зовсім невідома мотивація найменувань, що є, за словами О. В. Суперанської, однією з ономастичних універсалій¹: при тривалому використанні того самого імені того самого об'єкта відбувається поступова втрата мотивації імені, а відповідно і втрата внутрішньої форми імені [5:352]. Найпродуктивнішими у творенні досліджуваних прізвиськ є фонетичні та лексичні діалектизми, нерідко з певними фонетичними чи словотвірними трансформаціями останніх. Значний шар діалектної лексики становлять слова, запозичені з інших мов, для південно-західних діалектів це переважно польські та німецькі лексеми.

Зібраний матеріал розглядаємо в алфавітному порядку, вказуючи мотивацію самих **інформаторів та дані словників**.

Ббворка — отримавши землю, жінка сама себе почала називати баворкою; нім. *Bauer* — селянин.

Ббдьо — носій прізвиська працював ветеринаром: діал. **бадати** — оглядати хворого (МБСГ), пол. *badaj* — оглядати. (Хоча діал. **бадьо** — близький родич (МБСГ).

Ббйда — чоловік часто повторював: “Байда хліба, байда соли...”; **байда** — шматок чого-небудь ламкого або крихкого (СУМ, СБГ, МБСГ).

Балабун — чоловік був дуже балакучим — багато говорив; **балабон** — брязкальце, бубонець (СУМ).

Балій — товстий чоловік; **балія** — рід низьких, широких ночов для прання білизни (СБГр); нім. *Valje* — бак, чан.

¹ Ономастичні універсалії — це специфічні риси, які властиві всім або багатьом іменам різних мов, і спільні закономірності, згідно з якими розвиваються ономастичні системи.

Ббльон — носій відрізняється своєю ходьбою: “наче в м’яч грає”; **бальон** — м’яч (СБГ); пол. *balon* — повітряна кулька.

Басбй — можна думати, **басай** — красень, пор. рос. діал. **баса** “краса” (СРНГ), укр. **баский** “жвавий”.

Ббтьир — хлопець довго не одружувався; **батяр** — гультай, розпусник, босяк (СБГ).

Бацалиник — дуже сварливий; **бацалинити** вживається із значенням нагрубити, наговорити прикростей (СБГ).

Бйвчиха — часто варила їжу з трави; **бевка** — юшка з муки, всяка некалорійна страва (МСБГ, СУМ).

Бйгас — лінивий хлопчик, дуже довго вимагав, щоб мати носила його на руках; **бегас** — безпутник, негідник (СБГр); **бега** — клунок, торба (МСБГ); англ. *bag* — портфель, сумка.

Бйльбас — товстий хлопчик; **бельбас** — здоровань, бовдур, незграбна людина (СБГр).

Бокс (Бокси) — багата родина, завжди одягнені і взуті; **бокс** — хром (МСБГ).

Буньо — у дитинстві любив попоїсти; **боньо** — дит. живіт.

Бэльбочка — маленька жінка; **бульба** — картопля (СУМ, СБГ, МСБГ); пол. *bulba* — обл. картопля.

Бэсьок (Бузьок) — високий; **бусьок** — лелека (СБГ).

Варгбта Каська (Катерина) — сварлива жінка; **варга** — губа (СБГ, МСБГ); пол. *warga*.

Вудвэд — нерозбірливо вимовляє слова; **одуд** — невеликий птах з довгим чубом; перен. похмура, мовчазна людина (МСБГ).

Вэйцьо — дуже любив свого вуйка; **вуйко** — дядько по матері (СУМ, МСБГ, СБГ).

Вушкой — шив капелюхи, пор. **вухо**, **вушко**.

Гиблик — товстий чоловік, “гладенький”; **гибель** — рубанок (який робить речі гладенькими) (СУМ).

Гранчик — червоне обличчя; **гранчак** (від грань) — велика жарина.

Гэндар — часто вживав німецькі слова, найчастіше *hundert* — сто.

Гэрак — утворення неясне, можливо, словотвірна переробка полонізму **гураль** (див.);

Гурбль — від пол. *gyral* — горянин; існує ще діал. **гураль** — груба палка (СБГ).

Гэрман — продавав, міняв товар на базарі; можливо, від **гурма** — купа (СБГ).

Гбба — висока жінка; пор. діал. **габа** — хвиля (СУМ), **габати** — сварити, підвищувати тон у розмові (МСБГ) і турбувати, докучати, мучити (СБГ).

Грубас — в дитинстві був товстим хлопчиком; пол. *gruby* — крупний, товстий, важкий.

Гэнчий — діал. **гунчий** — гончий (СБГ).

Джуган — весь час носив біля себе ножа; **джигати** — шпигати (СБГ); можливо, **джоган** = **джаган** — кирка, мотика чи палка з залізним наконечником (ЕС, СБГр).

Дзямнй — поганий, несимпатичний; **дзяма** — худа жінка (СБГ); рідка некалорійна страва (МСБГ); пол. *dziama* — затірка.

Збпорток — лінивий; **запорток** — яйце-бовтун, з якого квочка не висиділа курчати (МСБГ).

Зббнок — товстий; **збан** — особливої форми глечик для свіжого молока, посудина для зберігання води в полі (МСБГ).

Збитко — робить шкоду; **збитки** — пустощі, жарти (СУМ, СБГ, МСБГ); пол. *zbytki* — пустощі, бешкетування.

Збуй — дуже малий на зріст (прізвисько утворено як антонім); **збуй** — розбійник, грабіжник (СУМ, СБГ, СБГр.); пол. *zbyj* — розбійник, бандит.

Кандиба — повільно ходить, шкандибає; поганий кінь, шкапа (СБГр); рос. **кандыба** — кульгава людина (ЕС).

Кацаббйка (Кацаббйники — називають мешканців усього села) — жінка дуже змерзала і весь час носила кацабайку; **кацабайка** = **кацабая** — полотняна кофта (СБГ); пол. *kasabaja* — кацавейка.

Кацяббн — пор. **кацабанити** — ляяти, зневажати (СБГ).

Кімбк — жив біля лісу; **кимак** — ломачка, патик, поліно (СБГ, МСБГ, СБГр.).

Клевйц — сильний, міцний; клевец — молоток (МСБГ).

Кубран — можливо, стародавнє утворення з префіксом **ко-** від дієприкметника **бран** — (брати), пор. **коверза** — верзти, **коворот** — різновид воріт та ін.

Кувбиці (наз. одн.) — непроворна; **ковбиця** — колода для рубання дров (СБГ).

Кувтало — виготовляв рамки для образів; **ковтати** — вдаряти молотком по залізу тощо (СБГ), стукати (МСБГ).

Конопда — надокучливий чоловік; **конопадити** — канючити, докучати (МБГ), тривожити (МСБГ).

Курба — вертлява; **корба** — ручка (до колеса в машині, до круглого смичка ліри) (СБГр.), вантажопідйомний пристрій у вигляді вала з ручкою, на який намотується канат чи ланцюг (ЕС); пол. *korba*.

Куббй — пор. **кубай** — вузол (СБГ) і дерев'яний черпак біля польової криниці (МСБГ).

Кэбашка — можливо, малою колись порпалася в попелі; **кубашок** — місце під піччю (СБГр.), але діал. **кубах** — ямка для садіння городньої культури (СУМ).

Кундэр — пор. **кондурі (кундурі)** — рід чобіт у мешканців Покуття (СБГр., МСБГ).

Кундэс — розбишака; **кундосити** — кусати, бити, сіпати, рвати (МСБГ, СБГр.).

Кутэра — пор. давнє **котора** — суперечка, сварка (МСДЯ), також **кутора (котора)** — клопіт, морока (МСБГ).

Лбмбало — примовляв до корів “ламбай — ламбай”; **ламбати** — повільно йти, пор. **ландати** — байдикувати, повільно ходити (МСБГ).

Льукай — працював колись у панів лакеєм; **льокай** — лакей (СБГр.); пол. *lokaj*.

Мэньо — розмовляє дуже повільно і нерозбірливо; **муняво** — поволі, тихо (СБГ).

Мэрга — поганий чоловік, жадібний; **мурга (мурга)** — замазура, мерзотник (СБГ).

Мэрик — умів добре мурувати хати.

Нанашэньцьо — дуже любив свого **нанашка**, тобто хрещеного батька (СУМ, СБГ, СБГр.); молд. **нэнаш** — хрещений, а також весільний батько.

Нехарапэтный — нічого не робить до пуття; **нехарапутний** — брудний, неохайний (СУМ).

Ньураш — говорить дуже нерозбірливо і тихо; **ньоркати** — тихо і нерозбірливо щось говорити.

Патйльник — грав на **пательні**, тобто на сковороді (СБГ); пол.

- patelnia* — сковорода; у деяких населених пунктах **пательня** — це форма для випікання хліба, печива, а **сковорода** — ринка.
- Пахну** — від чоловіка йшов неприємний запах; **пахно** — запах (СБГр.).
- П'єц** — “гарячий” чоловік; **п'єц** — піч, у якій варять їсти, верх печі, на якому сплять та вигріваються взимку (СБГ); пол. *pies*.
- Погідзно** — лоскотун, пор. лемківське **гидзгати(ся)** — лоскотатися.
- Подрэцканий** — колись добряче побили; **друцкати** — товкти (про картоплю).
- Пухлбч** — шокатий; **пухлатий** — той, що має товсті щоки (пухлий — СУМ).
- Рапатюк** — рапате обличчя (після віспи); **рапатий** — те ж, що **рапавий** — віспуватий, кострубатий (СБГ, СБГр.).
- Ріпіцбта** Зоська — можливо, брудна жінка; **ріпіці (ріпиця)** — бруд на тілі.
- Рїщиха** — у жінки були хворі ноги, майже не згинались у колінах; **ріщі** — хмиз, сушняк (СБГ, СБГр.).
- Рэрик** — виготовляв ринви (водостічні труби); пол. *rura* — труба.
- Султис** — колись був головою повіту; пол. *soitys* — сільський староста.
- Сорокбта** — тримала багато сорокатих качок; **сорокатий** — строкатий (СБГр.).
- Фариник** — пор. **відфаринити** — загубити, втратити; **фариня** — лотерея (СБГ).
- Фїрман** — тримав багато коней; **фірман** — візник (СУМ, СБГ, СБГр.).
- Фльикъ** (частіше в множині) — так називають мешканців одного селища, у якому була бойня; **флячки** — їжа: порізані на шматочки свинячі чи телячі кишки, зварені в пшоняній каші (СБГр.); **фльики** — кишки.
- Фрасэнок** — пор. **фрасунок** — сум, турбота, неспокій (СБГ, СБГр); пол. *frasunek* — турбота.
- Хлоп** — видний чоловік; **хлоп** — чоловік, мужчина, хлопець (СУМ, СБГр.); пол. *chiop*.
- Хрэник** — пор. **хрунь** — свиня (лайливе); у Галичині так переносно називають виборця, який продає свій голос (СУМ, СБГр.).

Цимбал — можливо, дід був цимбалістом, але пор. і **цимбал** — бовдур (СБГр.).

Цэрка — найулюбленіша донька; пол. *cyrka* — дочка.

Цьвик — здоровий, сильний; **цьвек (цьвик)** — цвях (СБГ); пол. *żwiek*.

Цьуцьо — дуже часто втівав до своєї **цьоці**, тобто тітки (СБГ); пол. *ciocia*.

Цюрик — хвалько; **цюра** — джура (СУМ, СБГр.).

Чапрби — інформатори пояснюють, що це прізвисько означає: доглядач за рікою. Походження слова неясне.

Чіркэн — пор. **чірка** — порода качок (СБГр.).

Чжур (Чіхурн) — діти хворіли коростою; **чіхратися** — чухатися (СБГр.).

Шбрман — як розповідають, любив говорити правду в очі; пор. **шаркий** — проворний, швидкий (СБГр.); але пол. *szarmancki* (з французької) — галантний.

Шкрубак — весь час шкробався; **шкробати = шкрябати** — скребити, здирати (СУМ, СБГр., СБГ).

Штэдер — часто повчав своїх дітей, що треба добре **штудерувати**; нім. *studieren* — вивчати, вчитися.

Шэльок — стрункий; **шульок** — качан кукурудзи (СУМ, СБГр., СБГ).

Шэфля Ігорко — нікому не відмовляє у допомозі; **шуфля** — лопата; пол. *szufla*.

Як бачимо, є прізвиська, значення яких інформатори пояснити не можуть, тобто відбулася повна втрата мотивації імені. Іншу групу складають неофіційні назви, в поясненні походження яких референти сумніваються. Це свідчить, що імена, розірвавши зв'язок з апелятивами, що їх породили, починають повторно наближатися до інших апелятивів і реетимологізуватися (напр. **Цьмбал** — можливо, хтось у роді був цимбалістом, але серед зібраних онімів на позначення того, хто грав на цимбалах, зустрічаємо тільки прізвисько **Цимбалстий**. Отже, слово **цимбал** в значенні “бовдур” забулося носіями даної говірки і тепер його пов'язують тільки з назвою музичного інструмента).

Виявлені фонетичні діалектизми є в основному одноманітні-

ми і представляють звукові поля фонем /a/, /e/, /i/, ствердіння приголосного та метатезу.

Прізвиська, у яких /a/ вимовляється як [и]: **Дьик** (дяк), **Димйьн-чича** (із села Дем'янів), **Збйиць** (засць), **Зозульчча** (від прізвища Зозуляк), **Кучьирьивий** (кучерявий), **Мньцько** (від м'яти), **Хомньк** (хом'як). В онімах **Мньицько** та **Хомньк** фіксуємо також і двофонемну сполуку [мн'];

Гудярниці (гудярниця), **Кувбиці** (ковбиця), **Мбмці** (мамця), **Рібий** (рябий), **Цьуці** (цьоця) — тут маємо діалектний перехід /a/ в [i]; /e/ вимовляється як [и]:

Аньгдут (анекдот), **Вальирко** (Валерій), **Гїтльир** (Гітлер), **Кавальирка** (кавалер), **Кольига** (колега);

/i/ вимовляється як [и]:

Йиндик (індик), **Мньирка** (мірка), **Прездьирко** (через дірку).

Ствердіння приголосного [ц]:

Гулубец, **Горобйц**, **Камініц**, **Павлэцкій**, **Пазурйц**.

Протетичний приголосний [в]:

Волїйничиха, **Вулбн**, **Вогірук**.

Явище метатези:

Жи́ра (рижа), **Шрэнок** (шнурок).

Наведені матеріали є лише краплею в морі багатючих народних скарбів. Дослідження такого типу антропонімів, а саме переходу апелятивів у власні назви, дає можливість детальніше з'ясувати характер асоціативного мислення носіїв наддністрянської говірки, засоби образотворення та соціально-історичні й соціально-культурні чинники, що їх зумовили.

Умовні скорочення

ЕС — Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1982-1989. — Т. 1-3.

МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок. — Чернівці, 1971-1976. — В. 1-4.

МСДЯ — Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка: В 3 т. — М., 1958.

МСЛМ — Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок: Дієслівна лексика. — Тернопіль, 1997.

СБГ — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. 1-2.

СБГр. — Словарь української мови /За ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1996. — Т. 1-4.

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — М., 1999.
2. Євтушок О. Лексична парадигма діалекту як один з параметрів дослідження народних говорів// Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2001. — №6.
3. Лесюк М. Прізвиська жителів гуцульських сіл// Przewiska i przydomki w jkzykach siowiaskich. — Lublin, 1998.
4. Москаленко А. А. Нарис з історії української діалектології. — Одеса, 1961.
5. Суперанская А. В. Ономастические универсалии// Восточно-славянская ономастика. — М., 1972.
6. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974.

УДК 811.161.2

Д. М. Добровольська, Л. В. Добровольська

ПРО ЛІНГВОКУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ НАРОДУ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА МІЖМОВНУ КОМУНІКАЦІЮ

В статті проаналізовано низку питань, пов'язаних з лінгвокультурним спадком народу, що утілений у мові, що може як сприяти міжкультурній комунікації, так і бути чинникам, ускладнюючим спілкування. Наведено приклади типових мовленневих ситуацій спілкування в режимах: українська мова — англійська.

Ключові слова: етнокультурна спільнота, лінгвокультурна спадщина, менталітет, міжкультурна комунікація, часово-просторові величини.

The article deals with cross-cultural communication problems arising from peculiarities in coding the information in the mother tongue of the language bearers as the representatives of a certain ethnic and cultural mentality — type, national group.

Key words and expressions: ethnic and cultural community, lingual-and-cultural heritage, mentality, cross-cultural communication, time-and-space units.

Мова — це здобуток народу як етносоціальної групи, що не тільки накопичувала знання та досвід про навколишню дійсність та своє місце в ній, але й усвідомлювала, кодувала, передавала ідеї та уявлення про реальні та вигадані об'єкти, події, стосунки, обставини, якості, тощо. Через мову народ навчився передавати духовні здобуття: теоретичний та практичний досвід, знання,

а також висловлювати свої емоції, припущення і спостереження, що стосуються як реальних, так і нереальних об'єктів дійсності: ось чому в мові співіснують такі різні за фактуальністю лексичні засоби, як “стіл”, “дерево”, “хата”, “мавка”(нереальна істота з українського фольклору), “джерело муз”(вигадане джерело, вода з якого дає поетичне натхнення, якщо її випити).

Усе, що постає у людській свідомості, набуває форми слова, а система знаків, яку іменовано мовою, — важливий чинник самоусвідомлення людини. Мова утілює й відбиває особливості менталітету етносу, бо в ній сконденсовані аксеологічні, морально-етичні, юридичні, релігійні політичні та інші погляди людей, що формувалися на засадах національної свідомості.

Мова — це не тільки “дзеркало національної культури”, як помітили Є. М. Верещагін та В. Г. Костомаров [2:17], але й соціально психологічні характеристики народу. З одного боку, мова — це пам'ять людей та їхній досвід, з іншого — це живе створіння народу, що розвивається і змінюється так само, як народ — носій мови.

Навряд чи хтось замислювався над тим, що у мові народу відбито етнокультурні засоби та прийоми кодування усіх типів інформації (фактуальної, модальної, прагматичної, чуттєвої, тощо). При цьому, засоби й прийоми однієї мови можуть бути як унікальними (притаманними тільки цій мові), а можуть бути тотожними тим засобам та прийомам змістокодування, що існують у інших мовах. Скажімо, хоч як в українській, так і англійській мовах є активні та пасивні конструкції:

Вони нагородили його орденом — They awarded him with the order.

Він був нагороджений орденом — He was awarded with the order,

англомовна людина зіткнеться з труднощами так само, як і коли їй буде потрібно усвідомити й перекласти речення з дієприкметниками, що закінчуються на *–но*: *людину вбито, порушено справу, або з медіальним станом дієслова (Двері зачиняються).*

В той же час українцеві здаватимуться дивними, навіть чудернацькими англійські речення: *He was operated on 2 days ago; the doctor will be sent for*, через те, що крім пасивних конструкцій вжито прийменники не так, як це робиться в українській мові. (Порівняйте: *його прооперували 2 дні тому; за лікарем буде послано).*

У мові знайшло відображення розуміння навколишнього сере-

довища як дистантного, так і безпосередньо-контактного для людини. Різні етносоціальні групи людей по-різному сприймали і сприймають це середовище, ось чому, наприклад, для українців та англійців чи американців ані інтимна і особиста, ані соціальна і публічна зона спілкування не тотожні. Більш того, для позначення відстані до об'єктів зовні кожен народ сформував поняття щодо “одиниць виміру простору” і словесно закодував засобами мови: “*лье*” — у Франції, “*верста*” — на Русі, “*фут*” — у Британії (хоча сьогодні для зручності спілкування, економічних контактів краще мати загальноживані одиниці, як скажімо ті, що запропоновані у системі “SI” (метр, кілограм, секунда)), у англійців і американців на картах відстань позначається у милях, а не у кілометрах, на лінійці позначені дюйми, а не сантиметри.

Зауважимо, що часова та просторова протяжність для кожного етносу — це важливий чинник реальності світу, що був сформований цим народом задля передачі інформації через мову і завдяки їй. Якщо світ, в якому ми живемо, — об'єктивна реальність для усіх народів, то одиниці часу і простору мають тотожно усвідомлюватися й сприйматися усіма народами, бо ці величини об'єктивні. Але це не так, а наведені приклади свідчать про своєрідність усвідомлення часу і простору як феноменів середовища.

Людина, яка є соціальною істотою, має такі ж філософсько-космологічні уявлення, як її народ (якщо в процесі соціалізації і здобуття знань вона не змінила свій світогляд, не взяла до розуму щось з того, що було здобутком і знанням іншого етносу).

Мова це спосіб людського життя, бо в ній утілена ментальність певної етносоціальної спільноти. Жодна людина не живе в інформаційному вакуумі, жодна особистість не може висловити свої думки чи вплинути на оточуючих, якщо вона не володіє мовою як засобом людського спілкування, не мислить нею, не знає про змістокодування чи декодування семантичної, прагматичної, модальної, емоційно-чуттєвої інформації.

Хочемо ми того чи ні, але мова несе велике функціональне навантаження, при цьому мова настільки “прозора” (за термінологією Бринської О. М.), що жодна особистість (якщо вона не лінгвіст) не надає значення цій властивості мови. Проте, іноземцеві це здається нездоланною перешкодою. І на мовному (фоне-

тичному, просодичному, лексичному, граматичному), і на мовленнєвому рівні (текст) для іноземця існують труднощі об'єктивного характеру, тобто такі, які пов'язані з закономірностями сприйняття й утворення власних висловлювань українською мовою. Продемонструємо кількома прикладами.

Сильні афіксаційні ресурси української мови роблять відмінювання іменників або прикметників справою напрочуд складною. Як може англієць, який пам'ятає, що в будь-якій ситуації слово “*стіл*” (*table*) буде незмінним, знати, коли йому вжити “*стіл/стола/столом/столи*”, коли в його рідній мові у реченні відрізнятимуться тільки прийменники, як позначки відмінків, а слово “*table*” залишиться незмінним?

A table is in the room. Стіл — і кімнати.

I don't see a table. Я не бачу стола.

We are proud of the table — it is gorgeous. Ми пишаємося цим столом — він чудовий.

A pen is on the table. Ручка на столі.

Добре, що як в англійській, так і в українській мові є займенники “*обидва/ї*” та “*both*”. Але знову виникне проблема: чому “*обидві дівчини*” та “*обидва підручники*”, коли англійською “*both*” використовуються в обох випадках безвідносно до роду?

Для англійської мови типовими є модальність, безперсональність висловлювань, розвинена система темпоральних характеристик дієслова... Проте, українська мова багата на концепти, що тяжіють до символізму, узгоджені означення, звертання з денотативними суфіксами, сильні афіксальні джерела... Кожен список можна продовжити, бо названі особливості мов не вичерпують усіх, що існують. Коли людина має спілкуватися з носієм іншої культури, вона стикається з певними об'єктивними труднощами, які здебільшого зумовлені унікальністю цієї мови.

Іноді кажуть, що тільки в науковому дискурсі чи в ситуаціях, пов'язаних з безпосередньою передачею національних цінностей засобами мови можна відчутти, усвідомити лінгвокультурну спадщину народу. Це не так. Ми вважаємо, що наші пращури-українці і у повсякденному житті орієнтувалися на загальні цінності українства, підпорядковуючи їм своє життя.

З давніх-давен аксіоматичними домінантами українства вважа-

ли честь, любов до Батьківщини, шану до батьків, піклування про родину, землю, товаришів, тощо. Красною землею милувалися, але про неї — неньку-землю — дбали: щоб мирною і квітучою, щедрою і родючою була. Дивилися наші пращури на землю і все, що на ній, не абияк, а пильно, з бажанням вчасно городину посадити, ниви засіяти, врожай зібрати, А природа, неначе, сама підказала назви місяцям року: “січень”, бо вітром січе, “лютий”, бо лютує холодами, хуртовинами; “березень”, бо берези прокидаються від зимової сплячки... А з серпами підуть у поле роботящі люди саме в серпні, коли нива зрілим колоссям всміхається тим, хто про неї піклується. Не так багато народів миру можуть пишатися тим, що календар — це спадок: запис знань і спостережень народу.

При вивченні іноземної мови, на нашу думку, хоч і “оперують” такі самі механізми, як і при оволодінні рідною мовою, хоч і відбувається накопичення знань, формування навичок в усіх тереневих видах мовленнєвої діяльності (слухання, читання, письмо, мовлення у двох його різновидах: монологічне та діалогічне), проте вивчення ІМ — це ще й заохочення до нової культури, нового етносоціального спадку.

З цього приводу доречно висловлення: “Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина”.

Зробимо підсумок:

1. У різних культурах існує як загальнолюдське, що було усвідомленим, закодованим мовними й екстралінгвістичними засобами, збереженим народом, так і особливе — притаманне лише певній етносоціальній спільноті, що за часи свого онто- й філогенетичного розвитку усвідомила, здобула, передала як спадок у своїй мові, через свою ментальність.

2. Національний досвід закодовано, насамперед, у мові народу, яка є характерологічною ознакою цього народу.

3. При викладанні ІМ слід розважливо ставитися до усіх проявів чужої культури, які маніфестовані мовою, а також, оптичними, кінестетичними, акустичними, тактильними, ольфакторними засобами невербальної поведінки певного етносу, виокремлювати та відбирати з них ті, що є найтипівішими, суттєвими для цієї ІМ.

4. Оскільки зараз в Україні намітилася тенденція гуманізації

навчання в цілому, приділяється увага навчанню іноземної мови, організаторам навчання, вчителям слід більше уваги приділити залученню широких верств населення до нової культури. Це означає зміщення акцентів на мовленнєву поведінку. При цьому слід додержуватися правила про те, що у кожного народу є типові лінгвістичні й екстралінгвістичні засоби спілкування в усіх сферах комунікації: навчання і гри, охорони здоров'я і відпочинку, тощо[3:54], яким і треба навчити наших співвітчизників, щоб спілкування іноземною мовою було для них не тільки засобом поновлення інформації професійного характеру, але й безмежним джерелом для здобуття знань про культуру іншого народу.

1. *Бринская О. М.* Основные черты американской риторики новейшего времени: Дис. канд. филол. наук М.: МГУ, 1979. — 174 с.

2. *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г.* Язык и культура. — М., 1990. — 247 с.

3. *Скалкин В. Л.* Коммуникативные упражнения на английском языке. — М.: Просвещение, 1983. — 128 с.

КОГНІТИВНА МОДЕЛЬ “ТКАЦТВО” У ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТАХ

Діалектний текст про ткацтво розглядається як лінгво-когнітивна одиниця. Як мисленнева одиниця ДТ матеріалізується через когнітивну модель і є складником картини світу. Лінгвістична природа ДТ виявляється на вертикальному (глибинна та поверхнева структури) та горизонтальному зрізах.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, діалект, національна модель світу.

The dialectical text about weaving it viewed as a linguistic-cognitive unit. As a linguistic-cognitive unit, the dialectical text materializes itself through the cognitive model being a component of the picture of the world. The linguistic nature of the dialectical text manifests itself in the vertical deep as well as in the horizontal sections.

Key words: cognitive linguistics, dialect, national world model.

У діалектних текстах реалізується знання їх носіїв про світ. Знання нації, що зберігається у її свідомості, становить собою концептуальну систему, або (у термінології лінгвістики) — мовну картину світу (КС). КС існує як ідеальне концептуальне утворення, яке має подвійну природу: необ’єктивоване — як елемент свідомості, волі або життєдіяльності, й об’єктивоване — у вигляді відбитків свідомості, волі чи життєдіяльності, зокрема у вигляді знакових утворень, текстів [5: 66]. КС ми розглядаємо як сукупність когнітивних моделей (далі КМ), у кожній з яких свідомість відображає частину чи фрагмент дійсності. Отже, КМ — це схема, зразок, у якому міститься певна інформація про світ. КМ експлікуються у діалектних текстах (ДТ). До певної міри КМ відповідає темі тексту, але, якщо тема — це термін літературознавчий, то поняття КМ ставить акцент на мисленневому аспекті ДТ, адже ДТ — це лінгво-когнітивна одиниця, у якій перехрещуються погляди різних наук, передусім лінгвістики, психології та філософії. Одна КМ може реалізовуватись у великій кількості ДТ. Так, нашу увагу привернули ДТ про ткацтво. У нашому емпіричному матеріалі КМ “ткацтво” представлена підтипами:”виготовлення ниток”, “вибі-

лювання пряжі”, “обробка конопель”, “як наражати кросна” тощо. ДТ записані в селах Чернівецької області.

КМ “ткацтво” реалізується у непередбачених спонтанних ДТ–розмовних мініатюрах. Аналізовані тексти становлять собою невеликі за обсягом розповіді. За формою досліджувані ДТ є монологіями, хоч в останніх філологічних розвідках із проблем лінгвістики тексту твердять, що монологічне мовлення у процесі комунікації неможливе [7: 29; 3: 17]. Незважаючи на таку суперечливу інтерпретацію форми існування розмовного мовлення, розглядаємо ДТ як вияв монологу, однак беремо до уваги, що діалогічність монологу — одна з ознак монологічної розповіді, яка (ознака) виявляється у відкритості ДТ для слухача. Вважаємо, що є всі підстави розглядати аналізовані ДТ як ліричні монологи. Підставою для такого твердження може бути образ автора, через свідомість якого вербальними засобами відтворюється суб’єктивне відображення дійсності, точніше, її епізод, певна референтна ситуація. Через образ автора відтворюється його ставлення до дійсності. За жанровим розмаїттям ДТ — спонтанні монологи — кваліфікуємо як наративні мініатюри.

Ткацтво — важлива сфера господарської діяльності українців, вид народного промислу, пов’язаний із натуральною формою селянського господарства. Ткацтво було настільки поширене і звичне ремесло, що, як свідчать самі носії говірок, [*“нав’іт’ ỳ “наш ч’єс ж’і”нок йє’к’і тчут дл’і “себе поло”тно ỳ “селах ни називайут “ткал’ами//йєка ỳ”на’ткал’а/ “цейі ỳс’і ỳ”м’ійут ро’бити//”*] або [*“мабут’ /ни”ма на ỳкра’їйн’і ни ỳд’ного си’ла/ни ỳд’нойі “хати/ “де би ко”лис ра’н’іше ж’ін’ки ни “ткали ỳ “себе ỳ “хат’і поло”тно з коно’пл’еноїі/“леновойі “пр’єж’і і “воу’неноїі тка”нини дл’і “вбер’і//”*] (с. Сергії Путильського р-ну). Ткацтво забезпечувало людей необхідними у побуті [*поло”тном/ кили’мами/ “скорцями/ рушні”ками/ ỳти’раўниками/ на’лаўникими/ ве’ретами/ ве’р’ітками/ “коцями/ “пледами*]. Займалися ткацтвом після закінчення осінніх польових робіт і намагалися до свят, до Різдва або во весняних робіт закінчити роботу. Безпосередньо ткацтву передувало чимало процесів. Саме тому ми вважаємо, що КМ “ткацтво” складається із підтипів. Носії говірок так характеризують процеси, пов’язані із виготовленням полотна: [*мате’р’алом осноў’ним/ з йі’кого ро’били*

“од`аг “була ко”нопл`а/ шоб о`тримати “од`аг пириду”вало ба`гато ро`б`ім/ йі`кшо “зважити на “вес`не”р`іод ви`рошчуван`а та об`робки ко`нопл`і/ то виро`бництво тка`нин дл`а “од`агу зай”мало “круглий р`ік//] (с. Петрашівка Герцаївського р-ну).

У таких ДТ реалізуються духовні цінності нації. КМ “ткацтво” засвідчує працьовитість буковинців. Працьовитість відтворюється послідовністю, упорядкованістю дій. Але іноді у ДТ трапляються ліричні відступи, у яких йдеться про те, що це тяжка праця. Напр.: [“шоби “ш:ити со”рочку/ “гатк`і/ а ч`і “горботку/ “траба “було ба”гато наро`битиси// це “була “дуже к`іж”ка ро`бота//] (с. Станівці Кіцманського р-ну); [ви ко`лис “бачили на”лаўники “з`іткан`і “вашоў “бабкоў// там “з`ібран`і ўс`і кол`о”ри ви`селки ў “райдужн`і в`ізе”рунки// то йе “дуже к`іж”ка і “клоп`ітна “справа/ / бо на”сампиред “траба по”с`ійати ко`нопл`і/ а в`і`так йіх “брати і су”шити// ўсе це ро`билоси п`ід “зиму/ то ни “раз ў “бабки “ноги “були чир”вон`і йак “раки// бо при”ходилоси зал`ізати ў “воду і пиривер”тати ко`нопл`і//] (с. Вікно Заставнівського р-ну).

У ДТ про ткацтво переважає опис, констатація послідовності дій, відображається упорядкованість дій. Зазвичай такі тексти позбавлені “романтичного ореола”, у них відсутнє моралізаторство, дидактичне навантаження, з цією темою не пов`язані легенди. Виняток становлять ДТ про ткацтво, записані у гірських районах. Наприклад: [“пр`єдиво шо “м`ітилось на ру”шник “с`ійали “густо “межами/ а”бис той ру`шник “крайче обер`і”гаў на ми`ж`і з:лом// ко`лис ми в`іми`кали “пр`єдиво/ скла”дали кор`ін`ц`єми ў гор`шок/ би “статки ве`лиси// йек в`іси`хало/ за`мочували ў р`і`ц`і: на ви`лик`і глиби`н`і об`йезували курми`єм до “дерива/ би не “ўз`єла во”да// “чериз три”шитири дни в`і бирала`мила в`ід гли`мейу/ несла до “хати/”клала п`ід “пл`ім/ би “малиси при “кожн`ім “случай`і о”пора// в`і`так зби`вали су`х`і ба`талевом/ “терли на “терлици/ ч`і”сали гри`б`інками// на гри`б`інках ли`ш`єлоси “буч`і/ в`і”ч`ісувалоси по`в`іс`мо// “буч`і “пр`єлоси на “грубий ру”шник/ до ку`леш`і/ з по`в`іс`ма / тон`к`і//] (с. Шепіт Вижницького р-ну).

У господарській діяльності селян стерлася “знаковість”, детермінізм дій. Кожна дія має суто утилітарне призначення. Але подібні тексти засвідчують, що колись міфологічною (магічною) основою була просякнута кожна конкретна професійно-господарська дія.

У рівнинних регіонах інформанти так відтворюють подібну референтну ситуацію: [те шо “м’їтили на рушни”ки “с`їйали о”кремо “межами// в`їми”калі/несли ду`дому/ “кляли п`їд “пл`їт би “схло// су”хе зби`вали ба`таливом/ “терли на “терлицу/ ро”шч`їсували по`в`їс`мо “гребн`ами// на греб`їн”ках ли`шались “буч`ї/ з них “ткали рушни”ки на “круг дл`а ку”леш`ї/ а з по`в`їс`ма про “вс`єку св`є”тошну о`каз`їу// на рушни”ках ли`шались “жоўт`ї пру”ги// шоб рушни”ки “були “б`їлими / ў “воду/ ў ци”бер за`мочували тай “кляли “проти “сонца//](с. Давидівка Сторожинецького р-ну).

Вибір мовних засобів тексту диктується екстралінгвістичними факторами. Так, у ДТ про ткацтво трапляється чимало діалектизмів–професіоналізмів, значення яких незрозуміло слухачеві. На позначення сприйняття, зумовленого попереднім досвідом, ми використовуємо поняття апперцепція. Загальноапперцепційна база — відомості широкого плану (знання мови, моральних норм, знання про природу, історію тощо) — у мовця і слухача спільні. Частковоапперцепційна база — відомості вузького плану (відомості про побут, звичаї, село, про сусідів тощо) — у реципієнта та інформанта різна. Відмінна частковоапперцепційна база накладає відбиток на структуру тексту. Так, у ДТ нерідко пояснюється значення діалектизмів-етнографізмів. Нерідко мовець при цьому використовує жести. Наприклад: [ко`лопн`ї “везлоси ў “воду/ мо”ч`їлоси/ і “брали на та”ку “**терлицу** / ска”зати / дириў”їану/ і “к`їпалоси/ ў во”г`ї/ і ўни “мокли/ так/ “кам`їни прикла”дали/ “мокли пїат”/ ш`їс`мо “ден”// по”тому в`їк`ї”гали / “кляли на “сонци// схли//і по”тому “брали і “к`їпали на “терлицу// “к`їпали/ то си “злушчувало “звер”х`ї / /їє”к`ї пр`єг`їу”ки си ли”ш`єли воло”ск`є/ так “бралоси це на **дир**”г`їу`ку// та”ка “була/ “цвик`ї поза”бивано та”к`ї/ **дир**”г`їу`ка назі”валаси// і “дергалоси так / це к`ї”далоси та”ко/ і та”ко к`ї”галоси// то си ли”ш`єло ко”тре “г`їрше на дер”г`їуц`ї// а воло”ск`є си ск`ї”гало//](с. Ленківці Кіцманського р-ну).

У таких діалектизмах наявна внутрішня форма слова, “чуттєвий образ” [6], етимологія таких слів прозора: [снү`ваўка] від [снү`вати]; [“терлиця] від [“терти]; [дир”г`їу`ка] від [“дергати].

ДТ — нарративні мініатюри — ми розглядаємо у вертикальному та горизонтальному зрізах. Розмежування вертикального та горизонтального зрізів — умовне, ця операція спричинена склад-

ністю, багатогранністю, об'ємністю об'єкта дослідження та вимогами до його вивчення. Вертикальний зріз представлено глибиною та поверхневою структурами. КМ, яка породжує ДТ, виявляється у вертикальному та горизонтальному зрізах, але в найбільш чистому вигляді вона репрезентується у глибинній структурі. ДТ розгортається в напрямку від глибинної структури до поверхневої. Глибинна структура — це “хід думки”, формалізована до схеми думка. Поверхнева структура — це лінгвістична форма, в якій зосереджена глибинна структура. Найголовніші конститутивні ознаки тексту — цілісність та зв'язність — знаходять своє матеріальне втілення у поверхневій та глибинній структурах.

Зазвичай глибинна структура ДТ про ткацтво має, так би мовити, наскрізний характер, ланцюгову будову, де одна підтема переходить у наступну. Особливістю будови подібних ДТ є те, що підтеми максимально зжаті, лаконічні, короткі, вони відображають послідовність дій, лише констатують їх, не пояснюючи, якот: [ўни`ред си “с`їйе ко”нопл`ї/ в`ї`так си “микаїе “п`лоск`їн` / по”тому си мо`ч`їйе// “мокнут с`їм ден` / то”ди їїх си “к`їгне з во”ди і ўни схнут// в`ї`т`ак си “к`їпайе// з “того їе “пр`едиво// по”тому си “дергаїе/ по”тому пр`ї`дум// так “само “микаїе си “друг`ї ко”нопл`ї/ їе`к`ї назї вайуц:и ма`к`їрници/ так “само мо`ч`їйеси / а по`тому пр`ї`деси / мо`тайеси на “м`їтки/ “м`їтки си ск`ї`даїеси / пе`рец`ї/ по`тому си зо`ли їїх// ко`ли ўни “будут “в`їпран`ї/ су”х`ї// то їїх си звї`вайе на клуб`ки// з клуб`к`їў сну`їеси на сну`ваўц`ї на поло`тно// ко`ли си ўсну`їе / то да`їеси на вир`стат і наби`райеси у “бердо і ў “нити// і то”гди “ж`їнка би”ре і “робе поло`тно// з “того “пр`едива “можна на”пр`ести і на “м`їхи/ до”рожки/ ўти`раўники//] (с. Василів Заставнівського р-ну).

Одна з визначальних текстових категорій — цілісність — “забезпечується” саме глибинною структурою. Цілісність зазвичай виявляється у початковій та кінцевій частинах ДТ. Характерною особливістю цього типу ДТ є те, що вони не мають яскраво виражених початку та закінчення. Починаються такі тексти ніби безпосередньою відповіддю на поставлене комунікативне завдання. Такі ДТ ніби могли би бути продовженими.

Глибинна структура матеріалізується у поверхневій. Для по-

верхньої структури цього типу ДТ характерні висловлювання з послідовними відношеннями, зрідка трапляються пояснювальні (мети). Послідовні відношення увиразнюються тим, що майже кожна підтема починається мовними засобами зі значенням послідовності дій (детермінантами часу або підрядними часовими реченнями), вони виконують роль своєрідних скріп між ланцюгами-підтемами: [ўпи'ред/ в'і так/ по'тому / ко'ли во'ни "будут в'іран'і/ ко'ли си усну'їе/ то'гди].

Стрижнем кожної підтеми виступає дієслово. Послідовність дієслів, які відображають послідовність дій, забезпечує зв'язність тексту Пор.: ["с'їїет / "микаїе / мо"ч'їїе / "к'їгне / "к'їнаїе / "дергаїе пр'ї"дут / мо'тайец:у / ск'ї дайесу/ пе'рец'ї / зо'ли / си зви'ваїе / сну'ї-есу / наби'райесу].

Типовість відтворюваної ситуації вимагає використання безсуб'єктних конструкцій, які формуються дієсловами з аглютинативною часткою [си], яка може бути як у препозиції, так і у постпозиції до дієслова, може бути прикріпленою до дієслова, а може існувати самостійно.

Горизонтальний зріз ДТ виявляється у ментальному просторі, тобто наборі концептів, які вербалізують (матеріалізують) КМ. Так, концептами цього типу ДТ є "верстат", "конкретна фізична дія", "предмет, робота з яким передує ткацтву", "результат ткацтва", "волокно", "насіння" тощо. Базу концептуальної лексики складають діалектизми, діалектні професіоналізми та етнографізми. Ці мовні одиниці виконують текстотворчу функцію.

Так, концепт "верстат" представлено словами [вир'стат/ "кросна] та словами, які позначають частини ткацького станка [воро"-тила/ ц'їпки / нита / "скрипниц'ї / "понож'ї/ "чоўник / "бердо / "збойна/ на"биўки/]. Ці слова є діалектизмами-етнографізмами. Ось як розказали про "нарядження кросен" у с. Станівці Кіцманського р-ну. [нар'а'жали "кросна дв'ї "ж'їнц'ї// ў"дна с'ї дала за "кросна / а "друга ста"вала з "другого "боку/ п'їд ту "ж'їнку шо си"їла пу'ска-ли ў'снову// ў'на си'їла і по'трохи в'їдпу'скала ў'снови / а "друга кру"тила воро'тило і намо'тувала на "него ў'снову/ їе'ку "траба ш'ї "було перекла"дати ц'їпками/ а'би ў'снова си ни сну'вала з воро'тила і ни "спуталаси // ш'ї дл'ї "того "шоби ў'снова ни "спуталаси "клали хри"стов'ї ц'їпки// ко'ли ў'снову намо'тали на воро'тило/ нар'а'жа-

ли нитки ў “нити і ў “бердо// по”тому “нити прив”йазували до “скрипиц і до “понож’іў// м’іж ни”тками у’твор`увалоси “м’ісце ку”ди закла`дали “чоўник з тка”н’ем// а “бердом тка”н’е приби`вали ту`ген’ко і так в’їходило поло`тно ч’і то шо ми “хт`іли “ткати/ ви”р`ітка ч’і на “горботку//].

Концепт “допоміжні предмети” реалується словами: [ба`тал`і]: [“терлиця]: [“били “зразу на ба”тал`і// а по`тому на “терлицу//]; [дер”г`іўка]: [по`тому “дергали на дер”г`іўц і//].

Концепт “насіння” у буковинських говірках представлено словами [ко`нопл`і]; [ко`лопн`і] — фонетичний діалектизм, який виник внаслідок метатизи; [колово`лотн`і]: [“с`ійали ко”нопл`у а`бо йак й`ійише нази`вали колово`лотн`і нави`сн`і//] (с. Петрашівка Герцаївського р-ну); різновидами конопель є [ма`т`ірка], або[ма`к`ірниц`і], і [“плоскен`]: [ўпи”ред ко`нопл`і “с`ійали з мако”вин`а/ шоб со`рочку “мати // то йе “двойе/ ма”т`ірка і плоскен`//ма`т`ірка// з на`с`ін`ам/ шоб на “другий р`ік “с`ійати//]; [йа вам рос”кажу про ко`лопн`і// воло`кно з ко`лопен` “душиче йек із “лену//ў нас “с`ійали ба”гато сих ко`лопен` // ро`били шче ви`рен`і/ то/ це ўс`о/ ў`снова йшла з ко`лопен` / а лен`т`іл`ко на поло`тно//] (сmt. Путила Чернівецької обл.)

Концепт “волокно”: [по`в`іс`мо / корот`у`ке /клоч`а]: [в`іходило і по`в`іс`мо і “кloch`і// з по`в`іс`ма “пр`ели май тон”к`і нитки/ а з “кloch`а май “грубі// з тон”ких ниток “ткали поло`тно на соро`чки// ро`били ў`снову/ а “грубими “ткали в`ір`і”тки/ мате`р`ал на сарда`ки//]; [а ко`тре ко`ротке/ то ўно “значит / в`і”ч`ісувалоси/ а ко`тре “доўге воло`кно/ то ка`зали по`в`іс`ма “чесан`і// із “чесаного ро`били **корот`у`ке/** бо то ўже ко`ротке// то `то уже йшло на “ткан`е/ а о”це “чесане йшло на о”снову//] (сmt. Путила Чернівецької обл.)

Отже, КМ “ткацтво”, яка вербалізується у ДТ, можна розглядати як фрагмент мовної картини світу українців. Цей тип ДТ засвідчує працьовитість української нації. Об’ємність іа багатомірність ДТ спричиняє розмежування горизонтального та вертикального зрізів. ДТ як складна структурно-семантична єдність реалізується у глибинній та поверхневій структурах. Зазвичай глибинна структура ДТ про ткацтво має ланцюгову будову. Скріпами між ланцюгами-підтемами виступають мовні одиниці зі значенням “послідовності дій”. Горизонтальний зріз ДТ проявляється через набір концептів.

1. Букринская И. А., Кармакова О. Е. Диалектное слово и народный менталитет в художественном тексте // Жизнь языка: Сборник статей к 80-летию М. В. Панова. — М. 2001.

2. Вороновська Л. Вербалізація етнічних архетипів у релігійному житті українців// Християнство і українська мова: Матеріали наукової конференції. — Львів, 2000.

3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.:Наука, 1981.

4. Красных В. В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? — М., 2003.

5. Постовалова В. И. Существует ли языковая картина мира?// Язык как коммуникативная деятельность человека. Сб. науч. трудов МГПИИЯ. — Вып. 284. — М., 1987.

6. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.

7. Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и ее особенности. — М., 1974.

УДК 81'367.622.14

В. П. Олексенко

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СЛОВОТВІРНОЇ КАТЕГОРІЇ ОПРЕДМЕТНЕНОГО ЯКІСНОГО СТАНУ

У статті аналізуються теоретичні засади словотвірної категорії опрeдметненого якісного стану, з'ясовується поняття “опрeдметнена абстрактна ознака”, пов'язана з процесами трансформації відповідних мовних конструкцій.

Ключові слова: словотвір, категорія, іменник, абстрактна ознака.

In the article, the theoretical bases of subjected quality state word-forming category are being analyzed, the “subjected abstract trait” concept, connected with the processes of the according language constructions transformation, is being defined.

Key words: word forming, category, noun, abstract trait.

Серед значної частини лексичних одиниць, які за своїм змістом співвідносні з конкретними ознаками, властивостями реальних об'єктів, відприкметникові іменники посідають особливе місце. Вони називають абстрактну ознаку, яка передбачає наявність у предмета якості, властивості, що зумовлені твірним прикметником, або його стан, на який також вказує твірний прикметник. Такі відприкметникові похідні за формальними характеристика-

ми належать до категорії субстантивів. Вони вживаються паралельно з прикметниками як засоби вираження якостей, властивостей, станів реальних об'єктів навколишньої дійсності, пор.: *білий, високий, гордий, глибокий, міцний, повний, синій і білизна, високість, гордість, глибочінь, міць, повнота, синява*. Тому словотвірне значення відприкметникових іменників витлумачують як опредметнену абстрактну ознаку, виражену твірним прикметником. Поняття “опредметнена абстрактна ознака” пов'язане з процесами трансформації відповідних мовних конструкцій, які створюються щоразу відповідно до потреб спілкування. Перетворення прикметник → іменник зумовлене комунікативною функцією. Воно ґрунтується на складних конструкціях, що репрезентують дві й більше ситуацій [1: 117], напр.: Сніги були такі *білі*, що засліплювали зір. Ця складна конструкція передає дві ситуації: 1. Сніги були такі білі; 2. Сніги засліплювали зір. Унаслідок згортання даної конструкції утворилося речення *Білизна снігів засліплювала зір*, в якому відбулася зміна синтаксичної функції *білі* → *білизна* без зміни лексичного значення, тобто конструкція зазнала перетворення, при якому втрапилися формальні ознаки прикметника, що породило морфологічну транспозицію прикметника в іменник, який у семантичному плані тепер кваліфікується як предикатний суб'єкт. Цілісність змісту речення внаслідок цієї трансформації не порушено. Втрачено тільки атрибутивність у прикметнику, а новоутворений деад'єктив набуває значення граматичної предметності.

Дериваційна історія іменників — назв якості пов'язана з перетворенням присудкового члена речення на підметовий іменниковий член. У зв'язку з цим І. Р. Вихованець зазначав, що “обов'язковою передумовою перетворення компонента із семантикою якісного стану на предикатний морфологічний іменник є його попереднє предикативне вживання” [2: 144]. Пор.: Люди *працьовиті* → У цій приповідці, немов у дзеркалі, відбилися не лише людська *працьовитість*, але й охайність (В. Скурагівський); Старий був *слабкий* → Старому стало ніяково за те, що виявив перед незнайомою людиною таку *слабкість* (О. Гончар); Петро *самотній* → Не розуміють краси українського слова, а з моєї *самотності* сміються (М. Куліш); Ми були *молоді* → В далині розбитій, синій, Там ми *молодість* забули (І. Багрянний); Люди є *добрі* → *Доброта* лю-

дей — найгуманніший скарб; Руїна *cira* → Болільникам і на думку не спало, що разом з темно-бурою *cіризною* руїни, затемненої негодами, пропаленої спеками, зник із причепуреного об'єкта і той дух грізності, що тут жив, дух подвигу невідомих людей (О. Гончар); Поля *широкі* → *Широчінь* полів здавалась безмежною; Очі *сині* → Чорноту небес Уже досвітня *синява* черкає (М. Рильський).

Цілком очевидно, що утворення іменникових назв стану відбувається за аналогією до іменників — назв із значенням опредметненої дії. Відмінність полягає лише в тому, що в позицію теми та формально-синтаксичну позицію підмета потрапляє предикат якісного стану базового речення, виражений формою аналітичної синтаксичної морфемизації зв'язки *бути* та якісним прикметником [4: 28].

Відома спроба й іншого витлумачення дериваційної природи таких відад'єктивних іменників. Суть її полягає в тому, що ці іменники витлумачують як наслідок згортання субстантивного словосполучення, опорним компонентом якого є іменник, а залежним — прикметник, причому їх роль у дериваційному акті різна. У зв'язку з цим дослідники зауважують, що прикметник зазнає помітних функціональних змін, оскільки він переміщується в позицію усуненого незалежного компонента, виконуючи при цьому нові синтаксичні функції. Він не тільки зберігає свою лексичну семантику, але й “натякає” на семантику усуненого компонента, будучи в результативному реченні представником відповідного словосполучення вихідного речення. Іншими словами, мотивовані такими прикметниками іменники структурно зумовлені лише формою ад'єктива, а семантично — значенням відповідного прикметниково-іменникового словосполучення.

Розглядаючи мотивації похідних прикметниками, не можна оминати проблему мотивації дериватів дієприкметниками [5: 27]. Погляди мовознавців на семантико-граматичний статус дієприкметників різні. Їх трактують або як форми дієслів [10; 13: 408-417; 11: 664-671], як слова, що утворюють змішану частину мови [9: 104], або як гібридні дієслівно-прикметникові форми [2: 85], або як віддієслівні прикметники [7: 12-20; 2: 176-180]. Зважаючи на певні особливості семантики віддієслівних дериватів на тлі відповідних девербативів і деад'єктивів, у практиці словотвірного аналізу мотивуючі дієприкметники виокремлюють у само-

стійний клас твірних слів [12: 108-117]. Одночасно не можна не відзначити, що дієприкметники за своїми дериваційними властивостями співвідносні з прикметниками, вони виступають мотивуючими дериватів у тих самих словотвірних типах, що й звичайні віддієслівні прикметники [5: 27]. Виходячи з цього твердження, В. В. Лопатін справедливо вважає, що дієприкметники зручно розглядати як особливу групу суфіксальних віддієслівних імен, і зауважує, що такий підхід “дозволяє більш наочно виявити органічний зв’язок так званих ад’єктивних значень” дієприкметників з іншими (“більш дієслівними”) дієприкметниковими значеннями, оскільки дієприкметники, значна частина яких (“ад’єктивні”) тожонні за значенням до звичайних віддієслівних прикметників, “явно стоять в одному ряді з останніми” [8: 92].

Отже, у сферу відприкметникового словотвору як його складова частина входять і ті деривати, які мотивовані як ад’єктивованими, так і неад’єктивованими дієприкметниками.

-
1. *Безпояско О. К., Городенська К. Г.* Морфеміка української мови. — К., 1987.
 2. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
 3. *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. — К., 1982.
 4. *Городенська К. Г.* Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // *Мовознавство*. — 1994. — № 6.
 5. *Грещук В. В.* Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ, 1995.
 6. *Грещук В. В.* Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ, 1995.
 7. *Кучеренко І. К.* Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // *Мовознавство*. — 1967. — № 4.
 8. *Лопатін В. В.* Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. — М., 1977.
 9. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956.
 10. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. — К., 1971.
 11. *Русская грамматика*: В. 2 т. / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М., 1980. — Т. 1. — Т. 2.
 12. *Словотвір сучасної української літературної мови* / За ред. М. А. Жовтобрюха. — К., 1979.
 13. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.

ПРО ВЗАЄМОДІЮ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТА ДІАЛЕКТНОЇ НОРМИ В ТЕКСТАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті розглянуто формування західного варіанта нової української літературної мови. Мовні ознаки простежуються у маловідомій джерельній базі — засобах граматичної та текстової кодифікації.

Ключові слова: морфологічна норма, літературна мова, діалект.

The author deals with the question of forming the Western variant of the New Ukrainian literary language. The lingual characteristics are found in the little known sources — the means of grammatical and textual codification.

Key words: morphological norm, literary language, dialect.

В українському мовознавстві взаємодію літературної мови та діалектів насамперед трактують, як визначення сутності понять “літературна мова” та “діалект” у їх стосунку до національної мови, як зв’язок літературної мови з фольклором чи художньою літературою, шляхом встановлення причин виникнення літературних мов та виявлення взаємодії літературної мови і діалектів у різні періоди функціонування загальнонародної мови [18:96]. Однак розвиток теорії і практики діалектологічних досліджень, а також досвід, набутий мовознавцями при вивченні питань історії та теорії літературної мови, посприяли актуалізації питання про варіанти україномовного стандарту на різних етапах його розвитку, зокрема про західний варіант, офіційно започаткований у Галичині “Русалкою Дністровою” (1837). До його розуміння мовознавці підходили поступово. Спершу М. А. Жовтобрюх підкреслив розширення *функцій* народної мови й висунув положення про те, що на сторінках згаданого збірника народна мова почала виконувати функцію літературної [16:93]. Із обґрунтуванням у славистиці поняття “варіант слов’янської літературної мови” М. І. Толстой висловив припущення про можливу контамінацію двох діалектних баз чи навіть двох варіантів української літературної мови в ХІХ ст. [32:19]. Однак поглиблена лінгвістична аргументація у вигляді фонетико-морфологічних ознак західного варіанта нової української літературної мови з’явилася лише у працях І. Г. Матвіяса та З. Т. Франко [20:11–28, 21; 22:14–21; 33:169–178].

У статті доповнимо характеристику його формування на маловідомій джерельній базі: в засобах граматичної і текстової кодифікації першої половини ХІХ ст. Порівняємо морфологічні норми, запропоновані в граматиках І. Могильницького [11], І. Вагилевича [35], Й. Лозинського [36], Й. Левицького [9], Я. Головацького [10], із тими, які використовувалися в тогочасних художньому [28] та науковому контекстах [8; 19]. Ставимо завданням виявити не тільки ті граматичні форми, якими сучасна норма літературної мови і норма, кодифікована у граматиках та літературних текстах першої половини ХІХ ст., протиставляються, але й за допомогою отриманих результатів показати становлення в Галичині західного варіанта україномовного літературного стандарту. Він формувався шляхом взаємодії норм літературної мови і діалектів, які простежимо на прикладі іменникових форм.

1. Орудний відмінок однини іменників жіночого роду І відміни. У літературній мові іменники першої відміни мають закінчення *-ою* (тверда група) та *-ею, -єю* (м'яка і мішана). Крім нормативних сьгодніх флексій, усі без винятку граматики пропонували іменники на *-овъ, -евъ, -свъ, -ѣвъ, -ой, -ей, -ию*, фіксуючи, таким чином, говіркові особливості південно-західних діалектів [2:11; 29:101–102; 12:96–99]. Про неуніфікованість засобів вираження грамем свідчать варіантні форми, на зразок: *водою–водовъ, свахою–сваховъ* з граматики І. Могильницького; *рѣкою–рѣковъ, канею–каневъ, рѣжею–рѣжевъ* у граматиці І. Вагилевича, який доповнив перелік флексій новими варіантними назвами *трѣбою(-овъ,-ой), шією(-евъ,-ей)* [35:24]. Кінцевим приголосним основи в початковій формі цей дослідник взаємообумовив закінчення орудного відмінка однини: іменники на *-а* вживалися, на його думку, з флексією *-овъ(-ой)*, на *-а* — з *-евъ(ей)*, на *-ь* — з *-ью*.

Іншу схему відмінкових закінчень описав Й. Лозинський: іменники на *-ѣа* в орудному мали дублетні форми з *-ою(-ов)*, на *-ѣа* — з *-ею(-ев,-ов)*, без закінчень — з *-ию(-ою)* та *-ев, -ов* [36:57, 60]. До таких висновків він прийшов, спостерігаючи орудний відмінок іменників у слов'янських мовах, зокрема подаючи відповідники з сербської (*рѣком*), чеської (*rukau*), хорватської (*рѣкъм*) та російської (*рѣкой*) мов [36:61]. Оскільки морфологічні особливості Й. Лозинський обумовлював фонетичними, в його граматиці знаходи-

мо твердження про перехід м'якого приголосного у твердий перед флексією *-ею* (*дынья–дынею*) [36:58].

Перелік закінчень орудного відмінка однини розширив Й. Левицький, подаючи, крім запропонованих попередніми граматистами прикладів з варіантними флексіями *-ою(-овъ)*, *-ею(-евъ)*, *-сю(-евъ)*, ще й форми на *-ѣвъ*: *кнѣгинєю –кнѣгинѣвъ* [9:24].

Перші із зазначених іменників узаконені в граматиці Я. Головацького: *пчолою(-овъ)*, *вербою(-овъ)*, *зазѣлю(-евъ)*, *змією(-евъ)*, *стаєю(-евъ)*, а варіантні відповідники мали діалектний статус: “Зо взгладѣ на нарѣчовый выговоръ народа ось такіи фгмѣны произходѣтъ: въ галицкомъ и фрскомъ нарѣчїю закѣнчають творительный падежъ единственного числа оуѣчено, въ именахъ съ твердымъ закѣнченьемъ на (*овъ, оѣ*), а съ мѣкимъ законченьемъ на (*евъ, еѣ*) або (*евъ, еѣ*): *ноговъ, долевъ, ставѣвъ*. Декѣда тоє (*е*) и (*е*) перетворюють на *ѣо*: *долѣвъ, ставѣвъ*” [10:72]. Так, Я. Головацький підкреслив можливе змішування закінчень в іменниках з основами на твердий і м'який приголосний.

Діалектологи вважають, що за допомогою флексій орудного однини іменників жіночого роду *-оїу*, *-ої*, *-ої*, *-ом* на українській мовній території можна окреслити чотири різновиди говорів [14:11], у граматиках відбиті три з них. Окреслена в ілюстративному матеріалі тенденція підпорядкування діалектних форм на *-ої*, *-ої*, *-еї*, *-ей* нормативним сьогодні *-оїу* та *-ейу* (як інваріантним) дозволяє зробити висновок про узгодження протиставних (співвідносних) граматичних ознак.

За даними “Атласу української мови”, флексії *-овъ*, *-евъ*, *-евъ* — ізоглоси явищ, які характерні для галицько-буковинської групи говорів (трапляються в наддністрянському) і карпатських говорів (є, наприклад, у бойківському); флексія *-ом*, визначальна для лемківського говору, у граматиках відсутня [25:75, 92, 103].

Ужиті в текстах першої половини ХІХ ст. іменники ілюструють кодифіковані у граматиках норми. Наприклад, Й. Лозинський у статті “О образованіи языка рѣского” використовував в орудному відмінку однини *мешанинов* (18)¹, *матерїюв* (7), хоча Я. Головацький у розвідці “Язык южнорускій и его нарѣчїя” вживав

¹ У дужках подаємо сторінку.

іменники *мовою* (18), *церквою* (19) [8], у поезії “Два вѣночки” — *ручкою, над рѣчкою* (68) [28]. У поемі “Мадей” І. Вагилевича зафіксовані варіантні флексії: *є пущеу* (73), *муравньоу* (73) і *жаждою* (72), *рѣчкою* (74), які знаходимо в тексті казки “Жулин і Калина”, див.: *ватроу* (81), *пѣноу* (87) і *ватрою* (83), *сиротою* (82). В оповіданні “Олена” М. Шашкевича більшість іменників мали закінчення *-ою*, як *мѣрою* (89) чи *хустиною* (89) і лише один *ватроу* (94). Неуніфіковані форми вираження грамеми підтверджує текст розвідки М. Шашкевича “Старина” (див. уривок з речення: “...то пѣснеу, то казкоу, то неблицею, то поведѣнкою, то приповѣдкою, то заганкою...” (116) і под.) [28].

2. Давальний відмінок однини іменників чоловічого роду II відміни. У сучасній літературній мові нормативними є флексії *-ові, -еві, -у (-ю)*, про вживання яких знаходимо різні настанови. Наприклад, І. Г. Матвіяс стверджує, що іменники з твердим приголосним основи мають паралельні флексії *-ові* та *-у* (*дубові* і *дубу*), іменники з м’яким та стверділим приголосним *-еві* та *-у* (*ковалеві* і *ковалю, товаришеві* і *товаришу, героєві* і *герою*) [24:103], у С. П. Самійленка знаходимо про перевагу флексії *-ові, -еві, -еві* над *-у (-ю)*, хоча точно витриманої послідовності в уживанні цих закінчень немає [29:117–122].

Граматики першої половини XIX ст. як нормативні пропонували іменники на *-ови, -еви, -єви, -єви, -ѣ, -ю*, характерні для південно-західних говорів [12:31; 29:120]. Перші чотири закінчення містили давнє *и* (не витіснене ятевими флексіями) й історично зазнали меншого впливу аналогічних моментів [24:105].

Закінчення *-ови*, як правило, мали іменники з твердим приголосним основи: *Богови, сватови* [11:230], *волови, панови* [35:28], *вовкови, бѣськови* [36:47], *кафтанови, орлови* [9:18], *панови* [10:57]. Флексія *-еви* була в іменників на м’який приголосний: *кнѣзеви* [35:28], *королеви, псеневи* [10: 58]. Окремі автори з огляду на особливості власної орфографічної системи подавали іменники на *-єви*: *прѣѣтелєви, пастырєви* [9:18–19].

Неуніфіковані флексії в граматиці І. Могильницького: кінцевий звук основи *й* співвідносився то з твердим приголосним, як у слові *нагай(ови)*, то з м’яким, як в іменнику *соловѣй(еви)* [11:229–230], та в граматиці Й. Лозинського, де запропоновано варіантні

флексії *-ови* та *-еви*, засвідчені формулою давального відмінка однини: “3. — *Ѹ(-ови/-еви)*”; за нею відбувалася словозміна *голѸб–голѸбѸ*, *гроб–гробѸ*, але *вовк–вовкѸ(-ови)*, *бѸсько–бѸськѸ(-ови)*, *коваль–коваль-Ѹ(-ови, -еви)*, *конь–конь-Ѹ(-ови, -еви)* і *коровай–коровай-Ѹ*. Й. Лозинський хоч і писав, що закінченням давального відмінка є *-Ѹ*, а в назвах живих істот частіше вживається *-ови(-оуу)* (*коньови, вовкови, синови*), однак останню флексію пропонував у назвах неживих істот (*дѸбови, коровайови*), при цьому узагальнював: “Яке закінчення потрібно вживати, вирішує евфонія і звичай мовлення” [36:47]. Зважаючи на індивідуальне мовлення носіїв, Й. Лозинський вказав на можливе вживання тих самих слів на *-ови* та *-еви*, звідси зрозуміло появу стверділих приголосних, як у словах *коневи* чи *ковалеви* [36:47].

Із запропонованих у граматиках форм не може йтися про перевагу у вживанні однієї над іншою. Ніхто з авторів, окрім Й. Лозинського, ще не бачив зв'язку між категорією істот та неістот і способом її вираження. Флексії *-Ѹ*, *-ови*, *-еви* закріплювалися як варіантні у назвах істот та неістот в граматиці І. Могилиницького: *сынѸ(-ови)*, *свѸокѸ(-ови)*, *плѸѸѸ(-ови)*, *кѸтѸ(-ови)* [11:229–230]. Пропонував словозміну іменників за двома зразками — *вѸнкѸ/ови* та *отцевѸ/Ѹ* — І. Вагилевич, з якої, здавалося б, можна зробити висновок про перевагу в назвах неістот флексії *-Ѹ*, що подавалася першою, або про переважання в назвах істот флексії *-еви*. Однак запропонований автором граматики перелік іменників, які змінювалися за першим та за другим зразком, не дозволяє цього зробити, бо назви непослідовно відображали ознаки істот/неістот: за першим зразком змінювалися іменники *бѸлокъ*, *жолтокъ*, *оскалокъ*, *рѸбокъ*, *дѸчокъ*, *мѸзинокъ*, *паробокъ*, за другим — *баранецъ*, *бранецъ*, *вдовецъ*, *гѸдець*, *ловець* *хлопецъ*, *чернецъ*, *вѸнецъ*, *гостецъ*, *закалецъ*, *палець* і под. [35:28–29].

Як засвідчує “Атлас української мови”, флексія *-ови*, *-еви* — це ізогласа явищ, які відділяють волинський говір від наддністрянського і подільського (є в двох останніх), характеризують гуцульський та закарпатський говори [25:62–63, 85], трапляються в бойківському [27:173]. Іменники на *-ови*, *-еви* зафіксовані в творах першої половини XIX ст. Так, у “Русалці Дністровій” знаходимо *сподареви* (V), *коникови* (14), *поповичеви* (23), *каменеви* (23), *Ѹвасенькови*

(32), *господареви* (40), *короваєви* (57), *грабителеви* (99), *Миханеви* (44) і под. Із закінченням *-ови* вживалися іменники в наукових розвідках І. Вагилевича, Й. Лозинського, Я. Головацького (*коровайови, народови* [28:IX, X], *народови, язикови* [19:6]; *взростови, язикови* [8:20, 28]).

3. Називний відмінок множини іменників чоловічого роду II відміни. У літературній мові іменники мають закінчення *-и* (якщо основа на твердий приголосний), *-і* (на м'який), *-а* та зрідка *-ове*. На противагу давнім закінченням іменники на *-ове* пізнішого утворення, тому їх навіть трактують новотворами, які тепер, однак, майже цілком утрачені і залишились у небагатьох словах (як *панове* чи *боярове*) [12:58–62; 13:112–113; 24:122].

У граматиках за називним відмінком множини закріплено флексії *-ы, -и, -ѣ, -а, -е, -ове, -еве*. За І. Могильницьким, нормою вираження грамми були іменники на *-и* та *-ове*, тому в зведеній таблиці іменників є варіантні назви *старости* і *старостове*, остання з них пояснена “звичаємъ руского діалекта” [11:101]. У системі закінчень, запропонованій І. Вагилевичем, за називним множини закріплювалися паралельні флексії *-ове(ы), -еве(и)* [35:20], при цьому іменники на *-ъ* могли “скорочуватися” до *-ы*; ті, що закінчувалися на *-ь* та *-й*, — до *-и*: *волове–волы, панове–паны, косарева–косари, писарева–писари, роева–рои* (подібних змін зазнавали назви істот чоловічого роду, оскільки іменники жіночого та середнього родів, на думку І. Вагилевича, у мовленні були завжди “скорочені” (*skrycone*) [35:21]).

Увагу авторів граматик до архаїчної флексії *-ове, -еве* можна пояснити: форми зафіксовані літературними пам'ятками, особливо XVI–XVII ст. [17:104]; вони вживалися в діалектному мовленні [5:74] (дотепер збережені в південно-західних говорах у назвах істот [4:77–78; 2:9], зокрема в закарпатських, лемківських, гуцульських говірках); виявлені в мові фольклору [24:122–123]. Але в межах навіть одного говору спостерігаємо виразну тенденцію до зменшення кількості форм на *-ове*: наприклад, у бойківській говірці с. Бітля в 70-х рр. записана тільки одна форма *панове* [27:176], хоча на початку століття тут вживалися *хлопове, волове, хлібове* та ін. [30:125]. У говірках на північ від Дністра є поодинокі підтвердження форм на *-ове*, які в мовленні батюків, на території західної

Дрогобиччини, у говірках Холмщини та на Закарпатті вживаються частіше [31:196–197]. У тексті “Русалки Дністрової” іменники на *-ове* збережені в колядках, записаних І. Вагилевичем: “Та сходились буйні в~~ѣ~~трове”, іменники на *-еве* використовував М. Шашкевич: “Знайшли-сь многоучені мужеве...” і под. [28:36, 116].

У граматиках Й. Лозинського, Й. Левицького та Я. Головацького нормативними визнані іменники на *-ы*, *-и*, *-ѣ*, *-а*, *-е*. Типові для вираження грамемі називного відмінка множини форми на *-и*, *-ѣ* подавали Й. Лозинський (*голуби*, *коваль-ѣ*, *коровай-ѣ* [36:49]) та Й. Левицький (*кафтаны*, *прѣатели*, *злодѣи* [9:18]). Це “правильні” форми і в граматиці Й. Головацького: *пань–паны*, *кфѣ–колы*, *король–королѣ(-и)*, *Пасень–Пасенѣ(-и)*, *колодѣй–колодѣи(-ѣ)* [10:57–59]. (Усі приклади ілюстрували залежність флексії називного відмінка множини від кінцевого приголосного основи, хоча ніхто з авторів спеціально на цьому не акцентував).

Дослідники систематизували відхилення від визначених ними зразків словозміни, в переліку: а) іменник *четверги* (через появу *г*); б) назви народів, що мають флексію *-е* (*россіане*); в) іменники *братѣа* (як писав Й. Лозинський, форма називного множини виникла за аналогією до іменників середнього роду) [36:51]; г) іменники на *-нинѣ*, що в називному множини мали флексію *-е*: *христїанинѣ–христїане*; г) іменник *день* (у множині *дни*) [9:18].

Я. Головацький деталізував “частніі фгклоненїа”, віднісши до них форми *лѣсь–лѣса*, *голосѣ–голоса*, *волосѣ–волоса*, замість *лѣсы*, *голосы*, *волосы*, стверджуючи, що подібним способом можуть змінюватися й іменники *братѣ*, *брѣсѣ*, *клинѣ*, *сѣкѣ*, *кфѣ*, *колось*, *качанѣ*, *лѣбѣ*, *прѣтѣ*, *черепѣ* та ін., “котры мають вѣ множественнѣмъ числѣ при звычайнѣмъ и дрѣге закрѣченѣ на *-ѣа*: *братѣа*, *клинѣа*, *кlochѣа*, *сичѣа*, *к?льа*□. Я. Головацький розширив кількість винятків (у Й. Лозинського був тільки іменник *братѣа* [36:51], який є ознакою наддністрянського говору [25:76]) і подав приклади іменників, що в називному відмінку множини мали форми на *-ане*, *-аре* (або *-аны*, *-ары*): *крылошане*, *боаре(-ы)* [10:63]. Оскільки іменники чоловічого роду із збірним значенням, як *вівса*, *хліба*, *очерета*, *світа*, *голоса*, сьогодні не з’ясовані [13:113], можемо припустити, що перелічені Я. Головацьким іменники, які несли ідею збірного значення, створені ним або в дусі діалектного

словотвору (наприклад, у мовленні носіїв деяких наддністрянських говірок ще зустрічаються форми, на зразок *йачмина* [34:119]) за аналогією до іменника *братья*, зафіксованого в граматиці Й. Лозинського, або з'явилися під впливом форм російської мови.

Автори граматик помітили, що іменники на *-анин*, *-ин* у множині мали безсуфіксні основи. До установлення правописних норм у 30-х рр. ХХ ст. подібні лексеми вживалися з флексіями *-и* або *-е*. У говорах збереглися обидві флексії. “Русалка Дністрова” містила форми на *-е* у піснях, зібраних І. Вагилевичем: “Вчуют *селяне*, що *ѣдут мѣсчане*”, у поезії М. Шашкевича “Згадка”: “Як *славяне* колись жили” і под. [28:54, 64].

4. Називний відмінок однини іменників середнього роду II відміни. У граматичній системі української літературної мови іменники мають флексії *-о* (в твердій групі), *-е* (в м'якій і мішаній), *-а* (*-я* — в м'якій) та *-а*, які при відмінюванні отримують суфікси *-ат(-ят)*, *-ен*.

Частина із запропонованих граматистами форм відповідає вимогам сучасної норми, як іменники *село*, *жито*, *соньце*, *поле* і под. Іменники *мешкане(-я)* [11:227], *зѣлье*, *щастье* [36:51], *подвѣрье* [10:77] мають виразні ознаки південно-західних говорів [7:131; 2:8]. Флексія, умовно позначена як *-'е*, перед якою виступає неподовжений м'який приголосний, характерна для галицько-буковинської групи південно-західних говорів (за винятком буковинських у власному розумінні та надсянських говірок) [3:188–193]. Іменники середнього роду, на зразок поданих у граматиках *сотворѣнье*, *милосердіе* [36:51], *намѣреніє*, *имѣнье(іє)* [10:77], функціонували в тогочасних текстах наукового та художнього стилів. У статті Я. Головацького, крім форм з усномовного вжитку *гѣлье*, *галузьє*, *листьє*, знаходимо віддієслівні абстрактні назви *подѣленьє*, *розличье*, *образованье*, *зближенье*, *влиянье*, *правописанье*, *выучиванье*, *обещенье*, *законченьє* [8:10–28] і под. Аналогічну тенденцію у функціонуванні іменників середнього роду відбиває і текст статті Й. Лозинського “О образованию *языка рѣского*”: *житье* і *оуживанье*, *образованье*, *мысленье*, *значенье*, *читанье* [19:4–18] і под. “Русалка Дністрова” містила іменники з народного мовлення *листе*, *камѣне*, *зіле*, *щастє* та книжного характеру, як *передслівє*.

5. Давальний відмінок однини іменників середнього роду II

і IV відмін. У літературній мові флексія -у(-ю) визнана найтиповішою для іменників середнього роду; паралельну форму -ові можуть мати іменники — назви осіб і тварин (малят) з суфіксом -к- [29:117].

У граматиках зафіксовані діалектні флексії *-ови*, *-еви*, характерні для назв неістот [4:69; 7:130]. Поданий ілюстративний матеріал дозволяє говорити про два способи вираження грамеми: за допомогою дублетних форм, як *полю(-еви)* [11:227], *морю(-еви)*, *имени(-еви)*, *телѧтцю (-еви)* [35:20–24], *тѧлѧ(-ови)*, *игрище–игрищѧ(-еви,-ови)* [10:74], та без них, як в іменниках *тельѧ* [36:52], чи *колесѧ*, *морю*, *мнѧнійю*, *сердцѧ* [9:18], *лицю* [10:74]. (Як вважають діалектологи, іменники середнього роду на *-е* мають закінчення *-ови*, рідко *-у* [1:54]).

Таблиця флексій І. Вагилевича містила формалізовану характеристику словозміни: за іменниками середнього роду закріплювалися *-ѧ(-ови)*, *-ю(-еви)*, *-мени*, *-ѧти*, *-ѧти(-теви)*, при поясненні яких автор переконував, що іменники середнього роду рідше, ніж іменники чоловічого роду, “скорочуються” до *словови–словѧ*, *сонцеви–сонцѧ*, *именеви(-ю)*, *дитѧтови–дитѧтцю* [35:20–24].

Флексія *-ови*, *-еви* — це ізоглоса, яка, за даними “Атласу української мови”, відділяє західноподільські говірки від решти подільських [26:44]; волинський говір від наддністрянського, що містить подібні форми [25:62]. У “Русалці Дністровій” іменники середнього роду в давальному відмінку вживалися рідко (як *серцю*) [28:75].

6. Місцевий відмінок однини іменників середнього роду II і IV відміни. У літературній мові іменники середнього роду мають флексію *-ові* (якщо це назви істот з суфіксом *-н-*); *-і* (твердої групи без суфіксів *-к-*, *-ськ-*; м’якої та мішаної груп), *-у* (коли є паралельні флексії, як в іменників *на ягняткови–на ягнятку*) [29:124–125]. Галицькі граматики, в основному, пропонували форми, характерні для південно-західного наріччя, зокрема на *-и* (трапляються в карпатських говірках), на *-ю* (в долівській), на *-і* паралельно до *-ю* (у лемківській) [7:130; 13:161; 12:44]. Тенденцію використання форм місцевого відмінка на *-у(-ю)* відбивали лише приклади І. Левицького та Я. Головацького.

В ілюстративному матеріалі граматик є варіантні форми, як

имени,-ю, ягняти,-ю, [11:226], на пол' — на поли, на серц' — на серци, в ок' — в оц' [36:54]; на т'л' — на т'л', в' лиц' — в' лиц' [10:76]. Вперше на них звернув увагу Й. Лозинський: “7-й відмінок має закінчення -' і -ю. Іменники на -о отримують -', наприклад: на сел', на дерев', в л'т'. Якщо перед -о є к, то перед -' воно на ц змінюється, як молоко—в молоц', П'ябко—в П'ябц'. Іменники на -е отримують -', пом'якшуючи приголосний перед закінченням, однак ц залишається твердим: в полю, в морю, на сонцю, в з'лю, на серцю” [36:54]. Підсумувала спосіб вираження грами місцевого відмінка граматики Я. Головацького, окресливши склад флексій (-', -', -ю, -и), фонетичні зміни, які відбувалися (молоко—на молоц'), можливі варіантні форми.

За “Атласом української мови”, форми місцевого відмінка однини іменників середнього роду з м'яким приголосним основи вживаються з флексією -и, характерною для наддністрянського говору. У “Русалці Дністровій” збережені іменникові форми на лиці, в поли, в в'ноньку, в деревчици і под.

7. Орудний відмінок множини іменників середнього роду II відміни. У літературній мові за норму визнано форми на -ами (-ями), -ми та -има, серед яких перші є найбільш характерними, на -ми закінчується мало іменників, на -има (залишки двоїни) іменники очима, плечима, ушима, що вживаються паралельно до форм на -ами [29:139].

Граматики пропонували як нормативні іменники на -ами(-ями) та -ми. Перші дві флексії були типовими засобами вираження даної грами майже в усіх граматах (крім І. Могильницького): селами, сонцями, лицями, плечами [35:34–37], деревами, створ'н'ями [36:55], колесами, мн'ні'ами, пытан'ами [9:21], т'лами, лиц'ами, им'н'ами [10:74]. У граматиці І. Могильницького зафіксовано форми полми і сел'ми — іменники, які вживаються в карпатських, зокрема бойківських, лемківських, закарпатських говорах [29:141]. Варіантні назви систематизував Й. Лозинський: на його думку, іменники могли вживатися в “скороченому” вигляді, як полми, польми — замість полами, полами(полями) [36:55]. І лише в поясненні Я. Головацького літературний і діалектний компоненти почали протиставлятися: з одного боку, дослідник засвідчив способи вираження грами прикладами на -ами та -ами, а з друго-

го, показав діалектні форми, як *сердцьєми*, *оконцьєми*, *плечьєми* (*плечми*) [10:80]. Подані у граматиках форми здавна використовувалися в писемних пам'ятках (старослов'янських та староукраїнських) [12:31], як, наприклад, форма *польми*, що фіксується з 1407 р. [4:90]. У “Русалці Дністровій” використано іменники: *поколѣнїями* (XI), *оченьками* (6), *словами* (77) і *крилма* (3), *зубми* (74), *слови* (“не будешь дрібними *слови* к менѣ промовляти”) (85), *дверми* (97).

Отримані результати дозволяють зробити такі висновки: завдяки своїй фіксації у граматиках діалектні за походженням граматичні форми отримали статус кодифікованих норм; майже усі з цих форм використовувалися в тогочасних літературних текстах художнього та наукового стилю. Сказане означає, що існуючу сьогодні опозицію понять “літературна норма” — “діалектна норма” потрібно розуміти історично змінною величиною: стосовно розвитку української літературної мови в Галичині першої половини ХІХ ст. вона представлена не протиставленням елементів, а їх єдністю. Тогочасний україномовний стандарт формувався на основі діалектного мовлення. Так, джерельна база, використана у статті, очевидно поглибила розуміння типології взаємодії літературної мови і діалектів на окресленому етапі формування нової української літературної мови. Відразу може виникнути нове запитання: які аспекти цієї взаємодії можна виявити у граматиках і текстах II половини ХІХ ст.? Однак це тема нової розвідки.

1. *Бандрівський Д. Г.* Говірки Підбузького району Львівської області. — К., 1960.

2. *Бевзенко С. П.* Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні // Українська діалектна морфологія. — К., 1969. — С. 5-14.

3. *Бевзенко С. П.* До походження флексії *-е* в іменниках типу *зілля* в південно-західних діалектах // Праці ХІІ республіканської діалектологічної наради. — К., 1971. — С. 188-194.

4. *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови. Нариси зі словозміни і словотвору. — Ужгород, 1961. — 415 с.

5. *Верхратский І.* Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом сталим. — Львів, 1901. — Ч. II. — 278 с.

6. *Верхратский І.* Про говор галицьких лемків. — Львів, 1902. — 489 с.

7. *Винник В. О.* Південно-східна основа граматичної системи української літературної мови // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. — К., 1977. — С. 128-144.

8. *Возняк М.* Перша редакція “Розправи о язичі южнорускім і его наречіях” Я. Головацького // Студії і матеріали до історії української фільології. Львів, 1914. — Т. 3. — С. 1-40.

9. *Граммати́ка* “а́зыка рѣсского. Въ Галиціи. Выдаль Іосифъ Лѣвицкій. — Въ Перемышли, 1849. — 126 с.

10. *Граммати́ка* рѣсского а́зыка составленна Я. Головацкимъ. Во Львовѣ, 1849.

11. *Граммати́ка* а́зыка Славено-рѣскогѣ. Юже сочинни Іоанъ Могѣльнѣцки ... // Фільологічні праці Івана Могильницького. Українсько-руський архив. — Львів, 1910. — Т. V. — С. 71-225.

12. *Грунський М., Ковальов П.* Історія форм української мови. — Харків, 1931. — 351с.

13. *Грунський М., Ковальов П.* Нариси з історії української мови. — Львів, 1941. — 355 с.

14. *Дзєндзелівський Й. О.* Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи). — Ужгород, 1966. — 96 с.

15. *Жилко Ф. Т.* Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови // УМШ. — 1959. — №2. — С. 15-23.

16. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.). — К., 1963. — 412 с.

17. *Керницький І. М.* Деякі морфологічні особливості бойківських і лемківських говірок за пам’ятками XVI–XVII ст. // Праці XII республіканської діалектологічної наради. — К., 1971. — С. 402-411.

18. *Ковалик І. І.* Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. — К., 1977. — С. 96-108.

19. *Лозинський Іос.* О образованію “а́зыка рѣсского. — Перемишль, 1849. — 22 с.

20. *Матвіяс І.* Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIXст. // Культура слова. №48–49. — К., 1996. — С. 11-28.

21. *Матвіяс І. Г.* Варіанти української літературної мови. — К., 1998. — 161 с.

22. *Матвіяс І. Г.* Взаємодія між східноукраїнськими і західноукраїнськими варіантами літературної мови в кінці XVIII і в XIXст. // Культура слова. — №50. — 1997. — С. 14-21.

23. *Матвіяс І. Г.* Взаємодія основ з твердими і м’якими приголосними у відмінковій парадигмі іменника // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говірок. — К., 1983. — С. 30-60.

24. *Матвіяс І. Г.* Іменник у українській мові. — К., 1974. — 182 с.

25. *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори. — К., 1990. — 163 с.

26. *Матвіяс І. Г.* Групування говірок української мови // Структура українських говірок. — К., 1982. — С. 3-68.

27. *Ощипко І. Й.* Система словозміни іменників у бойківському говорі // Праці XII республіканської діалектологічної наради. — К., 1971. — С. 173-176.

28. *Русалка Дністрова.* — К., 1972. — 133 с.

29. *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К., 1964. — Ч. 1. — 233 с.

30. *Свенціцкий І.* Бойківський говір села Бітля // ЗНТШ. 1913. Т. СХІV. — С. 117-153.
31. *Сюсько М. І.* Іменники називного відмінка множини на *-ове* в закарпатських говорах // Праці ХІІ республіканської діалектологічної наради. — К., 1971. — С. 194-204.
32. *Толстой Н. И.* История и структура славянских литературных языков. — М., 1988. — 239 с.
33. *Франко З. Т.* Варіантність, чи територіальна відмінність української літературної мови // Українська історична та діалектна лексика. — К., 1995. — Вип. 2. — С. 169-178.
34. *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. — Львів, 1957. — 252 с.
35. *Grammatyka jkzyka Maioruskiego w Galicji uióiona przez Jana Wagilewicza.* — Lwyw, 1845. — 181 с.
36. *Grammatyka jkzyka ruskiego (maio-ruskiego) napisana przez ks. Jyzefa Jozickiego.* — W Przemуьлu, 1846. — 129 s.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

21 травня 2003 року на філологічному факультеті ОНУ відбулася VIII Міжнародна Кирило-Мефодіївська конференція, організатором якої виступила кафедра загального та слов'янського мовознавства.

* * *

2-3 жовтня 2003 року в приміщенні Наукової бібліотеки ОНУ відбулася Міжнародна науково-практична конференція “Українська ментальність: діалог світів”. Організаторами конференції виступили: Управління у справах національностей та міграції Одеської обласної державної адміністрації, філологічний факультет Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, кафедра української мови, Наукова бібліотека ОНУ. На конференції працювали три секції:

1. Мова як генетичний код нації: Етнолінгвістичні аспекти;
2. Феноменологія українського інтелектуального дискурсу: Літературознавство й діаспора;
3. Реалії та перспективи україністики в контексті світових мов.

Конференція зібрала майже 150 науковців і представників громадських установ з України

та зарубіжжя, інтереси яких зійшлися на проблемі стану та перспектив розвитку української мови й літератури в Україні та діаспорі.

На пленарному засіданні конференції з привітальним словом виступили В. А. Сминтина, ректор ОНУ, І. П. Супруновський, начальник управління у справах національностей та міграції Одеської обласної адміністрації, Його Преосвященство Преосвященнійший Паїсій, єпископ Одеський і Балтський, Н. М. Шляхова, декан філологічного факультету. З доповідями виступили С. Ткачук, голова Союзу українців Румунії “Українська діаспора: перспективи та досягнення”, А. О. Філіпенко, зав. відділом з питань взаємодії зі ЗМІ, магістр державного управління “Українська історія на сторінках “Історії Придністровської Молдавської Республіки”.

На секційних засіданнях з лінгвістичних наук було виголошено близько 90 доповідей вечних з багатьох вузів України та зарубіжжя.

За матеріалами конференції заплановано видати збірник статей.

* * *

20 листопада 2003 року відбулася 58-а наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ.

У секції філологічних наук працювала підсекція з мовоз-

навства, на якій з доповідями виступили професор Ю. О. Карпенко, професор Н. В. Бардіна, доцент Є. М. Степанов, доцент М. І. Зубов, доцент О. А. Войцева та ін.

О. І. Бондар

НАШІ АВТОРИ

Азарова Лариса Євстахіївна — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри мовознавства Вінницького державного технічного університету;

Бондар Олександр Іванович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ОНУ;

Добровольська Діана Михайлівна — викладач кафедри англійської мови Інституту післядипломної освіти ОНУ;

Добровольська Людмила Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ;

Кондратенко Наталя Василівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри новітньої літератури та журналістики;

Мацюк Галина Петрівна — доктор філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка;

Микитин Марія Львівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ;

Нарушевич Оксана Вікторівна — кандидат філологічних наук, викладач кафедри новітньої літератури та журналістики;

Нежинська Тетяна Леонідівна — викладач кафедри українознавства Одеського державного морського університету;

Олексенко Володимир Павлович — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та соціолінгвістики, декан філологічного ф-ту Херсонського державного університету;

Рищенко Лариса Вікторівна — аспірант кафедри української мови ОНУ;

Романченко Алла Петрівна — викладач кафедри української мови ОНУ;

Руснак Наталія Олександрівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету;

Семененко Лариса Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови ОНУ;

Сеник Ганна Володимирівна — викладач кафедри української мови ОНУ;

Сікорська Ольга Олександрівна — аспірант кафедри української мови ОНУ;

Скляренко Ольга Миколаївна — старший викладач кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ;

Філюк Лілія Миколаївна — викладач кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ;

Хрустик Надія Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ;

Цехмейструк Олена Григорівна — студентка 3 курсу філологічного факультету ОНУ (українське відділення);

Шонц Олена Павлівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови ОНУ;

Яковенко Людмила Іванівна — аспірантка кафедри загального та слов'янського мовознавства.

ЗМІСТ

О. І. Бондар

“Європейський” та “романтичний” напрями в розвитку сучасної української термінології 3

Л. А. Семененко

Стилістика як лінгвістична та загальнофілологічна дисципліна.
Актуальні напрями лінгвостилістики. Предмет і проблематика 10

Н. М. Хрустик, О. Г. Цехмейструк

Прагматичне спрямування дипломатичної кореспонденції Богдана Хмельницького 18

Л. Є. Азарова

Фонетичний аналіз виявів “золотої” пропорції в складних номінаціях 25

О. В. Нарушевич

Прагматичний аспект функціонування спонукальних конструкцій в офіційно-діловому стилі мовлення 33

А. П. Романченко

Про суть компаративних фразеологізмів та їх семантико-структурні особливості 40

Н. В. Кондратенко

Конструктивна лакунарність як вияв синтаксичної організації постмодерністського дискурсу 50

М. Л. Микитин

Відбиття процесу становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках та рукописах кінця XVIII — 60 рр. XIX ст. 61

Л. Ф. Філюк

Морфологічні способи словотворення термінів інформатики в українській мові 73

Л. В. Рищенко

Із історії вивчення юридичної термінології 81

Л. І. Яковенко

Дієслівний компонент у фразеологізмах з семантикою появи та зникнення 90

О. П. Шонц Драгоманівка в процесі орфоепічно-орфографічної нормалізації української літературної мови	98
О. М. Склярєнко Аппозитивні словосполучення в топонімії (Спроба типологічного зіставлення)	108
Т. Л. Нежинська До проблеми прецедентних висловлювань: когнітивний аспект ...	115
О. О. Сікорська Потенційність як субполе функціонально-семантичного поля модальності	122
Г. В. Сеник Діалектизми як база творення прізвиськ	130
Д. М. Добровольська, Л. В. Добровольська Про лінгвокультурну спадщину народу як чинник впливу на міжмовну комунікацію	139
Н. О. Руснак Когнітивна модель “ткацтво” у діалектних текстах	145
В. П. Олексенко Теоретичні засади словотвірної категорії опредметненого якісного стану	152
Г. П. Мацюк Про взаємодію літературної та діалектної норми в текстах першої половини ХІХ ст.	156
<i>Хроніка наукового життя</i>	169
<i>Наші автори</i>	171

Наукове видання

**ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Випуск 14

**Українська мова
в синхронії і діяхронії**

Збірник наукових праць

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Голов. редактор *Ж. Б. Мельниченко*
Технічні редактори *Р. М. Кучинська, М. М. Бушин*

Здано у виробництво 05.02.2004. Підписано до друку 31.03.2004. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Гаймс”. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,23. Тираж 300 прим. Зам. № 103.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua

Записки з українського мовознавства

З-324 Вип. 14: Українська мова в синхронії і діахронії: Зб. наук.
праць / Відп. ред. О. І. Бондар. — Одеса: Астропринт, 2004.
— 176 с.

ISBN 966-318-099-4.

З $\frac{460200000-040}{549-2004}$ Без оголош.

ББК 81.411.4я5
УДК 81.161.2(051)